

दानक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

1036

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एशियाटिक-सोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भद्रपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता

कलिकताराजधान्यां

एशियाटिक-सोसाइटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च ।

वापुटिष्ट-मिशन-पन्ले मुद्रिता ।

१९०३ खगुब्बे ।

B I 155

PREFACE.

Govindānanda Kavikaṇkanācāryya compiled a Smṛiti Code a few decades before Raghunandana. An account of his life and writings has been given in the preface of his Varṣakṛiyā Kaumudī. Raghunandana was a Rādhiya brahmaṇa while Govindānanda was a Vaidika from the west. So it is expected that Govindānanda would go deeper into the Vedas and the subsidiary studies than Raghunandana with whose ancestors the Vedas were a lost study. There are more Vaidika Tantras in Govindānanda's book and they are better explained and better employed than in Raghunandana's.

I have taken pains to point out the Vaidika texts quoted by Govindānanda who belonged to the same Āgri of brahmaṇas as myself and to identify the texts in original Vedic works. The index of Vaidika texts appended herein will make my meaning clear.

Of the three Manuscripts used for the purposes of this edition two belong to the Asiatic Society of Bengal, being Nos. Govt. 3557 and I.B. 57. The other was procured from the grandson of Brajanath Vidyaratna, one of the greatest Smṛiti scholars of Navadvīpa during the last century. I have to thank him for this loan. The Society's No. 8557 is a very correct Manuscript. I have marked this as (अ); the other two Manuscripts are marked क and ग respectively.

I have to thank the Society for kindly permitting me to edit the work and Mahamahopādhyaya Harasād Shastri for direction, advice, and help freely bestowed.

KAMALAKRISHNA SMRITIBHUSANA.

BHATPARA :

The 27th April, 1903.

शुद्धिपत्रम् ।

पृ. ।	पङ्क्त्या ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६	८	फलानां	फलानां
६६	१	आकृत-	आकृत
६६	११	एकादशाऽ	एकादशाह
१६३	१७	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
१६३	२०	साहा	साहा
१५२	१८	लुङ्गयात्	लुङ्गयात्
८८	१८	अमुक-	अमुक-
८५	२०	प्रायायामे	प्रायायामे
८३	५	उच्चैःखवस	उच्चैःखवस
६२	६	दूष्यति	दूष्यति

दानक्रियाकौमुद्या वर्णानुक्रमणिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठांशः ।	पङ्क्त्यां ।
अधिसंस्कारः ...	१६२ ...	१
अधिवासः ...	१०१ ...	७
” ...	११५ ...	१६
अन्नदानम् ...	४३ ...	८
अब्देवतमन्त्राः ...	११२ ...	१६

आ ।

आवरणपूजा ...	१८७ ...	८
आसनदानम् ...	४७ ...	१२

उ ।

उभयमुखीदानम् ...	५६ ...	३
------------------	--------	---

क ।

कन्यादानम् ...	७४ ...	१२
कपिकादानम् ...	१२१ ...	१३
काष्ठदानम् ...	५१ ...	६
कात्यायनपरिशिष्टोक्तवाक्यकल्पप्रयोगः १६७	१
काशीखण्डदानम् ...	७१ ...	१
काष्ठाग्निदानम् ...	८१ ...	१

(२)

ग ।

विवरण ।	प्रमाण ।	पङ्क्त्या ।
गन्धदानम्	४८	६
गुडघेन्वादिदानम्	५८	१७
गोदानम्	५३	१२

क ।

कजदानम्	५०	१
----------------	----	---

ख ।

खलदानम्	४४	१८
खलाश्रयोत्सर्गप्रमाणम्	१२	१
खलाश्रयोत्सर्गप्रयोगः... ..	१३५	११

त ।

ताम्बूलदानम्	४७	२
तिलदानम्	६४	१७
तिलहोमः... ..	१८६	१६

द ।

दानप्रयोगः	१४	६
दानविधिः... ..	२	१
”	११	१३
दानस्वरूपनिरूपणम्	२	११
दीपदानम्	४१	१२
दोषादानम्	६६	१
द्रव्यदेवतानिरूपणम्....	५	४

(२)

घ ।

विषयः ।	प्रमाणं ।	पङ्क्त्या ।
धान्यदानम् ...	६५	४

प ।

पादुकादानम् ...	५०	१५
पुस्तकादानम् ...	६७	१
पुष्पदानम्...	४८	१७
प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्...	८५	१६
प्रतिग्रहविधिः ...	७	४
प्रायश्चित्तहोमः ...	१११	४

फ ।

फलदानम् ...	४६	८
-------------	----	---

ब ।

बन्धनापरिचयौ ...	१	१
------------------	---	---

भ ।

भूमिदानम् ...	३६	११
---------------	----	----

म ।

महाव्याहृतिहोमः ...	११०	२२
---------------------	-----	----

य ।

यूपलक्षणम् ...	६७	८
यूपारोपणम् ...	११५	१

र ।

विषयः ।	शब्दांशः ।	पङ्क्तिः ।
रजतदानम् ...	५२	८

व ।

वड्वादानम् ...	८४	६
विपुलाग्रदानम् ...	७२	१६
विष्णुपुराणग्रन्थदानम् ...	७०	१
वृषभदानम् ...	५७	७
वृषवत्सलशैलक्षयम् ...	६७	१७
वृषोत्सर्गः ...	६०	१
वृषोत्सर्गस्थाननियमः ...	६७	१३
वारुणविधिः ...	१६०	१

श ।

शास्यग्रामशिलादानम् ...	६५	१५
शिविकादानम् ...	६६	८
श्रीभागवतदानम् ...	७०	८
श्वेताश्वदानम् ...	८४	३

स ।

सामग्र्योत्सर्गदानम् ...	७२	१६
सेतारामादिप्रतिष्ठा .	१८२	१

ह ।

हृदयश्रीर्वाक्पञ्चमस्तोत्रप्रतिष्ठापद्धतिः	१५३	११
--	-----	----

अथ ऋषिनामानि ।

आपस्तम्बः १०८, ७ । २४३, २० ।

उशना १०१, ३ ।

कश्यपः ८०, १६ ।

गौतमः १२, १५ । १६, ३ ।

गोभिलः ३१, ७ ।

दक्षः ६१, १६ ।

देवलः २, १२ । ३०, ११ ।

पराशरः २५, २ ।

पारस्करः ८७, ३ । ६०, १७ । ६३, १८ । १०८, १५ । ११७, २ । १२०, १० । १६२, ४ ।

बृहस्पतिः २, ७ । ४०, १३-१८ । ४१, १ । ८५, १६ । ६२, ३ ।

मनुः ८, १८ । २१, ८ । २५, ८ । ४३, १६ । ४६, २० । ५२, १५ । ६६, १८ । ६६, १० ।

याज्ञवल्क्यः ४, ३ । ८, १३ । ६, २ । ३६, १२ । ४६, १७ । ४८, १८ । ५१, १३ । ५२, १७ । ५३, १३ । ५६, १६ । ५८, १४ । ६६, १३ । ८४, ८ । ८६, ४-७ । ८८, ७ ।

लघुहारीतः १००, ११ ।

लिखितः ४६, १७ ।

विष्णुः ४, १४ । १२, १० । ७५, १२ । १११, १४ । ११२, १० । १२१, १ ।

व्यासः ३, १० । ११, १५ । १३, ३ । ७७, २० । १२१, ४ ।

शङ्खः २५, ११ । ४१, १७ ।

शान्नायनः ६८, ३ ।

श्रातातपः १३६, १३ ।

सम्बर्त्तः २, २ । ४३, २० । ४७, ३-१३ । ४६, ६ । ५०, २ । ५१, १८ ।

हारीतः १२, १ । २१, १० । २६, १४ ।

पुराणग्रन्थनामानि ।

अग्निपुराणम् २, ४ । ५, १ । ६, ८ । ११, २० । १२, १२ । १३, ६ ।
१४, १ । १६, ६ । १६, १२ । २०, १५ । ३६, १६ । ४४, ७ । ५७,
८ । ५८, १८ । ७६, २ । ६२, २० । १२०, ७ । १२४, ७ ।

ब्राह्मम् . ४६, ४ । ५२, ६ । ८५, ६ ।

भगवद्गीता १२७, १८ ।

भविष्यपुराणम् ६, १४ । ७१, २० । ७८, १० । १६०, ७ ।

भारतम् ४४, २ ।

मत्स्यपुराणम् २४, ३-१२ । ५६, ६ । ७०, १-८ । ८१, १ । ८४, १५ ।

८६, १४ । ८४, ६ । ८५, १३ । ८६, २० । १००, २१ । १२५, ४ ।

. १३०, १७ । १५७, १६ । १६१, १४ । १६४, १ ।

महाभारतम् ४१, १४ । ४२, १८ । ४३, ६ । ४४, १३ । ५०, १६ ।

८२, १५ ।

रामायणम् ४, १६ । ३८, २ । ७६, १७ । ८६, १८ ।

वायुपुराणम् ६२, १ ।

वराहपुराणम् ३६, २० । ६६, १२ ।

विष्णुपुराणम् १८, ३ ।

श्राम्भपुराणम् ५३, ४ ।

शिवपुराणम् ४२, ११ । ५५, १४ । १२३, १२ ।

स्कन्दपुराणम् १६, १३ । ४५, ३-१० ।

स्कान्दम् ४६, १० ।

हरिवंशम् ६६, ७ । १३६, १ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आथर्वणपरिशिष्टम् १६४. ११ ।

कठगृह्यम् ७६, २० ।

कलापदुर्गच्छतिः २१, १-१८ ।

कपिलपञ्चरात्रम् ५, ५ । १३, १६ । १२६, १ । १२६, १० । १३०, २० ;
१८०, १४ । १६२, १२ । २०४, १ । २०५, १३ ।

कात्यायनपरिशिष्टम् १६५, १६ । १६७, १ ।

गृह्यपरिशिष्टम् १०, १२ । ७५, १५ । १६०, ६ ।

छन्दोगपरिशिष्टम् ३२, ५ । ६१, १० । ६४, २ । ११६, २ ।

ज्योतिःपराशरः ६२, ६ ।

परिशिष्टम् ११३, ६ ।

बकृचगृह्यम् १६६, १६ ।

मत्स्यसूक्तम् २०६, १० ।

विष्णुधर्मः ४६, १६ । ४७, ६ । ४६, १७ । ५१, १४ । ६४, १८ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ७, १-५ । ८, ७ । २२, ४ । १३, १६ । ४८, १२ । ६५,
१६ । ७३, १० । ७४, ३ । ६१, १ ।

विष्णुसंहिता १२०, १२ ।

विष्णुसूत्रम् २४, ३ ।

वैजवापगृह्यम् २६, १५ ।

स्मृतिः १२, १८ ।

हयग्रीवपञ्चरात्रम् ६, १७ । १०, १६ । ६८, ११ । ७४, १८ । ७५,
३-१० । ७६, ११ । १२५, १७ । १२६, १५ । १२८, ३-१७ । १३०,
४ । १३१, ४ । १३६, २० । १४६, ८ । १५१, १८ । १५३, ७ ।
१५४, ८ । १५५, १३ । १५६, १० । १५८, १० । १५६, १० ।
१६४, ६ । १७६, १५ । १७८, ८ । १७६, १६ । १८०, १० । १८२,
२-१६ । १८५, १० । १८८, १२ । १६०, ४ । १६१, १०-१६ ।

(८)

सङ्गृहकारनामानि ।

अमरसिंहः २०. ८ ।

आधुनिकाः ६८, ६ । १११, २१ ।

अरुणदासपण्डितः २०, १० ।

तौरभक्त्याः २०. १ ।

देवव्रतः ८८, ४ । ६०, ६ । ६६, १ ।

अशोधरः ७७, १० ।

वर्द्धमानोपाध्यायः २६, ३ ।

(६)

सङ्ग्रहग्रन्थानामानि ।

अमरकोषः ४२, २ ।

कल्पतरुः १६०, ६ ।

काश्यप्रकाशटीका २०, १० ।

गोभिलटीका ७७, १० ।

भूरिप्रयोगकोषः ७६, २० ।

राजमार्तण्डः २१, १२ । ७५, ६ । ७६, ७ ।

विष्णुरहस्यम् २१, १५ ।

आद्धविवेकः २७, ८ । १२७, १ ।

सूर्यसिद्धान्तः ३०, २१ ।

दानकौमुदीग्रन्थस्य व्यवस्थापकवचनानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ ।

अग्निबीजेन मन्त्रज्ञः ...	१५७, ३	अन्तर्गानु करं कृत्वा ...	१२, १६ १६, ४
अग्राधानं प्रतिष्ठाञ्च	६२, १०	अन्यायाधिगतां दत्त्वा ...	४, १५
अग्राधानं वारुणे तु ...	१३४, १ १५०, ७	अपां पूर्यन्तु यो भाण्डं	४५, ४
अग्रतो लोहिता पत्नी	६७, ६	अप्येकं पूरयित्वा तु ...	१२५, १
अघाहः स अतीतेषु ...	३०, १२	अप्येकमपि राजेन्द्र ...	१२३, १३
अतिगम्भीरविस्तार-	१३१, ११	अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं ...	१२६, ६
अतीते सूतके स्वे स्वे ...	२५, १२	अब्देहं वरुणं विद्धि ...	१२८, १८
अथवा पद्मगर्भन्तु ...	१३४, २१	अभयं सर्वदैवतं ...	५, ६
अथ विद्याप्रदानन्तु ...	६७, ३	अमन्त्रकस्य शूद्रस्य ...	६३, ६
अथैनं कलसस्थाभिः ...	११३, १५	अयने विधुवे चैव ...	१३२, १७
अदक्षिणन्तु यद्दानं ...	३, ६	अयस्कारस्य दातव्यं ...	१२१, २
अद्य सोमार्कग्रहण-	१३, ७ १३७, १४	अयोगे क्षोण्डहरणं ...	१३८, २१
अनुत्सर्गितवापीनां ...	१६०, ४	अयाचिताहृतं ग्राह्यं ...	८, ११
अन्नदस्तु भवेत् श्रीमान्	४३, २१	अलामो तोयजातीनां ...	१४४, ८
अन्नदः पशुमान् पुत्री	४४, ३	अवधार्य जगच्छान्तिम्	१५८, २०
अन्नस्य च प्रदानेन ...	४३, १०	अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि	२४, ८ ८६, १५
अन्नं मे जायतां सद्यः...	६३, १५	अश्वं यस्तु प्रयच्छेत् ...	८३, १५
अन्नप्राप्ते च सीमन्ते ...	१५३, १२	अश्वयुक् सुलपत्तस्य ...	६१, २
		अवतीर्थ्य च सर्वाङ्गि	८, २
		अश्वत्योऽङ्गिरौ चैव ...	१३४, ६

अश्विन्यामथ चित्रायां	१३२, १५
अष्टाविंशान्तर्बौजेन ...	१३७, ४
अष्टाविंशाधिकशत- ...	१३५, ६
अस्तङ्गते तथादितो ...	६६, १३
अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य	१३६, ३
अहोरात्रेण चैकेन ...	२१, ११

आ ।

आकाशस्य यथानान्तम्	६६, ४
आच्छाद्य चार्चयित्वा च	६, ३
आन्यसेको होमपात्रे	१०६, १८
आदिद्या वसवो रुद्राः	१८५, २
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण...	१५६, १७
आपोहिष्ठेति तिसृभिः	१८०, १०
	१५२, २० । १५६, ५
आम्रहस्तम्भपर्यन्तं ...	१५८, १३
	१६४, ७
आयुधानि समादाय ...	७, २०
आरण्याः पशवः सर्वे	७, १२
आरामं कारयेद्यस्तु ...	१८२, ६
आरुह्यैव गजस्योक्तः ...	७, ६
आलिसंक्रमसेतुनां ...	६, १४
आसनं यः प्रयच्छेत् ...	४८, २
आसनं स्वागतं पीयं ...	१८७, ४
आसन्नमृत्युना देया ...	३६, १३

इ ।

इतः सम्प्राप्यते स्वर्गः ...	१८, ४
इदं द्रव्यं ददानीति ...	१२, १३
इदं विधिवति जुहुयात्	१५२, १८
इमे कन्ये प्रयच्छामि ...	७६, १६
इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता	१८३, ८
इरावतीति जुहुयात् ...	१६०, ५

ई ।

ईषायाश्च रथं गृह्य ...	७, १८
------------------------	-------

उ ।

उत्तरादौ दक्षिणान्तं	१३४, १६
उत्तराक्षि तथा सुते ...	१३२, १३
उत्तराशां श्रिते भानौ	१३२, २
उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते ...	१८४, २८
उत्थापयेद्देवदेवं ...	१५६, ११
उत्सवानन्दसन्तानैः ...	१६१, १३
उत्सर्गे दक्षिणा न प्रीति	१३, १७
उत्सृजन्तु भवेत् पूतम्...	१६०, ६
उदङ्मुखाय विप्राय ...	६, ६
उदयादोदयं भानोः ...	३०, १८
उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु ...	११, ३०
उपागच्छत्रयोर्दीप्ता ...	५१, ४
उपागद्युमलं कृत्रं ...	५०, ६
उर्द्धं दशम्या अपरेद्युः...	२६, १५

उद्यो वर्षति शीते वा ... ३८, १०

कृ ।

ऋत्विजां दीक्षिजनाश्च २४, १६

ए ।

एकवर्णो द्विवर्णो वा ... ६४, ३

एकमाद्यन्तथोरहोः ... २१, १६

एकहस्तं खनेद्भूमौ ... १३४, १०

एकस्मिन् सावने त्वहि २१, १३

एकादशाहे प्रेतस्य ... ८८, ५

६०, १०

एकाग्रौति घटांश्चान्यान् १४४, १०

एतान् मंहाराज विशेष-

धर्मान् ... १२४, ५

एनं ब्रह्मं लक्ष्मणसन्निभुक्तम् ६५, ५

एवंभूतं गृहं यस्तु ... १८३, ५

एवं विधिं विनिर्वर्त्य ... १२८, ४

एकव्याः बहवः पुत्राः ... ६५, ३

ओ ।

ओषधीर्यः प्रयच्छेत् ... ६५, ६

क ।

कनकस्य च यो दाता ८०, ३

कन्यसं दशहस्तान् ... १३३, ८

कन्यां वरयमानानां ... ७५, १६

करस्य मध्यमाग्रेयः ... ८, ६०

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां ११२, ३

कार्तिक्यामयने चैव ... ६१, ११

किं करिष्यत्वसौ मूढः ८४, १६

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वं... १५१, १६

कुशाः काशाः पयो मत्स्याः ८, १४

कूपवापीतडागानां ... १२८, १०

१३३, ५

कूपवापीतडागाद्यं ... १२६, ३

१५६, १३

कूपोदकेषु न स्नायात् १५७, ८

कृत्वा तु मृदनामाग्निं... १८०, १५

कृत्वाष्टौ स्थण्डिलान्

रम्यान् ... १५४, १३

कृष्णाजिनश्च गृह्णाति ... ८५, १

कृत्वैकादशिकं श्राद्धं ... ६८, ४

क्रियमाणे ब्रह्मोत्सर्गे ... १२१, ५

क्रीता द्रव्येण या नारौ ८०, २०

क्रीत्वा वीरकयेणैव .. ६७, ४

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु २४, २

क्षीरे तारागणाः सर्वे ६, १८

ग ।

गङ्गादिसरितां तीरे ... ६७, १६

गङ्गाद्या धेनवः स्थाप्या १५१, ४

गणेशं विघ्ननाशाय ... १०४, १८

१६८, ६ । १८५, ६

गन्धपुष्पे धूपदीपौ ... १८७, ६
 गन्धदः पुष्पफलदः ... ४८, ८
 गान्धर्व्येण विवाहेन ... १८०, १०
 गाथया तु दुहेद्गावः ... १५२, ६
 गावः प्रीतिं समायान्तु १६०, १३
 गिरिनिर्ज्जरतोयेन ... १४५, १६
 गुरुः सोमो बुधः शुक्रः १३९, १०
 गृह्णान्याभयोपानत्... ४८, १६
 गृहं यस्तु प्रयच्छेत ... ७२, २०
 गृहन्तु सर्वदेवयं ... ७, २
 गृहं सुशोभनं कृत्वा ... १८३, २
 गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या ६३, १६
 गृहीत्वामेवतौर्धनं ८, ८। १३, २०
 गेयानि चैव गन्धानि ... ५, २०
 गोकुलं पाययेत् पश्चाद् १५६, ७
 गोपथारामसेतूनां ... १८२, ३
 गोशालायां वने गोष्ठे... ६७, १४
 गोभूतिजहिरण्यादि-... ४, ८
 गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी ८६, ८
 ग्रहणे द्वे महापुण्ये ... ६१, ४
 ग्रहाणामाहुतौर्दत्ता ... १६०, ७

च ।

चतुरस्रतुर्यान्ता ... १६४, १६
 चतुरस्रमथाष्टाहं ... १३१, ५
 चतुर्हारात्नितं तत्र ... ६७, १८

चतुर्हस्तो भवेद्यूपः ... ६७, ६
 चतुष्कोणं भवेत् कुण्डे... १३३, १७
 चन्दनागुरुकैपूरेः ... १३६, १७
 चरणाणि शिरः पुच्छं ६४, १६
 चामरं व्यजनं कृत्वा ... १४६, ८

छ ।

कृत्वा कृष्णाजिनं शय्या ६, १०

ज ।

जन्मशरीरं लक्ष्मणोपेतान् १६, १६
 जलपात्रप्रदातारः ... ४४, २०
 जलमध्येऽथवा याग- ... १३१, १३
 १५७, १४
 जलाशयानि सर्व्वणि... ५, १४
 जुहुयात् कारयेद्देवं ... १५४, १५

त ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ... १४५, ३
 तडागस्य तु तोयेन ... १४५, १७
 तडागादिवदुत्सृष्टं ... १६०, २
 ततः पानोयं वरुणं ... १४४, १३
 ततौ निमज्जयेत्तत्र ... १५७, ७
 १७८, ६

ततो बह्निं समाधाय ... १८८, १३
 ततो भिक्षयेद्यूपं ... १५७, १२
 १७६, १६

ततो विचिन्तयेद्देव ... १४६, २१	तोरणास्तम्भमूले तु ... १३४, १४
१७३, ४	तोरणाश्च वहिः स्थाप्याः १३५, ६
ततो नापितमानौय ... ७४, १६	त्रिमासादूर्द्धमेतस्य ... ६७, २
ततोऽरण्येन गर्भेन ... ११३, ११	त्रिकालः पञ्चकालो वा... १५६, १५
ततः प्रभातसमये ... १५४, ६	
ततश्चोद्दिश्य पितरं ... ३६, ३	द ।
तत्तद्गुणवते देयं ... २, ५	दक्षिणाभिगृहेतुं ... ११, १७
तत्र तत्र जलं दद्यात् ... १४६, १	दत्त्वा कार्यासिकं वस्त्रं... ४६, १६
तत्र पौठे समारोप्य ... १५४, १८	दशदिक्षु बलिं दद्यात्... १५३, ५
तथाचैकशफानाश्च ... ७, १०	दशधेनूः प्रवक्ष्यामि ... ५८, १६
तदष्टांशोष्किता ... १३३, १२	दशधेनुसमोऽनृषान् ... ५७, ६
तदादिद्येति मन्त्रेण ... १४५, ११	दशमेऽह्न्यरथं गत्वा .. २६, १३
तदाबाह्वे तु यो दद्यात् ... ७०, २	दशहस्तेन दण्डेन ... ४०, १४
ततोऽन्धकारं निरर्थं ... ४२, १६	दशहस्तं न्यसेत् कूपे ... १३१, ७
तस्मादद्भिर्गवोऽप्येतत्... १२, २	दशाहात् परं सम्यक्... ३५, १४
तान् प्रतिगृह्णान् दोषान् ८५, २०	दशां विवर्जयेत् प्राञ्चः ४१, १८
ताम्बूलैश्च यो दद्यात्... ४७, ४	दाने विवाहे यज्ञे च ... २४, २१
ताम्बूलस्य प्रदानेन ... ४७, १०	दातव्यं प्रवहं पात्रे ... ४, १२
ताम्बूले वत्सराजस्तु ... ६, ६	दानं वै विधिवत् देयं... २, ३
ताम्बूलं मन्त्रयं वापि ... १०, १	दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति ५३, १६
तिगधेनुं गुडधेनुं ... ८४, १३	दोषदक्षद्वहत्तमम् ... ४३, ५
तिगराशिः क्षितौ ग्रावत् ७८, ११	दोषदानन्तु यो दद्यात् ४२, १२
तिर्थेकफलकमानं स्थित् १३४, १२	दोषवृक्षाश्च कर्त्तव्याः... ४२, ७
तीर्थे त्रयोत्पत्तौ ... २६, ६	दोषहर्त्ता भवेदन्धः ... ४३, ७
तेन कृष्णा तु सा श्रय्यां ८५, ४	देवं गौराज्यं निर्मण्ड्य १४५, १
तैजसं दारवं जोहम् ... ४२, ४	देष्टव्यो विधिवत् स्नात्वा १३५, २०

देवातिथ्यर्चनकृते ... ८, १६
 द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात् ... १२, ५
 दिनेभ्यो दक्षिणा देया १५६, २
 १६१, १६
 द्विरष्टहस्तं कुर्वीत ... १३३, १०
 द्विहायनोभिर्धन्याभिः... ६२, १५
 द्यकुलं निक्षिपेत् कूपे... १२५, २०
 १३०, ७

ध ।

धनधान्ययुतं स्तौतं ... ७३, ११
 धर्मार्थकाममोक्षाणां ६६, २

न ।

नदी तु राजती ज्ञेया ... १३०, २१
 नदीतोषं पश्चिमे तु ... १४४, ४
 न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु ... ४२, ६
 नरस्वन्दनदानेन ... ४८, १३
 नरस्तासनदानेन ... ४७, २०
 न विद्यया केवलया ... ४, ४
 नरकेषु समस्तेषु ... १७८, ४
 न स्पृश्यः स द्विजो राजन् ८४, १६
 नागपुच्छे समारोप्य ... १५६, १३
 नान्दीमुखे विवाहे च ... ७६, ८
 नामगोत्रे समुच्चार्य ... १२, १६
 १३, ४ । १४, ३ । ७६, ३
 ७७, १८ ।

नानिद्रा तु पितृन् आद्वैः १३६, १२
 नारसिंहेन शौत्रेण ... १३१, १६
 नार्वीक् संवत्सरादृद्धिः १०१, ४
 नास्ति तोयसमं दानं... १२४, १८
 निक्षिप्य वरुणं ध्यायेत् १५७, १
 नित्यनैमित्तिके कुर्यात् ६२, ४
 नियमव्रतकृदाति ... १८२, १७
 नृवाह्यं पुरुषो यस्तु ... ६६, ३
 नैमित्तिकानि काम्यानि ६१, १७
 नैवेष्टिकस्वर्णधूर्यान् ... ५१, १२
 ५८, १५

प ।

पक्षिणश्च तथा सर्वे... ६, २
 पञ्चगव्यं चरुं प्राश्य ... १६१, १७
 पञ्चगव्यार्घ्यं तोयाभ्यां ... १३६, १४
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च १४५, ६-१३
 पश्चात्कुलं तडागेऽपि ... १२५, २२
 १३०, ६
 पश्चादग्निर्भवेत् कूपः ... १२६, २
 पादुकोपानहं कृत्वं ४७, १४ । ५०, ३
 पीठमध्ये ततो द्वेवं ... ६, १८
 पुराणं लेखयित्वा तु ... ६८, १४
 पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं ... १३१, ६
 पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः ... १५४, ११
 पृथिवी वैष्णवी बुण्या ३६, १८

प्रणवेनाभिघार्थैव ...	१८८, १५
प्रणवेनोत्तरीयश्च ...	१४६, ६
प्रणिपत्य ततो दद्यात्...	११२, ५
प्रतिगृह्य द्विजो वेदान् ...	६६, ८
प्रतिपच्च द्वितीया च ...	१३२, ७
प्रत्यक्षुखा वरयन्ति ...	१०, ११
प्रदाय शाकमुष्टिं वा ...	४, १७
प्रपाप्रदानाद्वरण- ...	१८२, १३
प्रमोतौ पितरौ यस्य ...	६८, ११
प्रशान्तवदनं सौम्यं ...	१५५, १५
प्रसूयमानां यो दद्यात्	५६, ७
प्रवृत्तिभिर्द्वादशभिः ...	६२, २
प्राङ्मुखायामिच्छयाय...	८८, १२
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तः	५, ८
प्राज्यायामशतं कार्यं ...	८६, ५०
प्रातः स्नानं करोम्यद्य...	१६, १४
प्रासादारम्भद्रव्याणाम्...	१८२, २००
प्रोयतां भगवान् विष्णुः	१६१, ११
प्रतमुद्दिश्यो दद्यात् ...	३६, १०

फ ।

फलमूलानि पानप्रति...	४६, ६
फलांशमभिसन्धाय ...	११७, १०
फलं मनोहरं दत्वा ...	४६, १८
फलानामथ सर्वेषां ...	६, ८

फालक्यां महीं दत्वा...	४०, १६
------------------------	--------

ब ।

बज्रमुनिमतमेतत् ...	७५, ४
बाले देशान्तरस्थे च ...	२५, ६
बिन्दते पित्रलोकश्च ...	१०१, २
बीजानां मुष्टिमादाय ...	७, १४
बृहस्पतेति वस्त्रन्तु ...	१४६, ५
ब्याहृत्या चैव गायत्र्या...	१८८, १७
ब्रह्मणे कनकं दद्यात् ...	१५३, ८
ब्रह्महत्यां सुरापानं ...	८५, १४
ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्	८५, १०
ब्राह्मणस्य वरो गौश्च	१२०, १३
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या	१६५, १०
ब्राह्मणाय गृहं दत्वा ...	७४, ४
ब्राह्मणाय सुशीलाय ...	५०, १७
ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे ...	५७, ४

भ ।

भूदीपाश्चान्न-वस्त्राभः...	३६, १३
भूमिदीपाश्चपानीयम् ...	३८, १७
भूमिं भूमिपतिर्दद्यात्	१५८, २२
भूमेः प्रविष्ट्यहं कुर्यात्	७, ६
भोजयित्वा द्विजान् सम्यक्	१२६, १३
१२८, २१ । १५८, १०	
१७६, २० ।	

म ।

मङ्गलैः पूज्य देवशम्...	७६, १५
मण्डले मूलमन्त्रेण ...	१४६, ६
मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मूर्द्धि	१८४, १७
मन्त्रयेच्छतधारांश्च ...	१५४, २०
मण्डीनां देवतं ब्रह्मा ...	५, १८
मन्त्रोभूततनुर्धोमात्रं ...	१०, २०
मनसा निश्चयं कृत्वा ...	१३८, ७
मनसा पात्रमुद्दिश्य ३, २ ।	१२४, ५
मन्त्रमासादिकः कालः	६२, ६
मन्त्रागुणनिपाते तु ...	१००, १७
मन्त्रार्थवे समुत्पन्नः ...	८३, ५
मन्त्रार्थाणि च रत्नानि	६६, १६
मन्त्रिषस्तु तथा याम्यः...	५, १०
मासपक्षतिथीनाञ्च ...	१६, १७
	१३७, १७
मासिके वा त्रिपक्षे वा	६०, १२
मित्राणां तदपत्यानां ...	२७, ५
मूलमन्त्रेण कुर्वीत ...	१४६, १२
मूलेनैव स्थितिं कृत्वा ...	१५६, ४
मेघो वृषोऽथ मिथुनं...	१३२, ११
मेघन्तु वारुणं विद्यात्...	५, १२

य ।

य एतत् पुस्तकं रभ्यं ...	७१, २
यत्राधिकृत्य गायत्री ...	७०, ६

यथा कथञ्चिद्वत्ता गां ...	५६, १७
यथाशक्ति च यो दद्यात्	४४, १४
यद्यदाचरति श्रेष्ठः...	१२७, १६
यद्वाजपेयेन च राजसूयात्	६६, १२
यमदारे महाधोरे ...	७८, १२
यस्तु गोचर्ममात्रां वै	४०, ११
यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ...	४६, ११
यीनं वृद्धं स्त्रियं शय्यां	५२, १८
	६६, १४
यानशय्याप्रदो भार्या...	६६, १८
यावन्ति तव लोमानि...	१२३, ७
यावन्ति लोमानि हये	८२, १६
यूपवृक्षेति मन्त्रेण ...	१३१, १४
	१७६, १८
ये फलानि प्रयच्छन्ति ...	४६, ४
ये ते श्रुतेति मन्त्रेण ...	१४४, १४
येऽनान्यवा बान्धवा वा	१७८, १
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति	८, १६
यो दद्यात्स्त्रियत्वा तु	६८, १२
यो धर्मसंहितां दद्यात्	६८, १८
योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय	४६, ५
योऽश्च रथं गजं वापि...	८३, ८
यो वापौ मन्त्रिसाक्ष्येण ...	१६४, १४
यो बाह्वयति षण्डश्च ...	६२, १७
यः कुर्यात् कपिलादानं	५५, १५

र।

रत्न-वस्त्र-महो-यान ...	३८, ३
रथमश्वं गजं दासीम् ७४, ८। ८४, ६	
राज्ञाश्च सूतकं नास्ति ...	२५, ४
रामायणं भारतश्च ...	६८, १६
रौप्येऽपि पितरो देवाः	६, १६

ल।

लवणस्य प्रदातारः ...	६४, २०
लाज-चन्दन-सिद्धार्थ-...	१३६, १२
लिखित्वा तु यो दद्यात्	७०, ११
लिखित्वा भद्रकं पूर्वं...	१३४, १७
लोहितो यस्तु वर्णेन ...	६४, १६
लौहजं शैलजं वापि ...	१३१, १७

व।

वटे रुद्रः समाख्यातः ...	६, १२
वरं विक्रयणं मातुः ...	८५, १७
वस्त्रदस्तु सुवेशः स्यात्	४६, २१
वस्त्रं दशान्त आदद्यात्	७, १६
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति	६, ४
वापीकूपतडागाद्यं ...	१२४, २०
वापीकूपतडागानां ...	१२४, १
वापीतोयेन देवेश ...	१४५, १५
वास्तव्यां वा न्यसेत् कुण्डम्	१५०, ११
वासोदश्चन्द्रसाक्षोक्तः ...	४६, १६

विद्यातपोभ्यां ह्रीनेन ...	४, १०
विषुवे हेममत्स्येन ...	७०, १७
विष्णुदेहोद्भवाः पुण्याः	३७, ४
विष्णुममतिगण्डश्च ...	१३२, २२
विष्णवे च गृहं दत्त्वा ...	१८३, ७
वृत्तिहीनस्य विप्रस्य ...	४०, ५
वृद्धीष्टापूर्तयोग्यश्च ...	१००, २१
वृषाह्यसीति सव्येऽस्य ...	११३, १३
वेदशब्दैश्च गान्धर्वैः ...	१५७, २०
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु	६८, २०
वेदाध्याये शतगुणं ...	५, २
वेदेषु च पुराणेषु ...	८५, ६
वैजयन्तीं सितां रम्यां ...	१५७, १६
वैशाखी पौर्णमासी तु	८१, ३
व्यतीपातं हर्षणश्च ...	१३३, २
व्याहृत्या विधिवद्भुत्वा ...	१५२, ८

श।

शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं	६६, ८
शय्याप्रदानं यो दद्यात्	५३, ५
शय्यालङ्कारवस्त्रादि ..	८५, १२
शन्न आपस्तु रुपदा ...	११२, २०
शन्नोदेवोऽस्मि मन्त्रेण ...	१४४, १६
शराणावादरजातन्तु ...	४१, २०
शालग्रामशिलाचक्रं ...	६५, १७
शिविकायाः प्रदानेन ...	६६, ६

शुद्धेदिप्रो दद्याहेन ...	२१, ८
शुक्लेन दद्याद्यः कन्या ...	८०, १२
शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति ...	८०, १७
अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तः...	११, १५
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु ...	८०, ५
श्रोत्रियाय कुलीनाय ...	२, ८
श्वेतश्च दत्त्वा विप्राय ...	८३, १८
श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठः ...	६४, ७

स ।

सज्जीवकरणं कृत्वा ...	१५५, १४
सद्यः शौचदिने ...	२७, ११
सन्ध्याह्नोऽशुचिर्नित्यम्	३१, १०
समापयेत्ततः पश्चात् ...	८, ४
समुद्रजानि रत्नानि ...	५, १६
समुद्रं गच्छ मन्त्रेण ...	१४५, ७
सर्गलोके च निवसेत् ...	१८२, १५
सर्भानुनाचोपलब्धे ...	६१, १३
सर्वकामसुसम्पूर्णम् ...	१२८, ६
सर्वत्र वामदेशस्य ...	३२, ४
सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता ...	११, ५
सर्वमपोमयं लोकं ...	१५७, ५
सर्वेषामेव दानानाम्...	४१, २
सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या ...	१२६, ५
	१८३, १०
सर्वोपकरणोपेतम् ...	७१, २१

सहदेवां सदाभद्राम् ...	१४४, १६
सहपिण्डक्रियां कृत्वा ...	१००, १२
साज्ये हवनपात्रे च ...	१०६, २०
सामगाय तु सा देवा ...	१५८, २
	१६४, २
सामुद्रं पूर्वकृन्मे तु ...	१४४, २
सारस्वतानि ज्ञेयानि ...	६, ४
सार्द्धहस्तद्वयं तत्र ...	६७, ११
सुखमक्षय्यमद्भदः ...	४३, १७
सुगन्धाः शीतला व्यापः	४५, ११
सुवर्णदानं गोदानम् ...	४०, १
	५१, १५
सुवर्णं न्यः प्रयच्छेत् ...	५२, ४
सुवर्णं रजतं वापि ...	५२, ६
सुवर्णं रजतं ताम्रम् ...	१३१, २
सुवर्णसहितं पात्रम् ...	१५३, ७
सुवर्णं दीयमाने तु ...	११, २१
सुरभे त्वं जगन्नाथे ...	५५, ८
सुशोभनं भवेत् पूर्वं ...	१३४, ८
सुसंस्कृतं तु यो दद्यात्	४४, ८
सेतुप्रदानादिन्द्रस्य ...	१८२, ११
सेतुवृत्तजलादीनां ...	१५३, १४
सौवर्णो कूर्ममकरौ ...	१३०, १८
ज्ञातः सम्यगुपस्पृश्य ...	१४, ४
खदत्तां परदत्तां वा ...	४१, ६

ह ।	हिरण्यदः समृद्धिश्च ... ५१, १६
हतमश्रोत्रियं आङ्गं ... १२७, २	हुतं दत्तं वपोऽधीतम् ४१, १०
हरन्नरकमाप्नोति ... ४१, ४	हुत्वा तु हविषा दद्यात् १६०, ८
हर्ता हारयते भूमिं ... ४१, ४	हेमदो विष्णुभवनं ... ५१, ६
हविषा प्रथमः कल्पः ... ४१, १५	हेमशृङ्गौ शफे रौप्यैः ... ५३, १४
हव्ये हविषि यद्दानम् १०६, २२	हेमशृङ्गौ गुरोर्दत्त्वा ... १४५, ५
हस्तलेपमतो वक्ष्ये ... ७६, १२	हेमजं रौप्यजं वापि ... १२५, १८
हस्त्यश्वरथयानानि ... ८४, २१	१३०, ५
हिरण्यगर्भमात्मानं ... १०, ३	होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं ... ११२, ६

दानकौमुदीधृतवेदमन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

एतच्चिन्दिनमन्त्रास्तत्स्थानेषु यथ्युक्तैव सम्पूर्णा एवोद्भवाः ।

अ ।

३ः । पङ्क्त्याः ।

मन्त्राः ।

यजुर्वेदस्थानानि ।

युक्तयजुः-माध्यन्दिनीशाखा ।

१०२. २० अक्षममौमदन्त ... ३ अध्याये ५१ मन्त्रः ।

अक्षममौमदन्त ह्यवप्रिया अधूयत अस्तोषत ।

स्वभानवोव्विप्रानविष्ठया मतीयोजान्विन्दते हरो ॥

यजुर्माध्यन्दिनी ।

११० १० अग्निं हृदयेन* ... ३६ अः ८ मन्त्रः ।

१७६ ३ अग्नेरणीकम्* ... ८ अः २७ मन्त्रः ।

११५ १४ अग्नेरणीरस्ति* ... ६ अः २ मन्त्रः ।

१६६ १२ } अथो अन्नस्य कौशालम्* ३ अः ४३ मन्त्रः ।

१६५ १६ }

३२ ७ } अभोषणः सखौनाम्* ३६ अः ६ मन्त्रः ।

३३ १४ }

३५ ७ }

१११ ६ } अयास्त्रामे* ...

१६२ १५ }

१७५ १३ }

२०१ १८ }

- ४ । पङ्क्त्यां । मन्त्राः । मूलवेदस्थानानि ।
यजुर्माध्यन्दिनी ।
- १०३ ७ अवतत्त धनुः ... १६ अः १३ मन्त्रः ।
अवतत्त धनुः सहस्राक्षप्रतेषुधे ।
निशीर्य शल्यानाम्नखा शिवोनः सुमना भव ॥
- १०१ १६ अश्वस्तूपरोगो ... २४ अः १ मन्त्रः ।
अश्वस्तूपरोगोऽगस्ते प्राजापत्या
कृष्णायीव आग्नेषो रराटे ।
पुरस्तात् सारस्वती मेघधस्तात्
बन्धोराश्विनावधोराभौबाह्वोः ॥
शुक्रयजुर्माध्यन्दिनी ।
- १४१ १२ असियम ... २६ अः १४ मन्त्रः ।
असियमोऽस्यादिबोऽर्ज्वन्नसि त्रिनो गुह्ये हनव्रतेन ।
असिसोमेन सभया विष्टं आऊस्ते चौणि दिवि बन्धनानि ॥
- ११४ १७ असौ यस्तामः ... १६ अः ६ मन्त्रः ।
असौ यस्तामो अरण उत वभुः सुमङ्गलः ।
ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिता सहस्रप्रो
वैषां हेङ ईमहे ॥
- १०३ ६ असंख्याता ... १६ अः ५४ मन्त्रः ।
असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥
- १०३ ५ अस्मिन् महति* ... १६ अः ५५ मन्त्रः ।
अस्मिन् महत्यर्धेऽन्तरिक्षे भवा अधि ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥
- ३४ ३ अहानि शंभवन्तु* ... ३६ अः ११ मन्त्रः ।

आ ।

४ : पङ्क्त्यां । मन्त्राः । मूलवैदस्थानानि ।
यजुर्माध्वान्दिनौ ।

११४ १८ आह्वयेन ... ३३ अः ४३ मन्त्रः ।
आह्वयेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यं च ।
हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

३४ २ }
१०६ १ } आपोहिष्ठा मयोमुनः* ३६ अः १४ मन्त्रः ।
११४ २ }
१७० १२ } आब्रह्मन् ब्राह्मणो* ... २२ अः २२ मन्त्रः ।
१८७ ४ }

इ ।

१०४ १५ इन्द्रघोषस्त्वा ५ अः ११ मन्त्रः ।
इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु प्रचेतास्वामि
पश्चात् पातु मनोजवास्वापिठभिर्दक्षिणतः पातु विश्वकर्मा
त्वादित्यैरुत्तरतः पालिदमहन्तप्तम्वा ष्वैर्हिर्धा यज्ञान्निवृजामि ॥

३३ १८ }
१६० २० } इन्द्रो विश्वस्य राजति* ३६ अः ८ मन्त्रः ।

१६२ १३ }
१६५ २२ } इमं मे वरुण ... २१ अः १ मन्त्रः ।
१७५ ८ }

इमस्मे वरुणश्रुधौ हवमद्याचम्य
त्वामवस्युराचके ।

१०५ १६ }
१७० ३ } इहैर्दधिसव्योदतः* ...

१०५ ११ }
१६८ २० } इहैवायमितरः* ... ३५ अः १८ मन्त्रः ।
१८६ १२ }

ई ।

- ४ । पङ्क्तिः । मन्त्रः । सूक्तवेदस्थानानि ।
 तैत्तिरीय सं १ प्र १ मन्त्रः ।
 १८८ २० इवेत्वा. ... ऋग्वेद सं ५ अष्ट ।
 १८९ २० ईरावती ... ६६ अः ९९ सूक्त ।
 ईरावती धेनुमती हि भूतं सूर्यवसिनी मनुषे दंष्ट्राया ।
 अस्तभारोदसी विष्णवेते दाधर्यैः पृथिवीमयूखैः ॥
 यजुः सं माध्यन्दिनीशाखा ।
 १८२ १२ ईशावास्यं ... ४० अः १ मन्त्रः ।
 ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
 तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम् ॥

उ ।

- १११ १० } उदुत्तमं वरुणपाशं* ... १२ अः १२ मन्त्रः ।
 १७५ १० }
 २०२ ५ }
 उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ... ३४ अः ५६ मन्त्रः ।
 उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वमेहे ।
 उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रप्राश्र्मर्वासचा ॥
 १०९ ५ उपरुजन् धरुणं माने ८ अः ५१ मन्त्रः ।
 उपरुजन् धरुणं माने धरुणो मातरन्ध्रयन् ।
 रायण्योषधस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥
 १४१ ३२ } ऋग्वेद सं १ अष्टक ।
 १६२ ३ }
 १७५ १९ } उरं हि राजा वरुणः* २ अः २४ सूक्त ।

(१५)

ज ।

यः । पङ्क्ता ।

यन्ताः ।

सूक्तवेदस्थानानि ।

ऋग्वेद सं

३ अष्टक ५ अध्यायः ।

१४६
१४७

२ }
०० }

ऊर्ध्व उषणः

...

४ मण्डल ई सूक्तम् ।

ऊर्ध्व उषणो अध्वरस्य होतरमे तिलदेवतातायजोयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्मप्रवेधसश्चित्रिरसि मणौषा ॥

ऋ ।

यज्ञः माध्यन्दिनीशाखा ।

३२
३३

६ }
१८ }

ऋचं वाचं प्रपद्ये* ...

३६ अः १ मन्त्रः ।

११३

५

ऋतश्च सत्यश्च* ...

१७ अः ८२ मन्त्रः ।

ए ।

१६८
१६५

१६ }
३१ }

एष वः कुरुवो राजा*

क ।

माध्यन्दिनीशाखा ।

३३

१६

कया त्वं न ऊत्याभिः*

३६ अः ७ मन्त्रः ।

३३
३५

१० }
३ }

कयानश्चित्र*

...

३६ अः ४ मन्त्रः ।

३२
३३
३५

६ }
१२ }
५ }

कर्त्तुं सत्यो मदानां*

३६ अः ५ मन्त्रः ।

१०३

१

काण्डात्

...

१२ अः २० मन्त्रः ।

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि ।

एवानो वूर्त्वं प्रतनु सङ्ख्येण श्रुतेन च ॥

४। पङ्क्त्यां । मन्वाः । बृहवेदशाखाणि ।

माध्यन्दिनीशाखा ।

१५ ८ कोऽदात्* ... ७ अः ४८ मन्वः ।
१०३ ११ कोऽसौति ... १० अः ४ मन्वः ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्मैत्वा कायत्वा ।

सुसोऽकमङ्गलसत्त्वरान् ।

१४६ १७ क्रथादमङ्गि* ... ३५ अः १६ मन्वः ।

ग ।

१०३ ११ } अस्मिन्मन्त्रे ... श्रीसूक्तम् ।
११४ ११ } गन्धदारां ...

च ।

१०३ १४ } चत्वारि ऋक्नेति ... १७ अः ६१ मन्वः ।
११४ १६ } ...

चत्वारि ऋक्नेति त्रयोऽस्य पादा दे शीर्षं सप्तहस्ता सोऽस्य ।

त्रिधा वज्रो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश ।

१०२ १६ चन्द्रमा मनसो जातः ... ऋग्वेद ८ अष्टक ।
(एतदुक्तं उक्तः) ४ अः १६ वर्गः ।

त ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

तद्विप्रासो ... ३४ अः ४४ मन्वः ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृतांसः समिञ्चते ।

विद्योर्धत् परमं पदम् ।

११८ १५ } तत्वायामि* ... १८ अः ३६ मन्वः ।
१६२ १६ }
१७५ ११ }

५ । पङ्क्त्या ।

मन्त्राः ।

बृहदेदङ्गानामि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा

३४	१६	तस्मा अरक्तमामः* ...	१६ अः १६ मन्त्रः ।
१०३	६	तमोशानं ...	२५ अः १८ मन्त्रः ।
		तमोशानं जगतस्तस्थूषस्यति ।	
१४१	४	जातारमिन्द्रं ...	२० अः ५० मन्त्रः ।

जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं

हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ।

हवयामि शुक्रं पुरहृतमिन्द्रं

स्यस्ति गो मघवा धात्विन्द्रः ॥

१०३	६	न्यम्बकं ...	३ अः ६० मन्त्रः ।
-----	---	--------------	-------------------

न्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारिकामिव बन्धनान्मृतोर्मुक्षीय मामृतात् ॥

१११	५	} तन्नो अग्ने* ...	२१ अः ३ मन्त्रः ।
१४६	३		
१६२	१३		
१६५	२१		
१७५	२		
२०१	६		

१०२	१२	त्वां गन्धर्वी ...	१२ अः ६८ मन्त्रः ।
-----	----	--------------------	--------------------

त्वां गन्धर्वी अखणत्सामिन्द्रत्वां बृहस्पतिः ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वाद् यज्ञादमुच्यत ॥

६ ।

१८१	१४	} दिवन्ते धूमः* ...	६ अः २१ मन्त्रः ।
२०५	६		
११५	१८	दिवमग्नेयास्पृक्ष* ...	६ अः २ मन्त्रः ।

४ । पङ्क्त्या ।

मन्त्राः ।

सूक्तवेदस्थानानि ।

सूक्तयज्ञः माध्यन्दिनीशाखा ।

१०८	११	} देव सवितः*	...	८ अः १ मन्त्रः ।
१०२	१७			
२००	१			
११५	१४	} देवस्य त्वा*	...	३८ अः १ मन्त्रः ।
१६६	१५			
१७०	१८			
३४	१८	द्यौः शान्तिः*	...	३६ अः २७ मन्त्रः ।
१०१	२०	} इषदादिव*	...	१६ अः २० मन्त्रः ।
११३	२			
१७७	६			

ध ।

१०२	१६	} धूरसि	...	१ अः ८ मन्त्रः ।
११४	२२			

धूरसि धूर्त्वं धूर्त्वंन्तं धूर्त्वंन्तं य्योऽस्मान् धूर्त्वंति ।
यं धूर्त्वंतां वयं धूर्त्वामः ॥

न ।

१०३ १० नमस्त आयुधायाना ... १६ अः १४ मन्त्रः ।

नमस्त आयुधायाना तताय दृष्टावे ।

उभाभ्यामतते नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने ॥

११४ १८ नमो दृष्टावे ... १६ अः ३६ मन्त्रः ।

नमो दृष्टावे स प्रष्टथाय च नमो निषक्रिने चेषधिमते च ।

नमो स्तौष्ट्वायै चायुधिने च नमः स्वायुधायै सुधन्वने च ॥

१०३ ८ नमो वः किंकिरेभ्यः १६ अः ४६ मन्त्रः ।

नमो वः किंकिरेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचि-

न्वलेभ्यो नमो विष्टिगत्वेभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥

४ : पङ्क्त्यां ।

मन्त्राः ।

बृहवेदस्थानानि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

११४ २० नमोऽस्तु नीलग्रीवाय १६ अः ८ मन्त्रः ।

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मौढुषे ।

अथो येऽस्य सत्वा नोऽन्तेभ्यो करन्नमः ॥

११५ ४ नमोऽस्तु सर्पेभ्यः ... १३ अः ६ मः ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१०३ ८ नीलग्रीवा ... १६ अः ५६ मः ।

नीलग्रीवाः श्रान्तकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥

.प ।

११५ १३ पिष्टसदनमसि* ... ५ अः २६ मन्त्रांशः ।

१८१ ६ } पुनस्त्वादित्या रुद्राः* ... १२ अः ४४ मः ।

२०४ १६ } १८६ ६ पुरुषसूक्तमन्त्राः ... ३१ अः १ मन्त्रात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशार्कलम् ॥ १

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं ।

उतामृतत्वस्येष्टानो यदग्नेनातिरोहति ॥ २

यतावानस्य महिमातो ज्यायुश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं द्विवि ॥ ३

त्रिपादूर्ध्वं उदेत् पुरुषः पादोऽस्येष्टाभवत् पुनः ।

ततो विष्वङ्महामत् प्रासनाशने अग्नि ॥ ४

ततो विस्महजायत विराजोऽधिपुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पञ्चाङ्गमिमथोपुः ॥ ५

४ : पङ्क्तिः ।

मन्त्राः ।

बृहदेदव्यानाभि ।

शुक्लयजुः-माध्यन्दिनीशाखा ।

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जतः सम्भृतं एषदाण्यं ।
 पशून्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६
 तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 कृन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७
 तस्मादश्वा अजायन्त ये केचोभयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्माद्याता अजावयः ॥ ८
 तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्तन् पुरुषं जातमग्रतः ।
 तेन देवा अयजन्त साध्याश्च ऋषयश्च ये ॥
 यत्पुरुषं यदधः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखं किमस्यासौत् किं बाह्व किमुरुपादा उच्येते ॥ १०
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासौदाह्रं राजन्यः कृतः ।
 उर तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रोऽजायत ॥ ११
 चन्द्रमा भनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
 ओजादायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२
 नाभ्या आसौदन्तरीक्षं शीर्ष्णा द्यौः समवर्त्तत ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशः ओजात्तथा लोकानकल्पयन् ॥ १३
 यत्पुरुषेण हविषा देवायज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासौदाण्यं यीध इध्मश्चरद्भविः ॥ १४
 सप्तास्यासन् परिधमस्त्रिःसप्त दमिधः कृताः ।
 देवा यदाज्ञं तन्वाना अभवन् पुरुषं पशुम् ॥ १५
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्मार्थि प्रथमान्यासन् ॥
 तेहनाकं महिमांजसचयन्त यत्र पूर्वे सन्ति देवाः ॥ १६

१८०
२०४२२ }
१३ }

पूर्णा इन्वि परायत्*

१ अथः ४६ मः ।

४ । पङ्क्त्या ।

सन्धाः ।

ऋग्वेदस्थानानि ।

ऋग्वेदसं ४ अष्टक ।

११० १४ पूषागां अन्वेतु नः* ... ८ अः १२ वर्ग ।
यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

१०९ ३ पवित्रे स्थो वैष्णव्यो* १ अः १२ मः ।

१०३ १० प्रमुञ्च धन्वन् ... १६ अः ६ मः ।
प्रमुञ्च धन्वन्स्वमुभयोरात्क्रोर्ध्यां ।
या अस्ते हस्त इवः परातर भगवोऽप्यप ॥

ब ।

१०२ १८ } दृहस्पते ... १७ अः ३६ मः ।
११४ १४ }

दृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा मित्रा अपवाधभानः ।

प्रभञ्जत्वेनाः प्रमृणो युधा जयद्वस्माकमेध्यविता रथानां ॥

११६ १ ब्रह्मवृंह* ... { ५ अः ३७ मः ।
११६ ३ ब्रह्मवर्गित्वा* ... { ६ अः ३ मः ।

११६ ३ ब्रह्मवर्गित्वा* ... ६ अः ३ मः ।

भ ।

१०९ १७ } भद्रं कार्येभिः ... २५ अः २१ मः ।
११४ २० }

भद्रं कार्येभिः प्रदणायाम देवा भद्रम्प्रयेमात्तभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्त्वष्टुवासस्तनूभिर्द्यौर्महि देवहितं यदायुः ॥

३३ ८ } भूर्भुवः स्वः* ... { २१ अः १५ मः ।
१३३ ८ } ३६ अः ३ मः ।

म ।

ऋग्वेदसं १ अष्टक ।

११४ २१ . मनोनय ... ५ अः १६ वर्ग ।

मनो न योऽध्वनः सद्यत्येकः सत्रासूरो वस ईशे ।

राजागो मित्रावश्या सुपागो गौषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥

श्रुः । पङ्क्त्या ।

मन्त्राः ।

सूक्तवेदव्यानानि ।

१०३	७	मानसोक्ते*	...	यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।
११३	१७			
११८	२२			
१६५	५			
११८	६	मास्तोऽसि*	...	१८ अः ४५ मः ।

य ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

१२१	१०	यज्ञेन यज्ञं (पुरुषसूक्तं*)	...	३१ अः १६ मः ।
१८१	२०			
१४०	३	यज्जाग्रतः	...	३३ अः १ मः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदुसप्तस्य दुरङ्गमं ।

ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

११६	८	यदावध्न*	...	३४ अः ५२ मः ।
११६	१३	'यदेवा देवहेतनं*	...	२० अः १४ मः ।
१६८	१६			
१६५	२			
६३	६	यन्मे क्त्रिं	...	३६ अः २ मः ।

यन्मे क्त्रिं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिहृषा

वृहस्पतिर्मे तद्घातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥

११५	८	यवोऽसि यवया*	...	५ अः २६ मन्त्रांशः ।
१०३	१२	य एतावन्तश्च	...	१६ अः ६३ मः ।

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

तेषां सहस्रयोजनं धन्वाणि तन्मसि ॥

११५	२०	या ते घामान्युभसि*	...	२६ अः ३ मः ।
१०३	५	या ते रुद्रेति	...	१६ अः ४६ मः ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवाविन्वाहा भेषजी ।

शिवास्तस्य भेषजी तया नो मृडुजीवसे ॥

बृहदेदस्यानानि ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

११८ १३ या वो देवाः* ... १३ अः २३ मः ।

११८ ११ या स्ते अमे* ... १३ अः २२ मः ।

११७ ५ या चोषधीः* ... १२ अः ६२ मः ।

ऋग्वेद ७ मण्डले ।

१४४ ११ } यासां राजा ... ४६ सूक्तम् २ मन्त्रः ।
१६२ ५ }

१०२ १३ } ऋग्वेद ३ अष्टः ।

११७ ११७ युवा सुवासा ... १ व्या इ वर्ग ।

युवा सुवासा परिवीत आगात् स उश्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवयः उन्नमन्ति स्वाथ्यो मनसा देवयन्तः ॥

• यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखा ।

१०२ . १६ } युष्मन्ति ,... ३३ अः ५ मः ।
११४ . १५ }

युञ्जन्ति ब्रंभमरुषश्चरन्तं परितस्तुंभः ।

रोच्यन्ते रोचना दिवि ॥

१०२ १ } अपव्रस्तेति* ... २५ अः २६ मः ।
१०६ २२ }

१११ ७
१४४ १४
१६२ १३
१८४ १२ } 'ये ते श्रुतं* ...

१६५	२२	} य त शत	...
१७५	१३		
२०१	२३		

११४ ८ ये तीर्थानि ... १६ अः ६१ मा ।

ये तीर्थानि प्रचरन्ति लङ्काहस्ता निषङ्गिनः ।

तेषां सहस्रयोजने बध्नन्वानि तन्मसि ।

१४६ १८ योगे योगे ... ११ अः १० मः :

योगे योगे तद्वत्तरं वाजे वाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ।

४ । यङ्ग्रा । मन्त्राः । सुलवेदस्यात्रानि ।
यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखाः ।

३४ १४ }
१४३ १८ } यो वः शिवतमोरसः* ३६ अः १४ मः ।
१४४ १२ }

२ ।

१०१ १२ } रक्षोहनं ... ५ अः २३ मः ।
१०४ १५ }

रक्षोहनं वल्गुहन् वैष्णवीमिदमहन्तं वल्गुसु-
त्किरामि यस्मेनिच्छो यममाद्यो निचखानेदमहन्तं
वल्गुसुत्किरामि यस्मे समानो यमसमानो निचखानेद
महन्तं वल्गुसुत्किरामि यस्मे सबन्धुयमसबन्धुर्निचखानेद ॥
महन्तं वल्गुसुत्किरामि यस्मे सजातो
यमसजातो निचखानोन्मृत्याङ्किरामि ॥

३ ।

यजुः माध्यन्दिनीशाखाः ।

१०१ १६ जाङ्गलं परौरवत् ... १२ अः ७१ मः ।
जाङ्गलं परौरवत्सुशेवंसोमं पितृषु तदहूपतिगाम-
विम्वर्कैश्चपीवरी प्रस्थापदथवाहनं ॥

४ ।

१६२ ४ }
१७१ १५ } वरुणस्योत्तममसि* ४ अः ३६ मः ।
१७५ २१ }
१०३ ११ }
११४ १४ } वातो वा ... ६ अः ७ मः ।

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्रे अश्वमयुङ्गन्तेऽस्मिन्नवमादधुः ॥

४ : पङ्क्त्या ।

मन्त्राः ।

सूक्तवेदस्थानानि ।

साम सं ६ प्र १० श्रुत २ मः ।

- १४२ ४ वात आवातु भेषजं
 १०१ १६ विष्णोरराटमसि ... ५ अः २१ मः ।
 विष्णोरराटमसि विष्णोः अपचेस्थो विष्णोः
 स्यूरसि विष्णोर्ध्रुव्योऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥
 ११६ ५ विष्णोः कर्माणि ... ६ अः ४ मः ।
 विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यसे ।
 इन्द्रस्य युज्य सखा ॥
 १४० ७ } सामवेद सं २ प्र ।
 ११३ २० } वषाच्छसि* १ अ ३ सूः ३ ।

श ।

- ३४ ४ शन्न इन्द्राभी* ... ३६ अः १० मः ।
 ३३ २० } शन्नो मित्रः* ... ३६ अः ६ मः ।
 ११४ २ } शन्नो देवैरभीष्टये* ३६ अः १२ मः ।
 १८८ २० }
 ३४ १ शन्नो वातः पवतां* ... ३६ अः १० मः ।
 ११५ १२ शुन्धन्तां लोकाः* ... ६ अः १ मः ।
 १०२ १३ } श्रीश्च ते ... ३१ अः २२ मः ।
 ११४ ११ }

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्थे

नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यातम् ।

इष्टान्निषायासुम्न इषाण सर्व्वलोकम्न इषाण ॥

स ।

४ । पङ्क्त्यां ।

मन्त्राः ।

- बृहदेदङ्गानि ।

यजुः-माध्यन्दिनी ।

१६२	५	} सत्वद्रोऽग्ने*	...	२१ अः ४ मः ।
१७५	७			
२०१	१४			
१६६	६	} सदसस्यतिम्*	...	३२ अः १३ मः ।
१८५	१२			
१०२	१३	} समिद्धोऽङ्गन्	...	२६ अः १ मः ।
११४	१३			

समिद्धोऽङ्गन्कदरम्मतीनाङ्गुतमग्ने मधुमत्पिण्वमानः ।

वाजीवहन् वाजिनङ्गातवेदो देवातां ज्वत्तिप्रियमासधस्यं ।

ऋग्वेदसं ५ अष्टक ।

१६१ २२ समुद्रज्येष्ठा ०० ४ अः १६ वर्गः ।

समुद्रज्येष्ठा-मलिनस्य मध्यात् पुनानाचंत्वनिविश्रमानाः ।

इन्द्रो यावज्जीवषवोररादता आपो देवोरिह मामवन्तु ।

माध्यन्दिनी ।

११८	७	समुद्रोऽसि नमस्तान्*	१८ अः ४५ मः ।
१८१	३	सप्तते अग्ने*	...
१८१	६	समुद्रं गच्छ स्वाहा*	६ अः २१ मः ।
१०७	१७	} सवितुस्त्वाप्रसव*	...
१७२	४		
१०७	१८	} सवितुर्वः*	...
१७२	८		
१०२	१७	} सिन्धोरिव प्राध्वने
११४	१५		

सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनाशो वातप्रसीयः पतयन्ति युङ्गाः ।

वृत्तस्य धारा ऋषयो नवाजीकाङ्गा भिन्दन्नुर्मिभिः पिण्वमानः ॥

४ । पञ्चग्रा ।

मन्त्राः ।

ऋग्वेदस्थानानि ।

माध्यन्दिनी ।

१०३ २ } सूचामांशं ... २१ अः १६ मः ।
 १०६ २ }

सूचामांशं पृथिवीं द्यामनेहसं सुप्रश्नीयमस्ति सुप्रयौति ।

दैवीं नागं सरिन्नामनागसमखवन्तीमारहेमा खस्तये ।

ऋग्वेद सं २ अष्टः ।

१६१ ४ } सूयवसाङ्गवतो* ... ३ अः ३५ वर्गः ।
 १७८ १२ }

१४२ ६ सोमं राजानं ... ६ अः २६ मः ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माण्यश्च दृष्टस्पतिं स्वाहा ।

१५. ६ खस्तिन इन्द्रः* साम सं ६ प्र.-

१४ १० } ... ३ अ ६ मः ।
 १४० १० }
 १४० १२ } स्योना पृथिवी न* ... { ३५ अः २१ मः ।
 १४० १३ } { ३६ अः १३ मः ।
 १४० १५ }

११८ २० खण्डधर्मीः स्वाहा* ... १८ अः ५ मः ।

१०३ ६ } हिरण्यगर्भः ... १३ अः ४ मः ।
 १४२ १६ }

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देव्यय हविषा विधेम ॥

१६१ ६ } ऋक् सं १ म १६४ ऋ २७ मः ।
 १७८ १६ } हिंसांश्वतो* ...

दानक्रियाकौमुदी ।

१*पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलासादपि
स्नायं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
श्रीतं श्रीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमध्यादपि
श्रीगोविन्दपदारविन्दमुरलीमाहात्म्यमाराधुमः ॥
श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वनखेन्दुरुचिसन्ततिः ।

अन्तस्त्रिन्ताभिरुद्भ्रान्तचित्तध्वान्तं धुनोतु नः ॥
*येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डविम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरालायितम् ।
वेदान्तस्मृतिसन्ततिचिपथगोन्मेषे हिमाद्रौयितं
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दृग्बिधः ॥

*तत्तनुजन्मा विदुषामसुरागमधूलिकाभिरासिक्तः ।
मुररिपुपदारविन्दश्रद्धामृतमाधुरौरसाभिज्ञः ॥
आलोच्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः सम्यगथो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
श्रीमन्नातपदारविन्दविलसद्धूलीभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति गहनां दानक्रियाकौमुदीम् ॥

दानक्रियाकौमुदी ।

अथ दानविधिः ।

तत्र सर्वज्ञः—

दानं दे विधिवद्देयमशुभानाञ्च नाशनम् ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे ॥
तत्तद्गुणवते देयं स्वर्गमचयमिच्छता ।
ओत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ॥

बृहस्पतिः—

ओत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वासव ।
सन्तुष्टाय विनीताय सर्वभृतहिताय च ॥
सर्वदानं सुरश्रेष्ठ दत्तं भवति चाचयम् ।
अथ दानस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र देवलः—

अर्थानामुदिते पात्रे यथावत् प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
उदिते शास्त्रविहिते^१, यथावत् शास्त्रोक्तप्रकारकम्, प्रतिपादनं
पात्रस्त्रीकारसम्पादकस्यागः, त्यागश्च स्वत्वध्वंसफलकः^२ कर्तृव्यापारः,
स्वत्वश्च यथेष्टविनियोगार्हत्वम् । दानप्रकाराश्च वक्ष्यन्ते ।
एतेन शास्त्रोक्तसंप्रदानस्त्रीकारसम्पादकः शास्त्रोक्तप्रकारको
द्रव्यत्यागो दानमिति वैधदानलक्षणमायातम् ।

१ ग पुस्तके, ० विख्याते ।

२ ग पुस्तके, स्वत्वसम्पादकः ।

तेन—

मनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तो दानस्थान्तो न^१ विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचने उद्दिश्येत्यस्य स्त्रीकाराश्रयत्वेन प्रतीतेत्यर्थात्
द्रव्यत्यागे कृते सत्यपि दैवात् पाचस्त्रीकारसम्पादनेऽपि दान-
त्वाभावात् फलाभाव इति ध्येयम् ।

न च विद्यादानादावव्याप्तिर्दोष इति वाच्यम् । तत्र दानशब्दस्य
भाक्त्वात्, अन्यथा उत्सर्गादि^२दानवाक्यप्रसङ्गः स्यात् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ।

इति व्यासवचनादक्षिणापि^३ शिष्येभ्यः प्रसज्येत । प्रत्युत
गुरुसंप्रदानिकैव दक्षिणेति ।

अभयदानस्य तु^४ भयनिवारणरूपत्वात् सुतरामेव तत्र दान-
शब्दो गौण इति ।

देवोद्देशकद्रव्यत्यागस्य तु देवगतस्त्रीकाराभावेन केवलं तत्र
स्त्रीकारारोपाद्दानलक्षणायोगात् देवोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति
यागलक्षणव्यापनाच्च पूजामात्रेऽपि शचीयागमात्रयाग^५पदप्रयोगाच्च
यागत्वमेव तेन तत्र दानशब्दप्रयोगो गौण एवेति ध्येयम् ।

दानसामान्यलक्षणन्तु-उद्देश्यगतस्त्रामिलजनकस्यागो दानमिति ।

एतेन भृत्यमित्रादीनां वस्त्रादिदानेऽपि दानत्वमायातम् ।

१ क, ख, पुस्तकद्वये, न तद्दानस्य ।

२ ग पुस्तके, उत्सर्गवत् ।

३ ग पुस्तके, इत्यादि प्रयोगाच्च ।

अत्र च 'सञ्ज्ञासिनां वस्त्रादित्यागमात्रस्य यदृच्छया कस्यापि तस्य स्त्रीकारे तद्भावावर्त्तनाद्यावच्छ'मुद्देशगतत्वेन विशेषणीयत्वम् ।

पात्रमाह शृङ्गबल्लवः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥

वृत्तं सदाचारः ।

तथा—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन न च याज्ञः प्रतिपद्यः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तन्तु शक्तितः ॥

विष्णुः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

श्रद्धावर्जमपाचाय न किञ्चिन्फलमाप्नुयात् ॥

प्रदाय प्राकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः^१ ।

महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥

रामायणे—

अवज्ञाय तु यद्वत्तं तदातुर्दोषमाप्नुयात् ।

१ ग पुस्तके, संयमिनी ।

२ ग पुस्तके, संवस्य ।

३ ग पुस्तके, अद्भोपेतन्तु ।

४ क, ख, पुस्तकद्वये, ० समन्विताम् ।

अग्निपुराणे—

वेदाध्याये शतगुणमनन्तं ब्रह्मबोधके ।

पुरोहिते याजकादौ दानमचयमुच्यते ॥ १

अथ द्रव्यदेवतानिरूपणम् ।

कपिलपञ्चरात्रे—

अभयं सर्वदैवतं भूमिर्वै विष्णुदैवता ।

कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुर्गो यमदैवतः ।

तथा चैकग्रणं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥

महिषस्तु तथा घाम्य उङ्गो वै नैर्ऋतो भवेत् ।

रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा क्वाग आग्नेय उच्यते ॥

मेषस्तु वारुणं विद्यादराहो विष्णुदैवतः ॥

आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदेवताः १ ॥

जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुः ।

कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि [१विनिर्दिष्टे] ॥

समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि द्विजोत्तम ।

आग्नेयं कमकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥

मणीनां देवतं ब्रह्मा षोडशानां वसवोऽथवा ।

प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वाण्यपि च द्विज ॥

गेयानि चैवं गन्धानि गान्धर्वाणि स्मृतांनि वै ।

१ ग पुस्तके, यमदेवताः । २ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

बार्हस्पत्यानि वासांसि सौम्यान्यथ रसानि च ॥
 पक्षिणश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ।
 ब्राह्मी, विद्या समुद्दिष्टा विशोपकरणानि च ॥
 शारस्तानि ज्ञेयानि पुस्तकानि च पण्डितैः ।
 सर्व्वेषां शिष्यभाण्डानां विश्वकर्मा च दैवतम् ॥
 ताम्बूले वत्सराजस्तु देवता परिकीर्त्तिता ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां श्राकानां हरितैः सह ॥
 फलाणामथ सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्थितिः ।
 मांसञ्च पिष्टकं मत्स्यं प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
 क्वचं कृष्णाजिनं ग्रथ्या रथमासनमेव^१ च ।
 उपानहौ तथा थानमौत्तानाङ्गिरसं स्मृतम् ॥
 वटे रुद्रः समाख्यातो अश्वत्थे च जनार्दनः ।
 वनस्थतिरथारामे मन्दिरे धनदस्तथा ॥
 आलिषंकमसेदनां पूषा तेषान्तु देवता ।
 रङ्गेऽश्विनीकुमारौ च वायुश्च सीसके मतः ॥
 रतैर्येऽग्निं पितरो देवा^२ गृह्णन्तु सर्व्वदैवतम् ।
 मखा मधुनि विज्ञेया दृते मृत्युञ्जयो मतः ॥
 चीरे तारागणाः सर्व्वे ऋषयो दध्नि कीर्त्तिताः ।
 शर्करे खवणे गौरौ कामदेवो शुङ्गे मतः ॥

१ ग पुस्तके, आसनमेव च ।

२ क, ख, पुस्तकद्वये, ज्ञेयाः ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, यक्षा ।

दानक्रियाकौमुदी ।

विष्णुधर्मात्तरे—

गृह्णन्तु सर्वदैवतं यदतुक्तं द्विजोत्तमाः ।

तज्ज्ञेयं विष्णुदैवतं सर्वं वा विष्णुदैवतम् ॥^१

अथ प्रतिग्रहविधिः ।

विष्णुधर्मात्तरे—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

करे गृह्य तथा कन्यां दासंदास्यौ तु सत्तमाः ॥

करं शिरसि विन्यस्य धर्मज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरुह्यैव गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कीर्तितः ॥

तथा चैकशफानाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।

प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनन्तथा ॥

आरण्याः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ।

प्रतिग्रहमथोद्वस्य आरुह्य च समाचरेत् ॥

बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

धान्यादिकञ्च राशिस्थं कृत्वा चाये प्रदापयेत् ॥

वस्त्रं दशान्त आदद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥

ईषायाञ्च रथं गृह्य कृचं दण्डे च धारयेत् ।

^१[द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो द्विजः ॥]

आयुधानि समादाय तथा स्तृण्व विभूषणम् ।

‘वर्षं ध्वजं तथा सृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥

अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।

द्रव्यार्थन्यायथादाय सृष्ट्वा वा स्तुतिं वै वदेत् ॥

समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या^१ प्रतिग्रहम् ।

विधिं धर्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

दात्रा सह तरत्येव नौवत् दुर्गाण्यसौ द्विजः^२ ॥

अनुक्तप्रतिग्रहे तु तत्रैव विष्णुधर्मात्तरे—

गृहीत्वाग्नेयतीर्थेन गायत्रीन्तु पठेन्नरः ।

करस्य मध्यमाग्नेयमिति हारीतवचनात् करमध्यमाग्नेयतीर्थम् ।

गारुडे—

‘अथाचिताहृतं याज्ञमपि’ दुष्कृतकर्षणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

याज्ञवल्क्यः—

कुशाः काशाः^३ पथो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

देवार्तिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।

सर्व्वतः प्रतिगृहीयादात्मदृष्ट्यर्थमेव हि ॥

मनुः—

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।

उभौ तौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्य्यये ॥

१ ग पुस्तके, धर्मध्वजम् ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये, कामं स्तुत्वा ।

३ ग पुस्तके, नौदुर्गाणि च स द्विजः । ४ क, ख पुस्तकद्वये, शाकम् ।

यद्यपि दाने सवस्त्वले साक्षाद्वचनं नास्ति तथापि
सुशीला वस्तुसंयुता,, इति गोदाने याज्ञवल्क्यवचनात्
कन्यादाने—आच्छाद्य चार्चयित्वा चेति मनुवक्त्राच्च
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वेदा यज्ञास्तर्पांसि च ।
तस्माद्वार्त्तांसि देयानि आह्वेषु च विशेषतः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च सवस्त्व-
मनुमीयत^१ इति ।

अग्निपुराणे—

उदङ्मुखाय विप्राय प्रदद्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
एष कन्यादानं विना सर्वस्मिन् दाने सुखनियमः ।
कन्यादाने तु—

प्राङ्मुखायाभिरूपाय वराय शुचिश्चिन्धि ।
प्रत्यङ्मुखस्तु दाता वै कन्यां दद्यात् सुलक्षणां ॥
इति भविष्यपुराणवचनाद्विशेषः ।

एष च कन्योत्सर्गकालमात्र^२ एव नियमः, वरणादौ च दान-
सामान्योक्तविधिरेव ।

यथा हयग्रीर्वै श्रीविवाहप्रकरणे—

पीठमध्ये ततो देवमर्धपाद्याद्विनाऽर्चयेत् ।
गृह्योक्तेन विधानेन गुरुर्वेदान्तगः शुचिः ॥
परिधायार्हतं रक्तं देव्या वक्त्रन्तु ह्यर्चयेत् ।
पाण्ड्यधः स्थापयेत् पात्रं सौवर्णमथ रौप्यकम्^३ ॥

१ ग पुस्तके, सवस्त्वमर्थतः प्रतीयते । २ ग पुस्तके, राजतम् ।

ताम्रजं मृन्मथं वापि तिलवर्हिःसमन्वितम् ।

देग्निकः प्राङ्मुखो भूत्वा अथ पश्चान्मुखः शुचिः ॥

हिरण्यगर्भमात्मानं स्मरन् दद्यात् सुरेश्वरीम् ।

हृषीकेशाय देवाय पाणितोयेन देग्निकः ॥

देव्या हस्ते जलं दद्याच्च तु देवस्य चक्रिणः ।

इति दातुः प्राङ्मुखतया वरणानन्तरमुत्सर्गकालमात्र एव
पश्चान्मुखलविधानमतएव वचनाद्विवाहे^१ वरहस्तोपरि कन्याहस्तं
दत्वा कन्याहस्त एव उत्सृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्त इति,
शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिपृच्छन्ति प्राङ्मुखाः ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनं तत्प्रतिगृह्यन्तीत्युत्तरवाक्यात् हय-
ग्रीर्वचनैकवाक्यतया च वरणकर्म्मणि^२ प्रवरकीर्त्तनाय वरयन्तीत्यत्र
दानलक्षणा ।

अथञ्च कन्योत्सर्गसमये मुखनियमो यजुर्वेदिनामेव,

शुचिंसन्निधाविति पूर्वोक्तवचनात् ।

यजुर्वेदिनाञ्च अग्निस्थापनानन्तरं कन्योत्सर्गविधानात् ।

सामगानान्तु—

हयग्रीर्वै गौरीविवाहप्रकरणे—

मन्त्रोभूतमनुधीमान् देग्निको ह्युत्तरामुखः ।

हेमाद्रिं चिन्त्य चात्मानं प्राङ्मुखाय प्रसन्नधीः ॥

दद्याच्छिवाय गौरीन्तु कुशतोयतिष्ठैः सह ।

इत्युक्तमुखनियमदे बोद्धव्यः ।

तथाच व्यासः—

सर्व्वं च प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।

अथमुक्तो विधिदाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥

व्यतिक्रम उपक्रमस्य विपरीतत्वं दातुरुदङ्मुखत्वं गृहीतुः

प्राङ्मुखत्वमित्यर्थः ।

तथाच कालिकापुराणे पार्व्वतीविवाहवर्णने—

उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु शाक्तीं दिशमपश्यत ।

सप्तर्षिकाष्ठां ग्रैलेन्द्रस्त्रप्रविष्टो विलोकयन् ॥

शाक्तीं पूर्वां सप्तर्षिकाष्ठामुदीचीमित्यर्थः ।

अथ दानविधिः ।

दानन्तु सदक्षिणमेव ।

व्यासः— अङ्गायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

दक्षिणाभिरूपेतन्तु कर्म सिध्यति मानवे ।

सुवर्णमेव सर्वांसु दक्षिणासु विधीयते ॥

सर्व्वपदमत्र विहितदक्षिणैतरपरम् ।

अग्निपुराणे—

सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणोच्यते ।

अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ॥

हारौतः—

तस्मादङ्गिरवोऽप्येतद्दद्या^१दालभ्य एव च ।

अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा आलभ्य हस्तेन स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानौति ततो वदेत् ।

तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरथं स्मृतः ॥

एतच्च देयस्य ब्राह्मणस्य चार्चनानन्तरमुत्सर्गात् पूर्वममुक-
द्रव्यं ददानौति द्विजकरे जलदानविधानं ददस्वेति प्रतिग्रहीतु-
रनुमतिस्तत्सामर्थ्यास्तभ्यते ।

तथा च विष्णुः—

अथ संप्रदाता जलमभ्युपगच्छति^२ ग्रहीतानुमन्यते ददस्वेति ।

अथवाग्निपुराणीकानुमतिर्वाच्या तथाच तच्च—

इदं द्रव्यं ददानौति हस्ते दद्यात्ततो जलम् ।

विष्णुद्रव्यं विष्णुदैवं प्रतिगृह्णामि वै वदेत् ॥

गोतमः—

अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

^३फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अङ्कयान्वितः ॥

तथाच स्मृतिः—

नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् ।

१ ग पुस्तके, अवोक्ष्याथ दद्यात् । २ ग पुस्तके, अभ्युपगच्छति ।

३ ग पुस्तके, फलप्लानभिसन्धाय ।

उदङ्मुखाय विप्राय दत्तान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥
देवकीर्त्तनात् देवं कीर्त्तयित्वेत्यर्थः ।

व्यासः—

नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः ।
परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥

अग्निपुराणे—

अथ सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।
धर्मार्थसम्पदैश्वर्य्यसौभाग्यारोग्यवृद्धये ॥
तथाचामुकगोत्राय तथाचामुकशर्मणे ।
ब्राह्मणाय इदं द्रव्यं विष्णुर्द्रादिदेवतम् ॥
तुभ्यमहं संप्रददे प्रीयतमञ्च हरिः प्रभुः ।
तथा यथा सगोत्राय विप्रायामुकशर्मणे ।
एतद्दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणां ददे ॥

एतेनोत्सर्गवाक्ये दक्षिणायाञ्च संप्रदानस्य नामगोत्रकीर्त्तनं
ब्राह्मणपदविशेषणञ्चावश्यं देयमुदङ्मुखाय विप्रायेति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

कपिलपञ्चरात्रे—

उत्सर्गं दक्षिणा नास्ति हस्तदत्ते तु दक्षिणा ।
उत्सर्गं उत्सर्गकाले हस्तदत्ते द्रव्ये सुतीत्यर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाग्नेयतीर्थेन गायत्रीञ्च पठेन्नरः ।
कामस्रुतिं पठित्वान्ते कीर्त्तयेद्द्रव्यदेवताम् ॥
द्रव्यं देवताञ्च कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथाग्निपुराणे—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मानः ।

संप्रदेष्टुं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

स्वातः सम्यगुपस्थस्य गृहीयात् प्रयतः^१ शुचिः ।

स्वस्तीत्युक्त्वा तु सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् ॥

ततश्च कीर्त्तयेत् साङ्गं द्रव्येण सह देवताम् ।

द्रव्येण सह वर्त्तमानो गृहीता द्रव्येण साङ्गं देवतां कीर्त्तये-
दित्यर्थः ।

तदर्थं प्रयोगः ।

शुचिः शुक्लदिवासाः पवित्रपाणिराचान्तः शुचिदेशे प्राङ्मुखः
शुद्धासनोपविष्टोऽन्तर्जानुकरद्वय उपवीती संप्रदानञ्च कृतनित्यक्रिय-
माचान्तं दर्भपाणिमुदङ्मुखमासने उपवेश्य देयद्रव्यं तद्देवतां
ब्राह्मणञ्च समूज्य द्रव्यनाम गृहीत्वा असुकं द्रव्यं तुभ्यं ददानीति
विप्रहस्ते ^१जलं दत्वा, ददस्वेति विप्रेणोक्ते वारिणा देयद्रव्यं प्रोक्ष्य
वामहस्तेन स्पृशन् दक्षिणपाणिना कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्यासुक्ते मासि असुकराग्रिस्थे भास्करेऽसुकपक्षेऽसुक-
तिथावस्मिन् विशिष्टभारतवर्षाख्यभूप्रदेशे सूर्यग्रहणादौ असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा, असुककामोऽसुकगोत्राद्यासुकदेवशर्म्मे
ब्राह्मणाय इदमसुकद्रव्यं सर्वस्वमर्चितमसुकदेवतं तुभ्यमहं संप्रदेदे ।
इति दिजकरमध्ये सकुशं जलं दद्यात् ।

ग्रहीता कर्ममध्येनाग्रेयतीर्थेन गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् ।
ब्राह्मणोद्देशपत्रे तु यथासम्भवगोचरान्ने ब्राह्मणायाहं संप्रददे इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया कृतैतदमुकदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुककर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे । इति दक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणा । ततो ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां
स्यूयेत् । ततो गायत्रौ ।

१[कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामः
प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामग्रता भुञ्जामहै ।

इति कामस्तुतिं यजुर्वेदौ पठित्वा इदममुकद्रव्यममुकदैवत-
मिति वदेत् ॥]

१सामगस्तु ।

ॐ क इदं कस्मा अदात् कामोऽदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वां
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । इति पठित्वा अमुकद्रव्यमिदममुकदैवत-
मिति वदेत् ।

इदमत्र विचार्यते ।

मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति कर्मणा चोपपादयति, इति
हारीतवचनादमुककामनया मयेदमनुष्ठातव्यमिति संकल्पितस्य

१ क पुस्तके, कोऽदादित्यादिवर्देदित्यन्तः [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ख पुस्तके, इन्दोगस्तु ।

कर्माणो वाचाभिलाषे कर्त्तव्ये एकयुगनद्धवाहिन्यायेन फलस्याप्यभि-
लापो दुर्निवारः ।

तथाच गोत्रमः—

अन्तर्गतुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्वयान्वितः ॥

तथाग्निपुराणे—

धर्मार्थसम्यदैश्वर्यसौभाग्यारोग्यवृद्धये ।

इति वचनं पूर्वलिखितमेव । ततश्च यन्निष्ठं फलं तस्यापि
नामगोत्रोक्तेस्त्वार्थादायातः फलस्य सम्बन्धिसापेक्षत्वात् ।

अत्र केचित् महाभारताद्युक्तफलकाम इत्यभिलपन्ति^१ ।

तच्च, दृष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, दृष्टश्च तत्तदुक्तफल-
विशेषः तत्रैव कामनेति ।

किञ्च फलांशमभिसन्धयेति, प्रागुक्तगोतमवचनात् विधिवाक्य-
श्रुतफलोक्तेखस्यैव न्याय्यत्वमतएवाश्वमेधफलं लभेदित्यादौ वचनो-
पात्तत्वेन तस्यैवेष्टत्वात्तदुक्तेख एवेति ।

अत्र च—

मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन मासपक्षतिथीनां सर्वशः सर्वप्रकारेण
कार्तिकादिरूपेण विशेषतः, मासादिरूपेण सामान्यतश्च निमि-

त्तानाञ्च सर्वशो देशकालादिरूपेणोल्लेखनं वचनप्रयोगमकुर्वतः
फलभागित्वाभावप्रतिपादनादवश्यं मासादीनामुल्लेखे कर्त्तव्ये-
केचिन्माघशुक्लसप्तम्यामित्यादि मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतया वाक्य-
माचरन्ति ।

तदशुद्धं ['मासपक्षतिथीनाञ्चेति द्वन्द्वसमासेन सर्वेषां प्राधान्य-
प्रतिपादनात्,] निमित्तानाञ्च सर्वश इत्यत्र चकारेण सर्वश इत्यस्य
उभयत्रान्वयबलात् मासपक्षतिथीनां सामान्यतो विशेषतस्योभयथा
प्रतिपादनस्यैव विहितत्वाच्च माघे कुर्यात् शुक्लपक्षे कुर्यात्
पञ्चम्यां कुर्यादित्यादि तत्तद्विधिवाक्येषु माघादीनां सर्वेषां
प्राधान्येन श्रवणान्मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतयोपन्यासस्याशास्त्रत्वाच्च ।

गरुड़पुराणेऽपि आह्वकल्पे—

ॐ अद्यास्मिन् देशे अमुकराशिगते संवितरि अमुकपक्षे
अमुकस्यां तिथावित्यादिवाक्यरचनादर्शनाच्च ।

पौर्णमास्यमावस्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यामिचारादव्यावर्त्तकतया
पक्षस्य विशेषणत्वानुपपत्त्या पक्षोल्लेखविधिबाधापत्तेश्च, प्राधान्येन
पक्षस्य प्रयोगे पक्षोल्लेखविधिरुपपद्यत एवेति ।

अस्मादेव गरुड़पुराणीयवाक्यरचनादर्शनादमुकराशिस्थे भास्कर
इत्यादौ प्रणवस्य प्रयोक्तव्य इत्याद्यात्मनेव, शिष्टाचारोऽप्यतएव
तथा दृश्यते ।

भारतवर्षाख्यभूप्रदेश इत्यस्य तु देशरूपनिमित्तत्वेनोल्लेखः

१ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग पुस्तके, पक्षयोः ।

कार्य एव तेन विना अन्यस्मिन् देशे कर्मभूमित्वाभावेन क्रियायाः
फलजनकत्वाभावात् ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिल्लत्य—

इतः संप्राप्यते स्वर्गे मुक्तिमस्मात् प्रथान्ति च ।

तिर्य्यक्त्वं नारकलक्ष्य यान्ति च पुरुषा मुने ॥

न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । इति ।

एवञ्च गयागङ्गादितौर्यानां ग्रहणसंक्रान्तादिकालानाञ्च तत्रोक्त-
फलस्थानन्यथासिद्धत्वेन निमित्तत्वादुल्लेखो निर्विवाद एव । कुतु-
पापराज्ञादीनान्तु प्राशस्त्यपरत्वात् रात्रिसन्ध्येतरसामान्यकालस्यैव
फलजनकत्वादन्यथासिद्धत्वेन न निमित्तत्वाभावादुल्लेखः । शुचि-
त्वोपवीतित्वादीनान्तु अधिकारसम्पादनद्वारा परम्परानिमित्तत्वा-
ल्लेख एवेति प्रतीमः । इति । अन्यदप्यन्वेषणीयं सुधीभिरिति ।

अनु सर्वत्र वाक्ये कथं न मासादीनामुल्लेखः क्रियत इति, सत्यं
न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्र यत्रैव प्रधानकर्माल्लेखस्तत्र
तत्रैव मासपक्षतिथिनिमित्तानामुल्लेखः कार्यः । अतएव निम-
न्त्रणानुज्ञाप्रार्थना^१दक्षिणाक्षिद्रावधारणेषु मासादीनामुल्लेखो निर्वि-
वाद एव ।

अर्घ्यादिषु अङ्गेषु प्रधानकर्माल्लेखाभावात् मासादीनामुल्लेखो
नास्तीति अतएवं तर्पणवाक्येऽपि देवतानैवेद्यादिदानवत् मासा-
दीनामभिज्ञापो न कार्य एव ।

एवञ्च न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्रैव फलसम्बन्धस्तत्रैव

संकल्पाभिज्ञापविधानात् पुंसवनादौ गर्भसंस्कारे, नामकरणादौ च बालसंस्कारे, मन्थ्यापञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्म्मणि च संकल्पाभिज्ञापो नास्ति । अमावास्याश्राद्धादौ तु विशेषविज्ञानबलादनुज्ञारूप एवाभिज्ञाप इति ।

ननु अद्यपदप्रयोगे किं प्रमाणं, अचोच्यते आगामिकार्त्तिकादिव्यावर्त्तनाय अद्यपदं वाच्यमेव । न चागामिकार्त्तिकादीनामनुपस्थितत्वेन प्रकृतानामेवार्थलभ्यत्वादव्यावर्त्तकत्वमिति वाच्यं, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते” इति न्यायात् ‘शाब्देऽन्वयेऽर्थापत्तिस्तदर्थस्यार्थस्यायुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु सुनिवचनादेवाद्यपदप्रयोगः ।

तथाच,— अद्य सोमार्कपक्षेणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिदानवाक्यविधायकमग्निपुराणवचनं पूर्वलिखितमेव ।

तथाच स्कन्दपुराणे,—

प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ।

तथा शङ्खलिखितौ,—

जम्भशरीरलक्षणेपेतान् ब्राह्मणानामन्वयेत् ।

श्वोऽद्य वा आद्धमाचरिष्ये । इति ।

पूर्वलिखितगङ्गपुराणीयवाक्यरचनयामपि अद्यपदप्रयोगो दृश्यते ।

अत एव माघपक्षतिथौनास्तेति वचने चकारस्य कर्माधिकरणा-
होराचवाचकाद्यपदसूचकत्वं बोद्धव्यम् ।

अथ तीरभक्तीयाः—

अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यपदानुशासनादहःपदस्य दिवामाचक्षत्वे-
नाहोरात्रावाचकत्वात् रात्रौ कर्मानुष्ठानेऽद्यपदानन्वयादर्शा रात्रा-
वित्यभिप्राय एव साधीयानिति वदन्ति ।

तदशुद्धं यद्यर्थस्मिन्नहनीत्यर्थेऽद्यपदानुशासनं तथापि सर्व्वत्रैवा-
होरात्रवाचकतया दृष्टत्वादहोरात्र एवाद्यपदस्य शक्तिः । यथा सद्यः-
पदस्य समानेऽहनीत्यर्थेऽनुशासने सत्यपि तत्कालवाचकत्वमेव ।

तथाचामरः—

सद्यः सपदि तत्क्षणे इति ।

यदाहुः काव्यप्रकाशटीकायां 'चण्डीदासपण्डिताः—

अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पत्ति-
लभ्यस्यैव मुख्यार्थत्वे गौः श्रुते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् गमेर्डा इति
गमध्रातो र्जाप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तथाचाग्निपुराणे—

अथ सोमार्कग्रहणसंक्रान्तादौ सुतीर्थके ।

इति दानवाक्यविधायकवचने रात्रौ सोमग्रहणेऽद्यपदप्रयोगः^१ ।

तथा,— अद्य खित्वा श्वो गृभिव्यङ्गिरस्यै

व्रीडाऽस्माभिर्मौलिताचैर्जितेव ।

इत्यादौ च वर्त्तमानाहोरात्र एवाद्यपदप्रयोगो दृश्यते ॥

तथा कक्षापदुर्गवृत्तौ—

असुखावाप्तमिति सकलां रात्रिं जागरितो रात्रेरप्रभातत्वा^१-
दद्यतनकालं मन्यत इत्युक्तम् ।

अथवा अद्यपदस्यास्मिन्नहनीत्यर्थे यदनुशासनं तच्चाहःपदं
निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरं अद्य सोमार्कग्रहणे इत्याद्यनेकमुनि-
वचनात्, अहःपदस्य निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरत्वे अनेकयो
दृष्टत्वाच्च ।

मनुः— शुध्येदिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

हारीतः—

अहोरात्रेण चैकेन सावको दिवसः स्मृतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां चितथे यदा ।

तदा दिनस्यः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

विष्णुरहस्ये,—

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।'

धर्म्योपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

अतएव निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यात्वात् दुर्गवृत्तौ अहहभयतो-
ऽर्द्धरात्रं लोक्ततः सिद्धमित्यनेन उभयतोऽर्द्धरात्रसंज्ञितदिवसे अहः-
पदव्यवहारो लोकसिद्धो दर्शित इति रात्राव्ययपदस्यैव प्रयोगो
मात्स्यां रात्राविति प्रमाणाभावादित्यलं वञ्चना' ॥

अत्राधुनिकाः—

यच्च मासपक्षतिथीनां निमित्तत्वं तच्चैव तेषामुल्लेखो नान्यत्र यथा अग्रौचक्ष्मपगमविहितश्रव्यादानादौ तन्मात्रस्यैव निमित्तत्वात् मासपक्षतिथीनां पुनरविहितत्वेन ज्ञायमानतया कार्यजनकत्वाभावेन निमित्तत्वाभावादनुल्लेख एव किन्तु अद्याग्रौचक्ष्मपगमे इत्येव प्रयोक्तव्यमित्याहुः ।

तत्र, निमित्तानामित्यनेनैव प्राप्तौ मासपक्षतिथीनां पृथगुपादानतया [कार्यजनकत्वाभावेन^१] वैकल्यादनिमित्तानामपि तेषामुल्लेखः कार्यः ।

न च निमित्ततया प्राप्तानामेव कार्तिकादिविशेषाणां तेषां विशेषणतया सामान्यमासादिशब्दानामुल्लेखार्थं पुनर्विधानसाफल्यमिति वाच्यम् ।

मासादिशब्दानां विशेषणमन्वयतयैव पुनर्विधाने प्रमाणाभावात्^२ उभयत्र प्राधान्यसूचककारद्वयोपादानवत्त्वेन सर्वत्र इत्यस्य उभयत्रैवान्वयात् सामान्यतो विशेषतयोभयथा मासादीनामुल्लेखे विहिते सति विधानवैफल्यस्य तादवस्थ्याच्च । मासादीनां शब्दवाचकत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । निमित्तौभूतकार्तिकादिविशेषमासादीनां मासादिशब्दाङ्गाच्च युगपदुल्लेखे प्रमाणापत्त्यात् कार्तिकादिविशेषमासादीनामनिमित्तत्वेनोल्लेखाभावे सामान्यतो मासादि-

१ क पुस्तके, चिह्नितांशोऽधिकः पाठः ।

२ ग, मानामावात् ।

शब्दानामुल्लेखस्य दुर्निवारत्वाच्च । निमित्तत्वबोधकानां विधीना-
मनुरोधे कचिदेकस्य कचिद्भूयोः कचिच्चाणां कचिन्नैवोल्लेख इति
विधानवैषम्यस्य उपपन्नमौचित्येन प्राचीनाचारविद्वद्भ्यस्तु हेयत्वाच्च ।

प्रात्यहिकसूर्यार्थादिदाने नित्यश्राद्धादावनुष्ठारूपसंस्कारवाक्ये
माघप्रातःस्नानादौ च मासपक्षतिथीनामुल्लेखे श्रिष्टाचारदर्शनाच्च
पूर्वलिखितगरुडपुराणीयश्राद्धवाक्यरचनादर्शनाच्च पौर्णमास्यमाव-
स्थयोः शुक्लपक्षे पञ्चाथ्यभिचारात् सर्वत्रैव विधौ तत्र पक्षविशेषस्य
विधानाभावेन निमित्तत्वाभावात् पौर्णमास्यमावस्थयोः पक्षोल्लेख-
प्रसङ्गाभावाच्च । मासपक्षतिथीनास्तेतिवचनवशादेव पक्षोल्लेखस्तत्रेति
समाधानस्य भवद्विरपि चिन्तितत्वाच्च ।

न च मासादीनामुपस्थितानां विधिवत्तादुल्लेखे सत्यपि निमि-
त्तत्वेनापि पुनरुल्लेखप्रसङ्गः कुचचित् स्यादिति वाच्यम् ।

एकेनैवोल्लेखेनोभयसमावेशात् ।

न हि चटायोन्मीलितश्चक्षुः पटं नैव प्रकाशयेत् । इति ।

एवञ्च चान्द्रः सौरौ वा मासविशेषो यत्र निमित्तं तत्र
तस्यैवोल्लेखः यत्र मासविशेषस्य निमित्तता नास्ति तत्र सौरेणैव
भवेदाक्यमिति कृतेः प्रागुक्तगरुडपुराणवचने पार्वणश्राद्धे मासविशे-
षस्य निमित्तत्वाभावे सौरमासस्योल्लेखदर्शनाच्च सौरमासस्यैवोल्लेखः
कार्थः ।

अतो मासादीनामुल्लेखोऽग्रीवान्तद्वितीयदिनेऽपि कार्थ एवेति ।

यत्पुनरन्यदुक्तमाधुनिकैः—

अग्नौचव्यपगमे सुखात् । इति ।

अचादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयतो द्विजान् ।

इति विष्णुसूत्रमन्त्रपुराणवचनाभ्यां अग्नौचव्यपगमस्यैव निमित्तत्वप्रतिपादनात् सद्यः ग्नौचै तद्विने शय्यादिदानसहितैकोद्दिष्ट-
आद्वेऽन्यथानुपपत्त्या चाग्नौचव्यपगमे इत्येव सर्वत्र प्रयोज्यम् ।
अग्नौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोगस्तु हेय एव इति ।

तदपि हेयमेव ।

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणात् ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवत्त्वसमन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदान्यत्वं नानाभरणभूषणैः ।

दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

इति मन्त्रपुराणवचनेऽग्नौचान्तद्वितीयदिनस्यापि निमित्ततया
प्रतिपादनात् । सद्यःग्नौचे तु सद्यःग्नौचपदस्याग्नौचाभावार्थत्वाद्-
ग्नौचव्यपगमस्य भवन्मतेऽपि निमित्तत्वाभावादन्यथाभिज्ञापे उभयस्यैव
तुल्यसमाधानात् ।

तथा च-अथ बाह्यदेशान्तरितप्रव्रजितानां सद्यः ग्नौचमिति
गोतमेन प्रव्रजितानामग्नौचाभावस्थले सद्यः ग्नौचमुक्तम् ।

तथा याज्ञवल्क्येनापि,-

अद्विजान् दौक्षितानाञ्च यज्ञे कर्म्मणि कुर्वताम् ।

सचि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्गमे देशविश्वे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःग्नौचं विधीयते ॥

इत्यनेन सद्यःशौचमुक्त्वा दीक्षितादीनामशौचाभाव एव प्रति-
पादितः । अस्मिन्नेव विषये पराशरेण अशौचाभावप्रतिपादनात् ।

यथा—

राज्ञाञ्च सूतकं नास्ति प्रतिनां न च सचिणाम् ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्रह्मणाः ॥ इति ।

अथ सद्यःशौचपदस्य स्नानमात्रादशौचध्वंसोऽशौचाभावनियम-
श्चेति द्वयमेवार्थः ।

यथा मनुः,—

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाप्नुत्य सद्यः एव विशुध्यति ॥

तथा शङ्खः,—

अतीते सूतके स्ने स्ने चिराच्च^१ स्यादशौचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ॥

इत्यादौ स्नानानन्तरमशौचापगमे का गतिरिति चेत्तथापि
वृषोत्सर्गश्च्युदानादीनां तद्दिनकर्त्तव्यतायां प्रमाणाभावः ।

अशौचव्यपगमस्य दिनान्तरे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमदिनोपस्थितस्य
न्यायोपात्तत्वात् न्यायस्य वचनादुर्बलत्वात् वचनैकवाक्यतया मत्स्य-
पुराणोक्ताशौचान्तद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

अन्यथा अशौचव्यपगममाचक्षेव निमित्तत्वे एकादशाहं विघ्ना-
दिना करणाशक्तौ यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने वृषोत्सर्गश्च्युदानैको-
द्दिष्टश्राद्धादीनां प्रसङ्गः स्यात् ।

प्रथमदिनोपस्थिताशौचव्यपगमस्य निमित्तत्वेऽपि वाक्ये प्रथम-
दिनोपस्थितविशेषिताशौचव्यपगमस्याभिलापप्रसङ्गो दुर्निवारः । रात्रौ
सद्यःशौचज्ञाने, पचिष्याद्यशौचे वा रात्रावेव प्रथमदिनोपस्थिता-
शौचव्यपगमलाभान्तर्गत् कर्म्मनिषेधात् तत्परदिने अशौचव्यपगमस्य
प्रथमदिनोपस्थितत्वाभावात् क्रियालोपप्रसङ्गः स्यात् ।

अशौचव्यपगमानन्तरयोग्य'कालस्य निमित्तत्वेऽपि अशौचान्तरेण
रक्तपातादिना वा तद्धिने योग्यकालालाभे शुद्धिदिनस्यैव योग्य-
कालत्वे तत्रैव दृषोत्सर्गशय्यादानादीनां प्रसङ्गः स्यात् । यथा—

तीर्थं द्रव्योत्पत्तौ सद्यः आङ्गं विधीयते ।

इति देवीपुराणवचनात्तीर्थप्राप्त्यनन्तरयोग्यकालस्य विहितत्वेन
रात्रौ तीर्थप्राप्त्या तत्परदिनेऽपि रक्तपातादिना योग्यकालालाभे
शुद्धिदिन एव योग्यकाललाभाच्छाङ्गम् । न च तथाच ।

किन्तु-दशमेऽह्न्यरण्यं गत्वा कृतशशुर्कर्म्मणा । इत्युपक्रम—

श्वो भूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् । इति हारीतवचनेन

ऊर्द्धं दशम्या अपरेद्युस्तच्छाङ्गमिति वैजवापयवचनेन

अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गीति मत्स्यपुराणवचनेन च सहैकवाक्य-
तयाऽशौचान्ताद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

तत्र विघ्नादिना करणाशक्तौ एकादशाहविहितदृषोत्सर्गशय्या-
दानादीनामकरणमेव, एकोद्दिष्टं आङ्गन्तु विशेषवचनात् कृष्णैका-
दश्यादौ कर्त्तव्यम् ।

अतः सद्यःशौचैऽपि तद्दिने दश पिण्डान्^१ दत्वा चौरग्रह-
वस्तुशुद्ध्यादिकञ्च कृत्वा तद्दिने चौरानन्तरं कर्त्तव्यनिषेधात् तत्पर-
दिन एव वृषोत्सर्गैकोद्दिष्टादिकं कुर्वन्ति प्राञ्चः ॥ १

तथाचादिपुराणम्,—

मित्राणां तदपत्यानां ओचियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ॥

अत्र सद्यःशौचिनामपि मित्रापत्यादीनां सर्वेषामपरेऽहनीति
आह्वं दर्शितम् । व्याख्यातञ्चैतद्वचनं आह्वविवेके-

यस्य यावदशौचमुक्तं तस्मादपरदिन इत्यर्थः ।

वृद्धाश्च पठन्ति—

सद्यःशौचदिने कुर्याद्दशपिण्डान् प्रयत्नतः ।

पुत्रादिराचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं परेऽहनि ॥ इति ।

अतएव द्वादशग्रहआह्वे अशौचान्ताद्वितीयदिने^२ विहितत्वेनैकरूप
एवाभिज्ञापः सर्व्वेव सिद्ध इत्यपि ध्येयम् ।

केचित्तु—शुद्धिदिन इत्यभिज्ञापं कुर्वन्ति । तत्तु पक्षिण्याद्य-
शौचेष्वव्यापनाद्धेयमेवेति ।

अशौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोग एव साधीयान् ।
न च वाच्यमद्य द्वितीयेऽहनीति च पुनरुक्तवैफल्यमिति, गरुड-
पुराणादि नानासु निवचनबलादद्यपदप्रयोगस्यावश्यकत्वादशौचान्ता-
द्वितीयेऽहनीति वचनप्रतिपादितनिमित्ततया द्वितीयेऽहनीति प्रयोग-

१ ग, दशपिण्डादिकम् ।

२ ग पुस्तके, अशौचान्तात्तृतीयदिन- ।

निधमाच्च जवाकुसुमनेहमहीधदादिवत् सामान्यविशेषभावेनाश्वयो-
पपत्तेः ।

ननु चिरदिनसाध्ये कर्मणि एकदिनसाध्ये वा भिन्नतिथौ
कीदृशो वाक्यान्वयः ।

अद्यामुकतिथौ करिष्ये इत्यत्र वर्त्तमानतिथेस्तदहोरात्रस्य च
साङ्गप्रधानकर्माधिकरणत्वावगतेस्तत्र च तस्यानुत्पन्नत्वात्^१ विरुद्धो-
ऽभिप्रायः ।

न च करिष्ये इत्यस्यादिक्रियानिष्पादनमर्थ इति वाच्यम्, लक्षणा-
प्रसङ्गात् करिष्ये इत्यत्र कामनाश्वयवशात् आदिक्रियानिष्पादने-
नैव कामनाया निष्पन्नत्वादपरासां क्रियाणामनुष्ठानवैफल्यप्रसङ्गाच्च ।
साङ्गप्रधानकर्माणामेव फलश्रुतेरादिक्रियायां कामनाश्वयाच्चेति ।

अत्र केचित्—

अद्यामुकतिथावमुककाम इति कामनाधिकरणत्वेनाश्वय इति
समादधति ।

तच्च मनोरमं, मासपक्षतिथौनां तत्तद्विधिवाक्येषु कर्माधि-
करणत्वेनावगमात् चिरसाध्ये कर्मणि तादृशविध्यभावेऽपि तथैवाश्व-
यस्य योग्यत्वात् तिथ्यादिना कामनाश्वयस्य प्रतीत्यनुसन्धानविर-
हाच्च । कुत्रचिन्मासस्य विधानवलात् कर्माधिकरणतयाऽश्वये सति

१ ग पुस्तके, कर्मपदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, तस्यानुत्पन्नत्वात् ।

३ ख पुस्तके, प्रतीत्यनुसन्धान ।

तिथिविशेषस्य विधानाभावेऽपि मासपक्षतिथौनाञ्चेति वचनादव-
शोक्तेः तिथेः कामनान्वयस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्चेति^१ ॥

वर्द्धमानोपाध्यायस्तु—

एकदिने तिथिद्वयसाध्ये चिरदिनसाध्ये च कर्मणि अद्यामुक-
तिथावारभ्येत्यभिलाप इति समाधत्ते ।

तदा निर्विवाद एवाम्य इति ।

अद्यामुकतिथावमुककामनया अमुककर्म करिष्ये इत्यभिलापे
लघातोः प्रयत्नमात्रार्थत्वेन अमुककामनया अमुककर्मणि यतिष्ये
इत्यर्थं सति कामनायाः प्रयत्नमामान्यान्वितत्वात् वर्त्तमानतिथौ
येन केनापि यत्नेनानुष्ठितेनैव तत्तदुक्तकामनया तत्तिथौ प्रयत्नस्य
निर्वाहात् तिथ्यन्तरेऽपि क्रियान्तरानुष्ठानमविरुद्धमिति प्राञ्चः ।

केचित्—

ब्राह्मणोद्देशपक्षे दातुमहमुत्सृज्ये इति दानवाक्यमविसर्गार्थं
वर्णयन्ति ।

तदुपेक्षणौघं^२ दाधातोः परस्त्रीकारफलकद्रव्यत्यागार्थत्वेन उत्सृज्य
इत्यन्त्यान्वयात् दातुमित्यस्य स्त्रीकारमापादयितुमित्यर्थं लक्षणा-
प्रसङ्गात् स्वाधीने च शब्दप्रयोगे लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च । ब्राह्मणा-
याहमुत्सृजेऽइत्यपि हेयं दानगोचरतयैव फलश्रवणादुत्सर्गस्य त्याग-
मात्रार्थत्वेन फलान्वयात् विधिवाक्यश्रुतदाधातुभूयोगस्यैव साधी-
यस्त्वाच्च ।

१ ग पुस्तके, कामनान्वयेऽयोग्यत्वात् । खं, अत्यन्ताभ्यर्थात्वाच्च ।

२ ख पुस्तके, तन्नापेक्षणीयम् ।

तस्माद्ब्राह्मणासम्पत्तावपि यथागोत्रनाम्ने ब्राह्मणाद्याहं संप्रददे
इत्येव वाक्यं साधीयः ।

न च तदाज्ञौ स्त्रीकाराभावात् कथं दाधातुप्रयोग इति वाच्यम् ।

भवेदेवं यदि स्त्रीकारसाहित्येन त्यागो दाधात्वर्थः स्यात् ।

न च तथा, 'साक्षाद्ब्राह्मणपक्षेऽपि त्यक्तस्यैव स्त्रीकारसम्भवात्
स्त्रीकारफलकत्यागस्यैव दाधात्वर्थत्वात् । एवं सति त्यागाव्यवधानेन^१
वा किञ्चिद्विलम्बेन वा स्त्रीकारो न किञ्चित्त्वतिकर इति सर्व-
विदुषां सम्यतमित्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमनुसरामः ।

अथाग्रौचान्तद्वितीयदिनेऽग्रौचकालीनमृन्मयभाण्डानि परि-
त्यज्य गृहदिकं शोधयेत् ।

देवस्तः—

अघाहःसु व्यतीतेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुच्याद्विप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यं च ॥

सुस्नाता इति यथाविधि कृतमग्निरस्कृताना इत्यर्थः ।

अत्र च एकादशाहे विरजेदिति पैठीनसिवचनात् तर्पणं न
कार्यम् ।

एतच्च स्नानं सूर्योदयानन्तरं कार्यम्—

उदयादोदयं भानोः सावनं परिकीर्तितम् ।

सूतकाद्विपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ॥

मध्यमर्घ्यभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

अत्र केचित्—

सूर्यादयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वात् तत्र चाग्रौषा-
क्रान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्यादयात्परमेव शुद्धिविधानात् तद्दिने
प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः । तच्च ।

आशयमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः साधमा-
हुतिः ।

इति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुल्यकाङ्क्षितत्वात् तुल्य-
कालविधानाच्च अतीतामप्युपासीतेति वचनाच्च होमवन्मुखकाला-
न्नाभे सायंकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मासु ।

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचिलसम्पादकत्वाच्च । सन्ध्यायाः
कर्माङ्गत्वेन च तदभावे तद्दिनकर्त्तव्यकर्माणां वैशुष्यप्रसङ्गात् प्राचीन-
सर्वसंग्रहसम्मतत्वाच्च स्नानात् परं प्रातःसन्ध्या कर्त्तव्या इति ।

कृतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्वाघृतादिस्पर्शश्रीगोविन्द-
नामग्रहणं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्मृतिं वाच्यं ब्राह्मणद्वारा
शान्द्युदकसम्पादनेन स्वस्थयनं कृत्वेत्यर्थः ।

श्रो भूते शान्तिं कृत्वा एकोद्दिष्टं प्रदायेति हारीतवचनात्
ब्राह्मणालाभे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् ।

एतच्च शान्द्युदकग्रहणमङ्गलद्रव्यस्पर्शनं मरूणाग्रौच एव न
जननाग्रौचे मरूणाग्रौचमुपक्रम्य विधानात् “आशुच्याद्विप्रमुच्यन्ते”
इत्यनेन सशिरस्कृत्स्नान-गोसुवर्णाग्निघृतादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-श्रीगोविन्द-

नामयदृष्ट-शान्तिदकैर्विना अग्नौचगिष्टन्तिर्नास्तीति चारक्षता-
कारादयः ।

शान्तिस्तु मृगशाखोक्तैव कार्या इति ।

सर्व्वत्र वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सामगैर्वामदेव्यगानेन शान्तिः
कार्या गानाशक्तौ तु त्रिधा पाठेन^१ इति ।

वामदेव्य चक्षुः-

कथानश्चिच इति ।

कस्त्वा सत्यो मदानामिति ।

अभीषुणः सखीनामिति ।

खस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इति चतस्रः । ।

आदावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

यत्तु शन्नोदेवीति सूक्तेन प्रथमं, दाम्यां द्वितीयं शन्नोदेवी-
रग्नयः शन्न इन्द्राग्नी तदस्तु मिचावरुणा इति तृतीयं, शन्नो वातेन्द्र
पृथिवौ शान्तिरिति चतुर्थम् । . उभयत्र सर्व्वत्र शान्तिं सावित्रीं
कुर्व्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्द्धा शान्तिकरणं तदङ्गचण्डोक्तत्वेन
अग्न्येदिनामेवेति ।

यजुर्वेदिनाम्-

अक्षं वाचं प्रपद्ये इत्यादि द्यौः शान्तिरित्यन्तैः सप्तदशभि-
र्मन्त्रैरादावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

ॐ कारेण व्याहृतिभि र्माथव्यादावन्ते चेति कात्यायनवचनात् ।

तदयं प्रयोगः ।

दान्तः कश्चिद्ब्राह्मणः स्वयं वा कुशैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपरूपं
शान्तिं कुर्यात् । प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः । १

ॐ अचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये चक्षुः-
श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

यन्मे क्षिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिकृन्दं दृश्यतिर्मे
तद्भातु शक्नो भवतु भुवनस्य यत्पनिः ॥ २ ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्तृप्तवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

कथानश्चिन्न आभुवदूती संदावृधः सखा ।

कथा सचिष्टया वृता ॥ ४ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदा रजेषु ॥ ५ ॥

अभीषुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतभवाः स्यूतिभिः^१ ॥ ६ ॥

कथा त्वं न जत्याभिः प्रमन्दसे वृषन् ।

कथा स्तोत्रभ्य आभर^२ ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति ।

शक्नो अस्तु द्विपदेशञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥

शक्नो मित्रः शं वरुणः शक्नो भवत्वर्थमा^३ ।

शक्न इन्द्रो दृश्यतिः शक्नो विष्णुर्दृक्कामः ॥ ९ ॥

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिकदद्देवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥१०॥

अहान्नि शं भवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् ।

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ।

शन्न इन्द्रावरुणा वातहव्या ।

शन्न इन्द्रापूषणा वाजसतौ ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शंघोः ॥११॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शं थोरभिस्तवन्तु नः ॥१२॥

श्रोना पृथिवि नो भवानृचरा निवेशनी ।

यच्छानः शर्मा सप्रथाः ॥१३॥

आपो हिष्ठा मथोभुंवस्ता न ऊर्जं दधातन ।

महेरणाय चक्षसे ॥१४॥

यो वः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥१५॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिह्यथ ।

आपो जनयथा च नः ॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्तरौचं, शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्ति
रोषधयः शान्तिर्वृक्षतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मा शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः साम शान्तिरेधि^१ । १७ ।

पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।

१सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः । ततश्च—

ॐ कथानश्चिन्न आयुवदूती सदावृधः सखा । ६

कथा सचिष्ठया वृता ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंदिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदा रुजे वसु ।

अभीषुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतम्भवा स्यूतये ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरिति । एवं शान्तिं कृत्वा
अग्नौचकालजनितपापक्षयार्थं काञ्चनादिकं किञ्चिद्देयम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

दशाहान्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमश्नुमात्तारकं हि तत् ॥

काञ्चनादिकं तद्देवतां सम्यदानञ्चाभ्यर्च्य इदं काञ्चनं तुभ्यमहं
ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा काञ्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा—

ॐ अथ त्यादि असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा अग्नौचकालजनित-
पापक्षयकामोऽसुकगोत्रायासुकदेवशर्मणे ब्राह्मण्यं इदं काञ्चन-
मर्चितमग्निदैवतं तुभ्यमहं संप्रददे । इति द्विजकरे दद्यात् । ततो

यहीता खस्तीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देशपक्षे यथासम्भवगोचरान्ने
ब्राह्मणायाहं संप्रददे इति ।

ततः— ॐ अद्येत्यादि अग्नौचकालजनितपापक्षयकामनया
काञ्चनदानप्रतिष्ठाये दक्षिणामिदं रजतं पितृदैवतं अमुकगोत्रायामु-
कग्रक्षणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ।

ततो यहीता खस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां सृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा काञ्चनमिदमग्निदैवतमिति वदेत् । तत आचारात् तिल-
पूर्णपात्रं काञ्चनगर्भमुत्सृजन्ति ।

वचनञ्च,—

प्रेतमुद्दिश्य यो दद्याद्धेमंगर्भांस्तिलारूप ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥ इति ।

वैतरणीधेतुदानञ्च,—

आसन्नमृत्युना देया सत्रत्वा गौस्तु पूर्व्ववत् ।

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां क्षणां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् ।

सुवर्णं रजतं वापि यथोत्पन्नन्तु माधवि ।

तच्च लोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते ॥

तथैव दीपदानेन क्षिप्रं मुच्येत किष्किषात् ।

इति वराहपुराणवचनाच्च आसन्नमरणस्यैव कार्यम् । तत्राशक्तौ
पुत्रादिनाऽग्नौचान्तद्वितीयदिने क्रियते इत्याचारः ।

हेमगर्भतिलान् विष्णुं संप्रदानञ्चाभ्यर्च्य इमान् हेमगर्भतिलान्
तुभ्यं ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा
तिलान्भ्यक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादात्—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिलाः पापप्रणाशिनः^१ ।

प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्क्षणे
मरणाशौचान्ताद्वितीयेऽङ्क्ति अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्क्षणे
एतत्तिलसमसंख्यकालस्वर्गवासकामोऽमुकगोत्रायामुकदेवशर्क्षणे ब्राह्म-
णाय तिलानिमान् हेमगर्भान् गन्धाद्यर्क्षितान् विष्णुदेवतान् तुभ्यमहं
संप्रददे इति द्विजकरे कुशजलं दद्यात् । ग्रहीता करमध्येनाग्नेय-
तीर्थेन स्पृष्ट्वा स्वस्तीति वदेत् ।.

ब्राह्मणोद्देशपक्षे तु यथासम्भवगौत्रनाम्ने ब्राह्मणायैहं संप्रददे
इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतद्धेमगर्भतिलदा-
नप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्क्षणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्ती-
त्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा तिला एते
विष्णुदेवता इति वदेत् । एवमन्येष्वपि दानेषु बोद्धव्यम् ।

ननु वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्र कर्तृनिष्ठमेव फलं श्रूयते तत् कथं
उद्देशनिष्ठं स्यात् । संक्षेपम्—

ततश्चादिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

इति रामायणात् ।

रत्नवस्त्रमहोद्यानसर्वभोग्यादिकं^१ वसु ।

विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

न चात्र विश्वजिज्ञासात् स्वर्गः फलमिति वाच्यम्, श्रुतफलेनै-
वोपपत्तौ फलान्तराकाङ्क्षाविरहात् गौरवाच्च ।

ततः कृष्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणञ्च^२ समूच्य पूर्ववत् द्विजकरे जल-
दानादिकं कृत्वा,—

ॐ उष्णे वर्षति ग्रीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

दातारं चायते यस्मान्नस्मादैतरणी सृता ॥

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि यमद्वारावस्थितवैतरणीनदीस-
न्तरणकाम इमां कृष्णगवीं^३ सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसंज्ञिकां रुद्र-
दैवतामित्यादि सर्वं पूर्ववत् । पुच्छे प्रतिग्रहस्तु विशेषः^४ ।

तत आचम्य यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा

भूमिदीपान्नपानीयं वस्त्रं ताम्बूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं क्वचं पादुका स्वर्णरौप्यकम् ॥

१ क पुस्तके, सर्वभोगादिकम् ।

२ ख पुस्तके, देवब्राह्मणञ्च । ग पुस्तके, सम्प्रदानञ्च ।

३ ख पुस्तके, कृष्णां गवीं ।

४ ग पुस्तके, प्रतिग्रहस्तु पुच्छे याह्यः ।

ग्रथ्या धेनुस्तथैतानि क्रमाद्दानानि षोडश ।

अथ केचित्—रामायणे आद्वानन्तरम् ।

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ । १

महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥

यानानि दासीर्दासांश्च वेश्यानि सुमहान्ति च ।

भूषणानि च मुख्यानि राजस्तस्योर्द्ध्वदेहिके ॥

इत्यभिधानादेकोद्दिष्टाद्वात् परं कुर्वन्ति ।

वस्तुतस्तु आद्वस्य मध्याह्ने विधानात् दानस्य च पूर्वार्द्धकर्तव्यत्वात्
रामायणवचनस्य संप्रदानसमर्पणतयेव चरितार्थत्वात् सकलश्रिष्टा-
चारदर्शनाच्च आद्वत् पूर्वमेवेति प्रतीतिः ।

तच्च भूमिदानम् ।

याज्ञवल्क्यः—

भृदीपाश्चात्रवस्त्राभस्तिस्त्रिपिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेष्टिकस्त्रिधूर्व्यान् दत्वा स्वर्गं महीयते ॥

प्रतिश्रयो गृहाद्याश्रयः । नैवेष्टिकः विवाहोचितद्रव्यम् । धूर्व्या
बलीवर्हादयः । भूमिं विष्णुं ब्राह्मणस्त्राभ्यर्च्य पूर्ववत् द्विजकरे
जलं दत्वा द्रव्यस्य संप्रोक्ष्य नारदीयवचनं कृताञ्जलिः पठेत्—

ॐ पृथिवी वैष्णवी पुण्या पृथिवी विष्णुपातिता ।

पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः॥

तिलकुशजलान्यादाय ॐ अद्येत्यादि स्वर्गलोकमहितत्वकाम
इमां भूमिं गन्धदधिंतां विष्णुदेवतामित्यादि पूर्ववत् । प्रतिपद्यस्तु
प्रदक्षिणीकृत्येति विशेषः ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ।

एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति बृहस्पतिवचनात् सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

बृहन्नारदीये—

वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।

स्वल्पामपि महीं दत्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

ॐ अथेत्यादि विष्णुसायुज्यकाम इमां भूमिं गन्धाद्यर्चितां
विष्णुदैवतां वृत्तिहीनाय दरिद्राय कुटुम्बिनेऽमुकनाम्ने ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे ॥

आदिपुराणे,—

यस्तु गोचर्ममात्रं वै प्रयच्छति वसुन्धराम् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

गोचर्मप्रमाणमाह बृहस्पतिः,—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ।

पार्श्वतो दशदण्डेन गोचर्मं परिचक्षते ॥

ॐ * अथेत्यादि सर्वपापविमुक्तिपूर्वक-विष्णुलोकगमनकाम
इमां गोचर्मपरिमितां भूमिमित्यादि ।

बृहस्पतिः,—

फालकव्यां महीं दत्वा सबीजां शस्यशालिनीम् ।

थावत् सूर्योक्तो लोकस्तावत् स्वर्गं महीयते ॥

अथ सूर्यलोकस्थितवच्छिन्न स्वर्गमहितत्वकाम इमां सशस्यां
भूमिमित्यादि ।

दृश्यतिः,—

मर्व्वषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकचित्तिगौरीणां^१ सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 हत्तां हारयते भूमिं मन्दबुद्धिस्तु यो नरः ।
 स बद्धो वारुणैः पाशैस्त्रिग्योनिषु जायते ॥
 खदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्वै^२ वसुन्धराम् ।
 स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते ॥
 गामेकां खर्णमेकञ्च भूमेर्यर्द्धमङ्गुलम् ।
 हरन्नरकमाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
 ऊतं दत्तं तपोऽधीतं यत्किञ्चित् कर्म सञ्चितम् ।
 अर्द्धाङ्गुष्ठेन सीमाया चरणेन प्रणश्यति ॥
 अथ दीपदानम् ।

दृतेन तैलेन वा दीपो दातव्यः ।

महाभारते,—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ।
 वसामेदोऽस्थिनिर्व्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥

ग्रङ्गः,—

दद्यां विवर्कयेत् प्राज्ञो यद्यप्यहतवस्त्रजाम् ।

कालिकापुराणे,—

^१ग्राणवादरजातन्तु जीर्णं मलिनमेव वा ।

१ ग पुस्तके,—जीजानाम् । २ ख, हरेत ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, ग्राणं वादरजं वस्त्रम् ।

उपयुक्तं नु नादद्यादन्तिकार्थं कदाचन ॥

कार्पासं वादरञ्च तदित्यमरकोषदर्शनात् कार्पासिकवस्त्रं वादरं
तत्र जातं तद्भवहं दशमित्यर्थः । उपयुक्तं पूर्वोक्तोपयोगम् ।

तथा—तैजसं दारवं स्त्रौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

हणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

हणराजोद्भवं तालफलास्थिमयम् ।

तथा—दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ।

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपस्त्रेहान् घृतादिकान् ।

कृत्वा मिश्रीकृतं स्त्रेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

शिवपुराणे,—

दीपदानन्तु यो दद्याद्देवते ब्राह्मणेषु वा ।

तेन दीपप्रदानेन अक्षयं गतिमाप्नुयात् ॥

दीपं विष्णुं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् द्विजकरे जलं दत्वा द्रव्यञ्च
प्रोक्ष्य ॐ अद्येत्यादि अक्षयगतिकाम इमं घृतप्रदीपं तैलप्रदीपं
वा गन्धार्घ्यक्षितं सवस्त्रं विष्णुदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।
पूर्ववत् स्पृष्ट्वा प्रतिग्रहः ॥

महाभारते,—

तमोऽन्धकारनिरयं दीपदो न प्रपश्यति ।

प्रभासाश्च प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ॥

देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।

द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥

ॐ अद्येत्यादि तमोऽन्धकारनिरयादर्शन-सोमभास्करपावकदत्त-
प्रभालाभ-देवताकर्तृकसर्वतोविमलदिगनुमति-प्रेतलोकाधिकरणा-
दित्यवत्द्योतनकाम इति वा । पूर्वलिखितगुणवत्त्ववचनात्
स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

दौपदस्युत्तममिति मनुवचनात् उत्तमवचुःप्राप्तिकामो वा ।
महाभारते,—

दौपदस्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥

अथान्नदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नस्य च प्रदानेन नरो याति पराङ्गतिम् ।

सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते शुभम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि परमगतिप्राप्ति-सर्वकाम
समन्वितत्व-परलोकशुभावाप्तिकाम इदमन्नं कांस्यादिपाच्यधार^१
सहितं दद्याद्युपकरणसमन्वितं सवस्त्रं प्रजापतिदेवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्यार्गनं पूर्ववत् । करमध्येन स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्यः ।

मनुः,—

सुखमचय्यमन्नदः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि, अचय्यसुखप्राप्तिकाम इति
वा । पूर्वलिखितयाज्ञवल्क्यवचनात्-स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

समर्त्तः,—

अन्नदस्तु भवेच्छ्रीमान् सुदत्तः कर्त्तृर्त्तिर्मांस्तथा ।

ॐ अद्येत्यादि औमल-सुदमल-कीर्त्तिमल-काम इति वा ।

भारते,—

अन्नद्वः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि पशुमल-पुत्रित्व-धनवत्-भोगवत्-प्राणवत्-रूप-
वत्कामो वा ।

अग्निपुराणे सुसंस्कृताक्षदाने—

सुसंस्कृतं तु यो दद्यादक्षं अद्वासमन्वितः ।

इन्द्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि चतुर्दशेन्द्रकालावच्छिन्नेन्द्र-
लोकवासकाम इदं सुसंस्कृताक्षं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यसर्गान्तम् ।

महाभारते,—

यथाशक्ति च यो दद्यादक्षं विप्रेषु संस्कृतम् ।

स तेन कर्म्मणाप्नोति प्रजापतिसंज्ञकताम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्रजापतिसंज्ञककाम इदं
सुसंस्कृताक्षं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यसर्गान्तम् ॥

अथ जलदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

जलपात्रप्रदातारः कुटिकाकनकप्रदाः ।

पूज्यमानाऽप्सरोभिश्च यान्ति तप्ता महागजेः ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अनेकाप्सरःपूज्यमानत्व-महा-

गजकरणकस्वर्गप्रयाणकाम इदं जलपूर्णतैजसपात्रं सवस्त्रं गन्धा-
द्यर्चितं वरुणदैवतमित्यादि दक्षिणजलपात्रस्य शान्तम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

अपां पूर्णं तु यो भाण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

रसास्तस्योपतिष्ठन्ति^१ पूज्यते च विद्यद्गतः ॥

ॐ अद्येत्यादि वज्ररसोपस्थिति^२—विद्यदधिकरणकपूज्यत्वकाम
इति वा ॥

केवलजलदाने तु याज्ञवल्क्यवचनात् स्वर्गलोकमहितत्वकाम
इति वा ।

स्कन्दपुराणे । सुगन्धिग्रीतलजलदाने,—

सुगन्धाः ग्रीतलास्यापो रसैर्दिव्यैः समन्विताः ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

विमानं सूर्य्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितम् ।

सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सलोकताम् ॥

तत्र वर्षायुतान्यष्टाबुधित्वं देववत् सुखी ।

कुले महत्यसङ्कीर्णं जायते धनधान्यवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अप्सरोगणसेवित सूर्य्यसङ्काश
विमानारोहणपूर्वक—स्वर्गलोकगमन—वरुणसालोक्यप्राप्ति—तल्लोकाधि-
करणकाष्टायुतवर्षदेववत्सुखित्वाद्यस—तदुत्तरासङ्कीर्णमहाकुलजन्म—
धनधान्यत्वकाम एताः सुगन्धाः ग्रीतलाः दिव्यरससमन्विताः

१ ग पुस्तके, वसवस्योपतिष्ठन्ते ।

२ ग पुस्तके, वसुपस्थिति— ।

आपो वरुणदेवता यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इत्यादि दक्षिणा
जलस्यार्घ्यन्तम् । एताश्च फलभूयस्वात् विप्रेभ्य इति वज्रवचनाच्च
वज्रकलसंस्था त्रेधाः ।

‘नन्दिपुराणे दशार्घ्यजलदाने,—

योऽपि कश्चित्तृषार्घ्याय जलदानं प्रयच्छति ।

स नित्यदत्तो वसति स्वर्गे युगशतं नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि नित्यदत्तन-युगशतावच्छिन्नस्वर्गवासकाम इदं
जलं वरुणदेवतमित्यादि ।

अथ वस्त्रदानम् ।

स्कान्दे—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महायशः ।

स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटीः सुखं वसेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वैराजलोकप्राप्तिपूर्वकं वज्र-
वर्षकोट्यवच्छिन्नसुखवासकाम इदं वस्त्रं बृहस्पतिदेवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्यार्घ्यन्तं पूर्ववत् । दशायहणपरिधानान्तः प्रतिग्रहः ।

‘देवा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

इति विष्णुधर्मवचनात् लिखितयावन्नववचनाच्च स्वर्गलोक-
महितत्वकामो वा ।

वासोदशमसालोक्षम् ।

इति मनुवचनात् चन्द्रसालोक्षप्राप्तिकामो वा ।

वस्त्रदस्य सुवेशः स्यात् ।

इति सम्बर्त्तवचनात् सुवेशत्वभवनकामो वा ॥

अथ ताम्बूलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

ताम्बूलश्चैव यो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विचक्षणः ।

मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि मेधावित्-सुभगत्-प्राज्ञत्-दर्शनीयत्वकाम इदं ताम्बूलमर्चितं रैत्यादिपात्राधारसहितं सवस्त्रं वस्त्रराजदैवतं इत्यादि ताम्बूलस्यर्गन्तम् । प्रतिपद्यस्तु करमध्येन स्पृष्ट्वा^१ ।

विष्णुधर्मो,—

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ॥

अथ सौभाग्यप्राप्तिकाम इति वा ।

अथासनदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

पादुकोपानहं कृत्वा शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्-सुखित्वभवनकाम इदमासनं सवस्त्रमर्चितसुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणार्गन्तम् । उपविश्य प्रतिपद्यः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरस्त्रासनदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।

ॐ अद्येत्यादि अभिलषितस्थानलाभकाम इति वा ।

१ ग पुस्तके, इति विशेषः, इत्यधिकः पाठः ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेत् संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यज्ञानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राढादितम् । अथ राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

नारदीये,—

गन्धदः पुष्पफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं रेत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चितं गन्धर्वदैवतमित्यादि दक्षिणा-द्रव्यस्यर्णान्तं । करमध्येन प्रतिगृह्यः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरस्यन्दभदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्धमित्यादि वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अथ अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदमनुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपानच्छ्रमाख्यानुलेपनम् ।

यानं वृष्टं स्थिरं^२ ग्रथ्या दत्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

१ ग पुस्तके, पुष्पफलभाक् ।

२ ख पुस्तके, गन्धर्वदैवतमित्यधिकः पाठः ।

३ ग पुस्तके, यानं वार्त्ताश्रयम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखिर्भवन्काम इदं
मास्थं सवस्त्रमर्चितं रैत्यादिपात्राधारसहितं वनस्पतिदैवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमधेन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुष्पमर्चितं साधारं वनस्पतिदैवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

सम्बन्तः,—फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः सदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सर्व्वदा हर्षान्वितलभवनकाम
एतानि फलानि सवस्त्राणि साधाराणि वनस्पतिदैवतानीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतिग्रहस्तु करमधेन ।

पूर्व्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अत्र बह्ववचनात् बहुफलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलसमफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदैवतमित्यादि, दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

अथ च्छदानम् ।

सम्बन्धः,—

पाकुत्तोपानहं क्वचं शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्व-सुखित्व-भवनकाम इदं
क्वचं सर्वस्वमर्चितं उत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्यर्पणान्तम् ।
प्रतिग्रहस्तु दण्डे धृत्वा । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

ब्रह्मपुराणे,—

उपानद्युगलं क्वचं शय्यासनमथापि वा ।

ये प्रयच्छन्ति वत्स्राणि तथैवाभरणानि च ॥

ते यान्द्यश्चै रथैश्चैव कुम्भरैश्चाप्यलङ्कताः ।

धर्मराजपुरं दिव्यं क्वचैः सौवर्णराजतैः ॥

१[ॐ अद्येत्यादि बङ्गश्च-बज्ररथ-बज्रकुम्भरकरणकदिव्यधर्मराज-
पुरगमनकाम इति वा ।

अथ पादुकादानम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणाय सुग्रीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स बाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि दिव्यबाहनेनकरणकभोगवदा-
त्तीयस्वर्गगमनकाम इमे काष्ठपादुके सर्वस्वे गन्धार्चिते उत्ता-
नाङ्गिरोदैवते इत्यादि दक्षिणाद्रव्यग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्तु तत्रादृष्टम् ।

याज्ञवल्क्यवचनादत्यन्तसुखिलभवनकाम इदमुपानर्द्युगलं सवस्त्र-
मर्चितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि वा । सम्बर्त्तोक्ताज्ञान-सुखिल
भवनकामो वा ।

^१[उपानच्छत्रयोर्दाता स्वर्गं याति च शोभनम् ।

इति नरसिंहपुराणवचनात् शोभनस्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥]

अथ काञ्चनदानम् ।

नारदीये,—

हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति कुलसंयुतः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि कुलसहित विष्णुभवनप्रयाणकाम
इदं काञ्चनमर्चितं सवस्त्रमग्निदैवतमित्यादि दक्षिणा द्रव्यग्रहणान्तम् ।

दक्षिणा चात्र रजतमेव । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन ।

नैवेष्टिकस्वर्णधूर्त्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

इति याज्ञवल्क्यवचनादद्य स्वर्गलोकमहितलकामो वा ।

विष्णुधर्म,—

सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतत्प्रयच्छमानो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अद्य सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

सम्बर्त्तः—

हिरण्यदः समृद्धिञ्च तेजश्चायुश्च विन्दति ।

अद्य समृद्धिर्तेजश्चायुर्लाभकाम इति वा । ।

दानधर्मे—सर्वान् कामानवाप्नोति काश्चन यः प्रयच्छति ।

अथ सर्वकामावाप्तिकामो वा ।

परिमितसुवर्णरूपे स्तुतपुराणे,—

सुवर्णं यः प्रयच्छेत्^१ दरिद्राय द्दिजातये ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ दशाश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकाम इदं सुवर्णं सवस्त्रमर्चित-
मग्निदैवतमित्यादि ।

अथ रजतदानम् ।

ब्राह्मे— सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।

ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्ज्वलैः^२ ॥

^३[पूजादि विधाय ॐ अर्घ्येत्यादि कनकोज्ज्वलविमानकरणक
प्रयाणकाम इदं रजतं पितृदैवतं सवस्त्रमर्चितमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यसंशान्तम् प्रतिपद्यन्तु करमर्धेन ।

रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।

इति मनुवचनात्] अथ उत्तमरूपप्राप्तिकामो वा ।

अथ शय्यादानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

यानं^४ वृक्षं स्त्रियं शय्यां दत्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

१ ग पुस्तके, भयच्छेत् ।

२ ग पुस्तके, ये प्रयच्छन्ति विमलं ते यान्ति रूपसुत्तमम् ।

३ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

४ ग पुस्तके, वृक्षाश्रयाम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवेनकाम इमां
शय्यामर्चितां सोपकरणमुत्तानाङ्गिरोदैवतामित्यादि दक्षिणाद्रव्य-
ग्रहणान्तम् । प्रतियहस्त्वास्त्र सुप्ता ।

ग्रामपुराणे,—

शय्याप्रदानं यो दद्याद् ब्राह्मणेषु विशेषतः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

पश्चात् कालचयं प्राप्य जायते विपुले कुले ।

अद्येत्यादि षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वं तदुत्तर-
विपुलकुलजन्मकामो वा ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात् अद्य बह्वक्ष-बह्वक्ष-बह्वक्ष-
करणं दिव्यधर्मारजपुरगमनकामो वा ।

अथ गोदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

कांस्योपदोहा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् क्षोमसन्निभान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयस्यासन्नमं कुलम् ॥

सर्ववत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति पूर्वैर्ण विधिना ददत् ॥

यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ प्रदृश्यन्ते ।

तावद्भौः पृथिवीतुल्या यावद्गर्भं न नुच्छति ॥

सवत्सां गीं खर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां कृत्वा पाद्यादिभिः संपूज्य धेनुज्जा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाऽभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ ह्य लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्या था च रुद्राणी शङ्करस्य च था प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ।

चन्द्रार्कश्चचक्रि या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

खधा त्वं पितृमुखायां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सर्वलोकमयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवमयीं^१ तथा ।

सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकभवाय च ॥

प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभामिमाम् ॥

ततो रुद्रदेवतां संप्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः संपूज्य इमां
धेनुं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते जलेन
धेनुं प्रोक्ष्य वक्ष्णेणच्छाद्य वामहस्तेन पुच्छं धृत्वा-ॐ अथेत्यादि
एतद्धेनुलोमसमिन्तवत्सरावच्छिन्नखर्गवासकाम् इमां धेनुं सौवर्ण-
शृङ्गीं रौप्यधुरां द्वांसपृष्ठां कांस्योपदोहामादर्शललाटां घण्टापीवां
चामरपुच्छां गन्धार्चितां पयस्विनीं वासोयुगाश्चादितां रुद्र-

दैवतां अमुकगोत्रायामुक्तशर्म्मे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । गृहीता पुष्के गृहीत्वा खस्तीति, वदेत् ।

ॐ^१ अथेत्यादि एतद्धेनुलोमसंस्मितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवास-
कामनया कृतैतद्धेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्नि-
दैवतममुकगोत्रायामुक्तशर्म्मे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । ततो
गृहीता खस्तीत्युक्ता काञ्चनं सृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा
धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् ॥ ततो घासघासदानम् ।

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घासमीप्सितार्थं प्रदेहि^२ मे ॥

कपिलाधेनुदाने तु पूर्व्ववत् 'पूजादि विधाय—

ॐ अथेत्यादि, एतत्कपिलधेनुलोमसंस्मितवत्सरावच्छिन्न-
स्वर्गवाससप्तमकुलतारणकाम इमां कपिलधेनुं पयस्विनीं सौवर्ण-
शृङ्गीमित्यादि दक्षिणापुष्कस्यर्घ्यसघासदानानां पूर्व्ववत् ॥ ~

शिवपुराणे,—

यः कुर्यात् कपिलादानं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।

थावन्ति रोमकूपानि तस्या गात्रेषु वै द्विज ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके भव्ययते ।

अथ कालक्षयं प्राप्य जायते विपुले कुले ॥

तस्या इत्येकवचनाद्ब्राह्मणेष्विति जातावेकस्मिन् बह्ववचनम् ।

ॐ अथेत्यादि एतत्कपिलधेनुलोमकूपसंमसह्यवर्षसहस्रा-

वच्छिन्नखर्गलीकमहितत्व-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिल-
धेनुं सौवर्णशृङ्गीमित्यादि वा ।

उभयमुखीदानस्य तु याज्ञवल्क्येन-सवत्सायास्तस्या रोमतुल्यानि
युगानि खर्गमाप्नोत्यनन्तरं तावद्गौः पृथिवीतुल्येत्यभिधाय समस्त-
पृथिवीदानतुल्यफलत्वञ्चोक्तम् ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

प्रसूयमानां यो दद्याद्धेनुं द्रविणसंयुताम् ।

सप्तमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ॥

चतुरर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।

यावन्ति धेनुलोमानि वत्सस्य च नराधिप ।

तावत्सङ्ख्यं युगगणं देवलोके महीयते ॥

ॐ अद्येत्यादि एतदुभयमुखीसंज्ञक-सवत्सगवीलोमतुल्य युगा-
वच्छिन्नखर्गवास-समस्तपृथिवीदानफलसमफल-प्राप्तिकाम इमामुभय-
मुखीसंज्ञिकां गां सौवर्णशृङ्गीमित्यादि दक्षिणा पुष्कल्यशान्तं
सर्वं पूर्ववत् ।

गोमां चदाने याज्ञवल्क्यः,—

यथा कथञ्चिद्वा गां धेनुं वा ऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्षिप्त्वा दत्त्वा खर्गं महीयते ॥

यथा कथञ्चित् खर्णशृङ्गादिरहितामपौत्यर्थः ।

पूजादि विधांश्च,—

ॐ अद्येत्यादि खर्गलोकमहितत्वकाम इमामरोगामपरिक्षिप्त्वा
सवत्सामर्चितां रुद्रदेवतामित्यादि दक्षिणापुष्कल्यशान्तम् ।

गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपमिति मनुवनात् सूर्य्यलोकप्राप्तिकाम
इति वा ।

वृषस्वारदीये,—

ॐ

ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे यो दद्याद्ग्रां पयस्विनीम् ।

स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

इत्यादि बह्विनि वचनानि ग्रन्थगौरवादुपेक्षितानि ।

अथ वृषभदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुसमोऽनङ्घानेकश्चैव धुरन्धरः ।

अलङ्कृत्य वृषं वस्त्रैः पुण्ड्रंऽङ्गि समुपस्थिते ॥

सुवर्णशृङ्गं राजेन्द्र खुरै रौप्यैरलङ्कृतम् ।

सुपुच्छं पट्टवस्त्रेण ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तैरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताद्भुवि ॥

प्रौढतां धर्मराजो मे^१ प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥

तत् सर्वं विलयं याति वृषदानान्न संशयः ।

यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं स्वर्तजसा ॥

गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं गीतनृत्यसमाकुलम् ॥

आरुह्य कामगं दिव्यं स्वर्लोकमधिगच्छेति ।

यावन्ति तस्य लोमानि गोवृषस्य महामते ।

स्वर्गं प्राप्नोति तावन्ति अत्रायातो^१ नृपो भवेत् ।

अलङ्कृतं वृषभं ब्राह्मणं रुद्रञ्च संपूज्य द्विजकरे पूर्ववज्जलदानम् ।

ॐ अद्येत्यादि वाङ्मनःकायकृतसप्तजन्मपापक्षय-वृषभसंयुक्त
स्वतेजोदीप्यमान गन्धर्वाप्सरःसङ्कीर्ण-गीतनृत्यसमाकुल-कामगदित्य-
यानारोहणपूर्वकस्वर्गलोकगमन-तदुत्तरेतद्वृषभलोमसमसंख्यवर्षावच्छि-
न्नस्वर्गस्थिति-तदुत्तरनृपभवन-काम इमं वृषभं वस्त्राद्यलङ्कृतं
सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं पट्टवस्त्रपुच्छमर्चितं रुद्रदैवतमित्यादि
दक्षिणापुच्छस्यार्णान्तं पूर्ववत् ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तैरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताद्भुवि ॥

प्रियतां धर्मराजो मे ग्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वृषभमाचदाने याज्ञवल्क्यः,—

नैवेष्टिकस्वर्णधूर्यान् दत्वा स्वर्गं महीयते ।

अद्य स्वर्गलोकमहितत्वकाम इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ।

अथ गुडधेन्वादिदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुः प्रवक्ष्यामि या दत्वा भुक्तिमुक्तिभाक् ।

प्रथमा गुडधेनुः स्याद्द्विधेनुस्तथा परा ॥

तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ।
 चौरधेनुर्मधुधेनुः शर्करादधिधेनुके ॥
 रसधेनुः स्वरूपेण दशमी विधिरुच्यते । ३३
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्गीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानां स्तीर्य सर्वतः ।
 लब्ध्वेकाजिनं तद्वत् वत्सस्व परिकल्पयेत् ॥
 प्राङ्मुखीं कल्पयित्वा तु प्रदद्यात् गां सवत्सिकाम् ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयात् ॥
 वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।
 अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा, भारकेण तु ॥
 चतुर्थ्यांश्च वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।
 पञ्चद्वयलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाश्चत्वारस्तुला पलशतं स्मृतम् ।
 स्याद्भारो विंशतितुला द्रोणस्तु चतुरादृकः ॥
 धेनुवत्सौ गुडास्यौ तौ सितसूक्ष्माभरादृतौ ।
 शुक्तिकर्णाविचुपादौ शुचिसुक्ताफलेचणौ ॥
 सितसूचशिरालौ^१ च सितकम्बलकम्बलौ ।
 तास्रपट्टकपट्टौ^२ तौ सितचामररोमकौ ॥

१ ग, पुस्तके कुम्भान् ।

२ खं, पुस्तके शिराण्यदौ ।

३ ग पुस्तके एष्टकपट्टौ ।

विद्रुमभयुगावेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
 चौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
 सुवर्णप्रङ्गाभरणौ राजतचुरसंयुतौ ।
 घण्टाघीवौ पुष्पदन्तौ घ्राणौ गन्धकरण्डकौ^१ ॥
 रचयित्वा यजेद्धेतुमिमैर्मन्त्रैर्द्विजोत्तमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
 देहस्या याच रुद्राणी शङ्करस्य सदाप्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु^२ ।
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कश्चक्षुश्रिया धेनुरूप्याऽस्तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
^३स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामन्त्रितां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 समानं सर्वधेनूनां विधानं चैतदेव हि ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य निर्मलो भुक्तिसुक्तिभाक् ॥
 स्वर्णशृङ्गैः^४ शफै रौष्यैः सुशौला वस्त्रसंयुता ।

१ क ग पुस्तकद्वये; गन्धघ्राणप्रकल्पितौ । २ ख पुस्तके, पङ्क्तिर्नास्ति ।

३ ख पुस्तके स्वधा या ।

४ ग पुस्तके, स्वर्णशृङ्गैः ।

कांस्थोपदोहा दातव्या जीरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसम्भितान् ॥

अस्यार्थः । या दश ^१धेनूदत्तेत्यर्थः । रसधेनुश्चिरसकल्पिता धेनुरित्यर्थः । स्वरूपेण तु दशमी सवत्सा गौरित्यर्थः । द्रव-
द्रव्यधेनूनां दृढधेनु-जलधेनु-दुग्धधेनु^२-मधुधेनु दधिधेनु-रसधेनूनां
कुम्भाः स्युः तत्तद्द्रव्यपूरितैककुम्भः परिमाणमित्यर्थः । इतरासां
गुडतिलशर्कराधेनूनां राशिः परिमाणं स च राशिभारचतुष्टयेन
गुडशर्करयोस्तिलस्य तु द्रोणचतुष्टयेनेति वक्ष्यते ।

प्रथमं गोमयेन भूमिमाल्लिय तत्र दर्भानास्तीर्थं तदुपरि चतु-
र्हस्तं पूर्वाभिमुखं कृष्णाजिनं विन्यस्य तत्पार्श्वे स्वल्पं हरिणाजिनं
प्राङ्मुखं वत्सत्वेन कल्पितं न्यसेत् ।

तन्मध्ये भारचतुष्टयप्रमाणं गुडं स्थापयेत् ।

वत्सस्य एको भारः । अयन्तु मुख्यः कल्पः ।

भारद्वयेन धेनुः, तच्चतुर्थांशेन वत्सः । इति मध्यमः ।

भारैकेन धेनुः, चतुर्थांशेन वत्सः । इति कनिष्ठः कल्पः ।

वित्तानुसारेण कल्पनीयः । एतदर्थमेव भारप्रमाणमाह पञ्च-
कृष्णलको माष इत्यादिना । इदमेव शर्कराधेनोरपि परिमाणं
तिलधेनोस्तु तिलद्रोणचतुष्टयेन धेनु द्रोणैकेन वत्स इति परि-
माणमेतदर्थमाह द्रोणस्तु चतुरादक इति ।

१ गं पुस्तके, रसधेनूः ।

२ ग पुस्तके, जलधेनु दुग्धधेनुपदं नास्ति । .

तथा च ^१वायुपुराणे,—

प्रसृतिभिर्दादशभिः कुडवस्तच्चतुर्गुणः ।

प्रस्थः ^२प्रस्थैश्चतुर्भिश्च आढकः परिकल्पितः ॥

चतुराढको भवेद्दोणस्तिलधेनुश्चतुर्गुणः ।

घृत-जल-दुग्ध-मधु-दधौ-रस-धेनूनां तत्तद्द्रव्यपूरितकुम्भ एकः
हृणाजिनमध्ये स्थाप्यस्तच्चतुर्थांशपरिमितो घटो वत्सत्वेन कल्पितो
हरिताजिनमध्ये स्थाप्यः । ततश्च मितसूक्ष्मवस्त्रैर्धनुवत्सावाष्काद्य
उभयो गुडेन मुखं कल्पयित्वा ।

शुक्तिद्वयेन कर्णौ ।

दक्षुखण्डचतुष्टयेन पादचतुष्टयं, मुक्ताद्वयेन नेत्रद्वयम् ।

श्वेतसूत्रैः शिराः, शुक्लकम्बलेन गलकम्बलम् ।

ताम्रपट्टेन पृष्ठं, श्वेतचामरैर्लोमानि ।

चिद्रुमखण्डाभ्यां भ्रुद्वयं, कांस्यपात्रस्थनवनीतेन स्तनम् ।

पट्टवस्त्रेण पुच्छं, ^१कांस्यपट्टेन दोहम् ।

द्वन्द्वनीलखण्डद्वयेन चक्षुषोस्तारकाद्वयं, सुवर्णशृङ्गद्वयेन शृङ्गद्वयम् ।

रजतंखुरचतुष्टयेन खुरचतुष्टयं, घण्टया भूषितां ग्रीवाम् ।

पुष्पैर्दन्तान्, गन्धेन नासिकाम् ।

रचयित्वा धेनुवत्सौ पुष्पमास्थैर्भूषयित्वा पाद्यादिभिर्गुडादि-
धेनुमभ्यर्च्य धेन्वङ्गाधिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य
कृताञ्जलिः पठेत् ।

१या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहत् ॥
 देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छत् ॥
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावरोः ।
 चन्द्रार्कश्चग्रन्थिर्या धेनुरूपाम् सा श्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छत् ॥

इति प्रथिता रुद्रदेवता • सम्यदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 समूज्य इमां गुडादिधेनुं तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा
 ददस्विति तेनोक्ते जलेन गुडादिधेनुं प्रोक्ष्य पद्मपुराणीयमन्त्रेणा-
 मन्त्रयेत् ।

अक्षं मे १जायतां सद्यः पायसञ्च रमास्तथा ।

कामान् सम्यादयास्माकं गुडधेनो^२ द्विजार्पिता ॥

अन्यत्र तु गुडपदस्थाने दृतादिपदोहः कार्यः । ततो गृहीता
 पठति ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

भरस्व कामेर्मां सर्वैर्गुडधेनो नमोऽस्तु ते ॥

१ ग पुस्तके, या लक्ष्मीरित्यादि प्रयच्छत्वित्यन्तं स्मौकपञ्चकं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, धावताम् ।

३ ग पुस्तके, गडधेनुः ।

ततो वस्त्रेणाच्छाद्य पुच्छभागं धत्वा ॐ अथेत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकशर्मा सर्व्वयज्ञफलसमफलप्राप्ति-सर्व्वपापविमुक्ति-भुक्ति-
मुक्तिभागित्वकाम इमां गुडधेनुं यथाविध्युपस्कृतां गन्धाद्यर्चितां
वस्त्राद्यादितां रुद्रदैवतां चतुर्भागकल्पितवत्सां सुवर्णशृङ्गाद्यलङ्कृता-
ममुकगोत्रायामुकशर्माणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे ।

यहीता पुच्छे धत्वा स्वस्तीति वदेत् ॥ ततः काञ्चनदक्षिणां
दद्यात् यहीता स्वस्तीति वदेत् । दक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं काम-
स्तुतिञ्च पठित्वा धेनुरियं रुद्रदेवेति वदेत् ।

घृतधेन्वादीनामपि विधानं समानम् । फलमाह सर्व्वयज्ञेऽति-
निर्भलः सर्व्वपापरहितः स्यादित्यर्थः ।

पद्मपुराणीयवाक्यन्तु , बज्जनरक्सन्तरक्षैहिकानिष्टशान्ति-याव-
च्चन्द्रादित्यसमयक्षुत्पिपासाविवर्जितत्वान्नोपभोगसाध्यपरमदक्षि-स्वर्ग-
लोकवसति-विविधकामावाप्ति-काम इत्यादि ।

एतच्च विस्तरभयाच्च प्रपञ्चितम् । एवं गुडधेन्वादीनां नवानां
विधानमुक्त्वा, 'स्वरूपधेनोर्विधिं तत्फलञ्चाह हेमशृङ्गी' शर्फै
रौषैरित्यादि एतच्च पूर्व्वमेव लिखितमस्ति ।

अथ तिलदानम् ।

विष्णुधर्म, —

लवणस्य प्रदातारस्तिष्ठानां सर्पिषां तथा ।

तेजस्विनोऽग्निजायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य तेजस्वित्व-भोगित्व-चिरजीवित्वभवन-
कामसिद्धानेतानित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्यर्शान्तम् । दत्तदाने स्ववणदाने-
ऽप्येवम् । दत्तदाने याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

अथ धान्यदानम् ।

स्कन्दपुराणे,—

श्रोषधीर्यः प्रयच्छेत् धान्यानि विविधानि च ।

सर्वकामसमृद्धः सन् सोमलोकं च गच्छति ॥

तच्च वर्षसहस्राणि सप्त खित्वा पुनर्नरः ।

इह सर्वधनोपेतो भोगवानभिजायते ॥

श्रोषधयो मुद्राद्याः । पूजादि विधाय अद्य सर्वकामसमृद्धिम-
दात्मीयसोमलोकगमन-तदधिकरणकसप्तवर्षसहस्रावस्थिति-तदुत्तर-
मर्त्यलोकाधिकरणकसर्वधनोपेतभोगवञ्जन्मकाम एतानि धान्यानि
प्रजापतिदेवतानि इत्यादि दक्षिणास्यर्शान्तम् । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इति वा ॥

अथ शालग्रामशिलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सगैलवनकामनम् ॥

शालग्रामे षोडशोपचारेण विष्णुपूजां विधातुं संप्रदानं विष्णु-
स्वाभ्यर्च्य-ॐ अद्येत्यादि सगैलवनकामनभूचक्रदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकाम इनां शालग्रामशिलामर्चितां त्रिष्णुदैवतां साधारां
सर्वस्वामित्यादि दक्षिणास्यर्शान्तम् ।

अथ दोलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नृवाङ्मं^१ पुरुषो यस्तु दिजे सम्यक् प्रयच्छति ।

अश्वमेधफलं तस्य कथितं द्विजसत्तमाः ॥

नृवाङ्मं दोलादि । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अश्वमेधतुल्य
फलप्राप्तिकाम इमां सोपकरणां दोलां विष्णुदैवतामित्यादि दक्षि-
णास्यर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

तच्चैव शिविकादाने,—

शिविकायाः प्रदानेन वह्निष्टोमफलं लभेत् ।

शिविका चतुर्दोलाकम् । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अग्नि-
ष्टोमफलसमफलप्राप्तिकाम इमामर्चितां शिविकां विष्णुदैवता-
मित्यादि दक्षिणास्यर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

यान्नवल्क्यः—

यानं वृचं स्तियं शय्यां दत्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

यानं दोलानौकादि । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इदं यानमर्चितं विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणा-
यानस्यर्शारोहणान्तम् ।

यानशय्याप्रदो भार्यामिति मनुवचनात् भार्याप्राप्तिकाम
इति वा ।

अथ पुस्तकदानम् ।

नन्दिपुराणे,—

अथ विद्याप्रदानन्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 फलं दशाश्वमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ॥
 सर्वशस्यसुसम्पूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो महौ दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 यत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 यावदचरसंख्यानं विद्यते पञ्चसंश्रये ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो वसेत्^१ ॥
 यावत्यः पङ्क्त्यस्तत्र पुस्तकेऽचरसंज्ञिताः ।
 तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नयते दिवम् ॥
 यावच्च पञ्चसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभम् ।
 तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः ॥
 स जातो मानुषे लोके स धनः स च कीर्तिमान् ।
 यो विद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दत्त्वा विद्यां प्राच्यविवर्जितः ।

याति पुण्यमयाज्ञोकानक्षयान् भोगभूषितान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि दशशताश्वमेधयज्ञफलसमफल-
सम्यगिष्टराजसूयसहस्रफलसमफल-चन्द्रसूर्यग्रहणकालीनवज्राद्याण-
संप्रदानकसर्वशस्त्रसुसंपूर्णसर्वरत्नोपशोभितमहीदानजन्यफलसमफल-
प्राप्येतत्पुस्तकावस्थिताक्षरसमसंख्यवर्षसहस्रवर्गवासेतत्पुस्तकावस्थि-
ताक्षरपङ्क्तिषमसंख्यखकुल्यनरकोद्धरणपूर्वकस्वर्गनयनेतत्पुस्तकावस्थि-
तपत्रसमसंख्यगुणसहस्रावच्छिन्नकुलसहितात्मीयस्वर्गाधिकरणकवर्ष-
वज्रजन्मशतकृतयावत्पातकनाश-भोगभूषिताक्षयपुण्यमयलोकगमन-
काम इदं पुस्तकं सवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतममुकगोत्राद्येत्यादि
दक्षिणा पुस्तकस्पर्शान्तं पूर्ववत् ।

इयमोर्व—

थो दद्याल्लेखयित्वा तु पञ्चरात्रं द्विजोत्तमे ।

स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥

पुराणं लेखयित्वा तु थो दद्याद्वाङ्मणे नरः ।

स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥

शमायणं भारतश्च थो दद्याद्विजपुङ्गवे ।

स विद्यादानजं पुण्यं प्राप्य विष्णौ प्रलीयते' ॥

थो धर्मसंहितां दद्याल्लेखयित्वा द्विजोत्तमे ।

स विद्यादानजं पुण्यं समग्रं प्राप्नुयान्नरः ॥

वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु थो दद्याद्वाङ्मण्यर्षभे ।

स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहुतसंभवम् ॥ •

धर्मार्थकाममोक्षाणां या विद्या सिद्ध्ये मता ।

तां लेख्य ब्राह्मणे दत्वा स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥

१ आकाशस्य यथा नान्तं सिद्धैरप्युपलक्ष्यते १ ।

एवं विद्याप्रदानस्य नान्तं सर्वगुणात्मकम् ॥

अद्येत्यादि वासुदेवे लयकाम इदं पञ्चरात्रपुस्तकमित्यादि ।

अथ श्रीहरिवंशे तत्पुस्तकदाने,—

शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं

चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ।

भवेदनन्तं हरिवंशदानात्

प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥

यद्वाजपेयेन च राजसूया १

दृष्टं फलं हस्तिरथेन चान्यत् ।

तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं

गीतञ्च २ वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि शताश्वमेधयज्ञफल-
चतुःसहस्रशतक्रतुजन्यानन्तफल-वाजपेय राजसूययज्ञदृष्टफल-हस्ति-
रथदानजन्यफलसमफल-प्राप्तिकाम इदं हरिवंशपुस्तकं सवस्त्र-
मर्चितं सरस्वतीदैवतमित्यादि दक्षिणा तत्पुस्तकस्य शान्तम् ।

१ ग पुस्तके, आकाशेत्यादि श्लोको नास्ति ।

२ ख पुस्तके, उपलभ्यते ।

३ ग पुस्तके, राजसूये ।

४ क ख पुस्तकद्वये, प्रगीत- ।

मत्स्यपुराणे विष्णुपुराणदानमुपक्रम्य,—

तदाषाढे तु यो दद्याद्दृतधेनुसमन्वितम् ।

१पौर्णमास्यां विधौतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्याषाढे मासि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां तिथौ
विशिष्टभारतवर्षाख्यभूप्रदेशे अमुकगोत्रोऽमुकनामाहं वारुणपद-
प्राप्तिकाम इदं विष्णुपुराणपुस्तकं दृतधेनुसमन्वितमर्चितं सवस्त्रं
सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पृशान्तम् ।

मत्स्यपुराणे श्रीभागवतदाने,—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णते वंशविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोत्थितं तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तु यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य भाद्रे मासि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां
तिथावित्यादि परमपदप्राप्तिकाम इदं भागवतमहापुराणं हेम-
सिंहसमन्वितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पृशान्तम् ।

मत्स्यपुराणे तत्पुस्तकदाने,—

विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् ।

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाक्षया ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य विषुवसंक्रान्तिमित्यादि पृथिवीदान
फलसमफलप्राप्तिकाम इदं मत्स्यपुराणपुस्तकं हेममत्स्यधेनुसम-
न्वितं सवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पृशान्तम् ।

१ ग पुस्तके, पौर्णमास्यां विधानेन सम्पदं याति वारुणम् ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डदाने,—

य एतत् पुस्तकं रम्यं लेखयित्वा समर्पयेत् ।
 अखिलानि पुराणानि तेन दत्तानि नान्यथ ॥
 अत्राख्यानानि यावन्ति श्लोका यावन्त एव हि ।
 तथा पदानि यावन्ति वर्णा यावन्त एव हि ॥
 यादन्यपि च पत्राणि यावत्यः पत्रपङ्क्तयः ।
 गुणसूत्राणि यावन्ति यावन्तः पटतन्तवः ॥
 चित्ररूपाणि यावन्ति रम्यपुस्तकसंपुटे ।
 तावद्युगसहस्राणि दाता स्वर्गं महीयते ॥

अत्र पटतन्तव इत्यनेन समस्तदाने वस्त्रमाहित्यं बोद्धव्यम् । पुस्तक-
 संपुट इत्यनेन सर्वमेव पुस्तकं संपुटबहितं कृत्वा देयमिति च बोद्धव्यम् ।

पूजादि विधाय अद्येत्यादि अखिलपुराणदानजन्यफलसमफल-
 प्राप्ति-स्कन्दपुराणान्तर्गतैतत्काशीखण्डपुस्तकस्य यावदाख्यान यावत्-
 श्लोक-यावत्पद-यावद्वर्ण-यावत्पत्र-यावत्पत्रपङ्क्ति यावद्गुणसूत्र याव-
 दैतत्पुस्तकाच्छादनपटतन्तु यावदैतत्पुस्तकसंपुटस्यचित्ररूप तावत्-
 समसंख्ययुगसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितलकाम इदं स्कन्दपुराणा-
 न्तर्गतकाशीखण्डपुस्तकं सवस्त्रं सरस्वतीदैवतमित्यादि दक्षिणा-
 स्पर्शान्तम् ।

अथ विपुलगृहदानम् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वीपक्त्रणोपेतं यो दद्याद्विपुलं गृहम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ॥

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।

भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वकामसमन्वितः ॥

उपकरणानि च ।

वर्षोपभोग्य धान्य क्षवण तैल द्रुत गुड मरीचादि वणिग्द्रव्य-
मुद्रमाषादि ब्रीहिंस्त्राख्यादि रन्ध्रनोचितसामग्री-शिलापट्टमुषलो-
दूखल सूर्प सप्पार्जनौ कुहाल दात्र कुठार खनित्र दीपवृक्ष दर्वी
मृन्मयकलसादि गृहवसत्युचितसामग्री-काष्ठपादुका कांस्यभाजन
भोजनपात्र पानपात्र पीठ शय्या गो महिषी दास दासी नाना-
विधभक्ष्यसामग्री-कनकरजतवज्रविधवस्त्रादीनि ।

वक्ष्यमाणसाधारणप्रतिष्ठाविहितहोमादिकं कृत्वा पूजादि
विधाय—

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपकरणान्वितम् ।

तव विप्रस्य दानेन ममस्त्वव्याहतं फलम् ॥

इति पठित्वा ॐ अथेत्यादि सुचिरकाल स्वर्गक्रीडन
पूर्वकं मानुष्यलोकगमन-तदुत्तराव्याहतैश्वर्यत्व-सर्वकामसमन्वितत्व-
भवनकामो वर्षोपभोग्यसर्वोपकरणोपेतमिदं विपुलगृहमर्चितं
विष्णुदैवतममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणगृहप्रवेशान्कम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यावद्गृहवसत्युचितपूर्वोक्तसामग्रीसहितगृहदाने,—

गृहं यस्तु श्रयच्छेत सर्वकामसमृद्धिमत् ।

स लोकं प्रद्वेषः^१ प्राप्य सर्वकामैर्निषेधते ॥

वर्षकोटीर्वसेत्तत्र^१ चतस्रस्तेन कर्मणा ।

गृहमेधी सदा दाता भोगवाञ्छैव जायते ॥

सर्वकामसमृद्धिमदिति यावद्गृहवसत्युचितपूर्वोक्तसामग्री^२ सम्पन्न-
मित्यर्थः ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि पठित्वा ॐ
अथेत्यादि ब्रह्मलोकावाप्तिपूर्वकसर्वकामनिषेव्यमानत्व-तत्त्वोकाधि-
करणकवर्षकोटिचतुष्टयवास-तदुत्तरगृहमेधिल-सदादाढत्व-भोगिल-
भवनकामः सर्वकामसमृद्धिमदिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवत-
ममुकगोचायेत्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

धनधान्ययुतं स्त्रीतं सर्वोपकरणैर्युतम् ।

ग्रथ्यासनयुतं^३ रम्यं गोऽजाव्यश्वयुतं तथा ॥

गृहं दत्त्वा दिजेन्द्राय तावत् स्वर्गमुपाश्रुते^४ ।

यावत् कल्पावसानन्तु कल्पादौ पार्थिवो भवेत् ॥

स्त्रीतं विपुलं, रम्यं सौधादिविचित्रम् । उपकरणानि च
पूर्वोक्तानि गोऽजाव्यश्वाधिकमत्र ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि पठित्वा-ॐ
अथेत्यादि यावत्कल्पावसानस्वर्गभोग-तदुत्तरकल्पान्तरादि पार्थिवत्व-
भवनकामो धनधान्ययुतं स्त्रीतं सर्वोपकरणैर्युतं ग्रथ्यासनयुतं रम्यं

१ क पुस्तके, स तत्रोच्य ।

२ ग पुस्तके, सम्पत्त्यर्थम् ।

३ ग पुस्तके, ग्रथ्याश्वयुतम् ।

गोऽजाव्ययुतमिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवतमसुकगोचायेत्यादि
दक्षिणागृहप्रवेशान्तम् ।

केवलगृहदाने । विष्णुधर्माक्षरे,—

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा वसूनां लोकमश्नुते ।

पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि वसुलोकप्राप्तिकाम इदं गृह-
मर्चितं विष्णुदैवतमित्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् । याज्ञवल्क्यो-
क्तात्यन्तसुखिलभवनकामो वा ।

रथमश्वं गजं दासीं शय्यां गृहमथापि वा ।

भूमिं वा यः प्रयच्छेत स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् पृथिव्यधिकरणकराजत्वभवनकाम
इति वा ।

अथ कन्यादानम् ।

अत्र केचित्,—

चौरस्य कर्मानर्हत्वप्रतिपादकत्वात् विवाहस्य च शुचिना
कर्तव्यत्वात् विवाहदिने शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य चौरं नाचरन्ति ।
तदशुद्धम्— उपनयनवत् विवाहेऽपि चौरस्य वाचनिकत्वात् न
दोषावहत्वम् ।

यथा हयग्रीर्वै श्रीविवाहे,—

ततो नापितमानीय चुरकर्त्तुमुपेक्ष्यम् ।

तेन सङ्कल्पयेत् चौरं श्रिया देव्यास्तथा हरेः ॥

ततो नीराजनां कृत्वा स्नापयेच्छ्रीजनार्दनौ ।

अन्ये तु कन्यादानं कालैव पश्चात् स्वयम्बरमाचरन्ति ॥

तदप्यशुद्धम् ।

स्वयम्बरानन्तरञ्च पाणिं देव्यास्तु ग्राहयेत् ।

इति हयग्रीर्षवचनात् ।

वज्रमुनिमतमेतत् सम्प्रदानं प्रधानम् ।

ह्युभयवदनचन्द्रासोकनाद्यञ्च केचित् ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनाच्च ।

मुखनियमस्तु कन्यादाने प्रागेव लिखितः ।

परञ्च,—

देव्या हस्ते जलं दद्यान्न तु देवस्य चक्रिणः ।

इति हयग्रीर्षवचनाद्वरहस्तोपरि कन्याहस्तं कृत्वा कन्याहस्त एवो-
त्सृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्ते इति श्रिष्टाचारोऽपीदृश एवेति ।

विष्णुः,— 'पैतापुत्रीं चिस्त्रिर्वाचयेत् ।

'पैतापुत्रीं पितृपुत्रसम्बन्धं त्रिवाहे चिस्त्रिः त्रिपौरुषं वाचये-
दित्यर्थः । चिस्त्रिरिति वीष्णा कन्यावरोभयपक्षापेक्षया ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मा विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णति प्राङ्मुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य पैतापुत्रीमुपक्रमेत् ।

प्रतिगृह्णन्तीत्युत्तरवाक्याद्वरयन्तीत्यत्र दानसङ्ख्या वरणधर्मप्रवर-
कीर्त्तनप्राप्त्यर्था च तेन आर्षेयं प्रवृणीतेति वरणे कात्यायनवचनात् ।
त्रैपुरुषिकं प्रवरकीर्त्तनमपि कार्यम् । आर्षेयं प्रवरः ।

अतएव अंसमानार्धगोत्रजामिति निषेधोऽपि सङ्गच्छते ।

तथाचाग्निपुराणे,—

नामग्नौचे समुच्चार्य संप्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

त्रैपुरुषिकवाक्यमपि प्रपितामहादिक्रमेण न तु पित्रादिक्रमेण
कार्यम् ।

राजमार्त्तण्डे ब्रह्मपुराणवचनम्,—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्धीमानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

नान्दीमुख इति शाखिविशेषव्यवस्थापितम् ।

अथ केचित् —

त्रौखौन् वारान् ब्रूयादिति सुमन्तुवचनात् सर्वमेव वाक्यं
चिरार्पयन्ति । तत्र,

काशिकापुराणे पार्ष्वतीवाग्दानसमये हिमवतो वाक्यम्,—

मङ्गलैः पूज्य देवेशमिदमाह पुनर्गिरिः ।

दत्ता दत्ता पुनर्दत्ता उमा सत्येन ते विभो ॥

रामायणे धनुर्भङ्गानन्तरमतिहर्षात् सीतावाग्दानकाले जनक-
वाक्यम्,—

इमे कन्ये प्रयच्छामि चिर्वदामि न संशयः ।

तथा च कठर्गङ्गम्,—

समेतेषु ज्ञात्यादिव्यहं ददानि ते इत्यस्य चिह्नधारणं करोति
संप्रदाता ।

अर्थः,—

प्रत्याख्यानशङ्कया सच्चिरूपेण समागतेषु ज्ञातिषु ब्राह्मणादिषु पुरतो दात्रा अहं ददानि ते इति प्रतिज्ञावाक्यं चिरावर्त्तनीयमिति ।

ततश्च एतेषां वचनानामेकवाक्यतया सुमन्तुवचनमपि वाग्दानविषयं मन्तव्यं न तु संप्रदानविषयं ^१पृथक्श्रुतिकल्पनागौरवात् संप्रदानवाक्यस्य पुनः पुनरनुष्ठाने ऽदृष्टार्थकल्पनागौरवाच्च । वाग्दाने तु प्रत्याख्यानशङ्कानिरासार्थमेव पुनः पुनरुच्चारणं दृष्टार्थकत्वेन सङ्गच्छते इति ।

अतएव गोभिलटीकायां यशोधरेण त्रैपुरहृषिकसम्बन्धमुल्लिख्य अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता मया ते दत्ता इत्येतावन्मात्रमेव चिरावर्त्तय वाग्दानप्रयोगो लिखितः ।

यच्च,—

सुमोक्ष तोयं भवपाणिपद्मे

दत्तेति दत्तेति पुनः प्रजल्प्य ।

इति कालिकापुराणवचनं तद्दानस्य वर्त्तमानत्वात् तत्प्रत्ययस्थायीतार्थसङ्गतेः ।

नामगोत्रे समुच्चार्यं प्रदद्याच्छ्रद्धाम्भितः ।

परितुष्टेन भात्रेण तुभ्यं संप्रदेद इति ॥

इति व्यासवचनाच्च ।

चैषुषिकं सन्बन्धोच्चारणपूर्वकमिमां कन्यां तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति लङ्गन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता
इयं ते दत्ता इति त्रिरुच्चारणं कर्त्तव्यमित्येवं परम् । ततश्च
सुमन्तुवचनस्याप्येतत्परत्वे न काचित् चतिरिति ।

एवञ्च वाग्दाने-अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता
मया ते दत्तेति चिरावर्त्तनीयम् ।

सम्प्रदाने तु-सम्प्रददे इति लङ्गन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं
ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति चिरावर्त्त्य कन्याहस्ताधार-
भूतवरहस्ते कुशजलं देयमिति ।

भविष्ये,—

तिलराशिः क्षितौ यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।

तस्य वर्षयते पूर्णं तिल एकः प्रगट्यते ॥

विद्यते च चयस्तस्य कन्यादाने न विद्यते ।

प्रथमं शुभे लग्ने मुखचन्द्रिकां विधाय खगट्शोक्तविधिना वरणं
कृत्वा ।

वाससा प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं दद्यात्” इति गोभिलवचनात्
यज्ञोपवीतधारणपरीपाद्या वाससाञ्छाद्यार्चयित्वा प्रजापतिञ्च
संपूज्य जलेनाभ्युक्ष्य इमां कन्यां तुभ्यमहं ददानौति वरहस्ते जलं
दत्वा ददस्तेति नेनोक्ते वरहस्तोपरि कन्याहस्तं विधाय वक्ष्यमाण-
हस्तलेपमुभयोर्हस्ते दत्वा आचारात् कुशवेष्ट्या वद्धा कुशतिल-
जलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अक्षयस्वर्गकामोऽमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य

प्रपौत्रायासुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकस्य पौत्रायासुकगोत्रस्यासुक-
प्रवरस्यासुकस्य पुत्रायासुकगोत्रायासुकप्रवरायासुकशर्माणे तुभ्यं
ब्राह्मणाय वराय अर्चिताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकस्य
प्रपौत्रौमसुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकस्य पौत्रौमसुकगोत्रस्यासुक-
प्रवरस्यासुकस्य पुत्रौमसुकगोत्रामसुप्रवरामसुकीदेवी मर्चितां यथा-
शक्त्यलङ्कृतां वासोयुग्माच्छादितां प्रजापतिदैवतामिमां कन्यामहं
सम्पददे । इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति कन्या-
हस्तोपरि कुशजलं दद्यात् । स्तुतीति वरेणोक्ते काञ्चनदक्षिणां
दद्यात् । वरस्य गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा कन्येयं प्रजापति-
देवताकेति वदेत् ।

हस्तलेपस्य हयग्रीर्वं उक्तः,—

हस्तलेपमतो वक्ष्ये कन्यासौभाग्यदायकम् ।

हताञ्जलिः शिखा कान्ता, कर्पूरं कुङ्कुमं तथा ॥

मधूकपुष्पं सर्जरसं गुञ्जा जातीफलन्तथा ।

एषामेकतमं गृह्य समस्तं वा विचक्षणः ॥

यस्या विवाहसमये योजयेद्गदानिमान् ।

न दौर्भाग्यं न वैधव्यं सा कन्या प्राप्नुयात् क्वचित् ॥

हताञ्जलिः क्षाजानुया इतिख्यातो वृचभेदः । शिखा क्षाङ्गलिका
इतिख्यातो वृचः । कान्ता प्रियङ्गुः ।

तथाच भूरिप्रयोगकोषे,—

शिखा चाग्ने^१, शिखा चूडा ज्वाला^२ क्षाङ्गलिकाद्रुने ।

कान्ताऽऽनि^१ प्रिये रम्ये^२ लौहे स्त्री फलिनी स्त्रियोः ।

आदित्यपुराणे,—

कनकस्य च यो दाता भूमिदाता च यो नरः ।

कन्यादानप्रसक्तस्य समं यान्ति चयो रथाः ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।

मुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

ॐ अथेत्यादि कनकदानभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-पितृपिता-
महप्रपितामहसर्वपापविमुक्ति-ब्रह्मलोकप्राप्तिकाम इति वा ।

गान्धर्वसुरविवाहयोरपि फलमुक्तमादिपुराणे,—

गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गान्धर्वलोकं व्रजति गान्धर्वैः पूज्यते नरः ॥

शुल्केन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किन्नरैः सह गीयेत गान्धर्वं लोकमेति च ॥

एतच्च वैश्वशूद्रविषयमेव तेषामेवासुरविवाहस्य विहितत्वा-
दन्येषां निन्दितत्वात् ।

तथांच कश्यपः,—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिंश्चिषकारिणः ॥

पतन्ति-नरके घोरे भ्रजन्ति चासप्तमं कुलम् ।

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैर्ब न सा पैत्रे दासी तां काश्यपोऽब्रवीत् ॥

अथ कृष्णाजिनदानम् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखी पौर्णमासी तु ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 पौर्णमासी तथा माघी तस्यां दानफलं महत् ॥
 गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।
 आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ॥
 ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरेत् कृष्णमार्गणम् ।
 कर्त्तव्यं रुक्मशृङ्गन्तु रुक्मदन्तन्तथैव च ॥
 लाङ्गूलमुक्तासंयुक्तं तिलच्छन्नन्तथैव च ।
 तिलैः सुगन्धिलं कृत्वा वाससाच्छादयेद्बुधः ॥
 सुवर्णनाभं तत् कुर्यादलङ्कुर्याद्विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथा शक्त्वा तस्या दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांक्षपात्राणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।
 दत्तं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥
 तत्प्रतिग्रहविद्धिदानाहिताग्निर्द्विजोत्तमः ।
 स्नातो वस्त्रयुगलैः स्वशक्त्वा चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा यथावत् कृष्णमार्गणम् ।
 समग्रं भूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रथम् ।
 सर्वज्ञश्च लोकान्स्ररति कामचारौ किङ्कर्तुः ।
 आहृतसंज्ञवं यावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यसंग्रथम् ॥

गोमयोपलिप्तस्थाने शोभनं कमलमास्तीर्य तदुपरि सशृङ्ग-
सखुर-कृष्णाजिनं विन्यस्य स्वर्णशृङ्ग-स्वर्णसुर-दन्त-मुक्तायुक्तलङ्गूलं
कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य स्वर्णगर्भं कृत्वा रत्नैर्गन्धैश्चालङ्कृत्य चत्वारि कांस्य-
पात्राणि चतुर्दिक्षु यथाक्रमं दत्तदुग्धदधिमधुपूरितानि संस्थाप्य पूजादि
विधाय,—

ॐ अद्येत्यादि समग्रभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-कामचार सर्व-
लोकसत्त्वरणाद्गतसंज्ञवर्ष्यन्तस्वर्गप्राप्तिकाम इदं कृष्णाजिनं दृक्काशशृङ्गं
दृक्कादन्तं मुक्तायुक्तलङ्गूलं तिलच्छन्नं वस्त्राद्यादितं सुवर्णगर्भं रत्नै-
र्गन्धैश्च अलङ्कृतं चतुर्दिक्षु दत्तदुग्धदधिमधुपूरितकांस्यपात्रचतुष्टय-
सहितमुत्तानाङ्गिरोदैवतममुकगोत्रायामुकशर्कराया ब्राह्मणायाहिताग्रये
तुभ्यमहं संप्रददे । यज्ञीता पुच्छे गृहीत्वा खलीति वदेत् । ततः
सुवर्णदक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा कृष्णाजिन-
मिदमुत्तानाङ्गिरोदैवतमिति वदेत् ।

अथाश्वदानम् ।

महाभारते,—

‘यावन्ति लोमानि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।

तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ॥

लोकान् देवलोकान् । पूजादि विधाय,—

उच्चैःश्रवास्त्रिमश्वानां राक्षां विजयकारकः ।

सूर्यवाहनमस्त्रभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

मार्त्तण्डाय सुरेशाय काश्यपाय त्रिमूर्तये ।

जगद्दीपाय सूर्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना समूज्य ॐ अद्येत्यादि एतद्वाजिसोम
समसंख्यदेवसोकप्राप्तिकाम इममश्वं यमदैवतमित्यादि दक्षिणा-
श्वकर्णस्यशान्तम् ।

ततोऽश्वं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैःस्ववसपुत्रक ।

मया त्वं विप्रमुखाय दत्तो ह्य सुखी भव ॥

नन्दिपुराणे—

योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स शक्रस्य वसेल्लोके यथा शक्रो युगान् दश ॥

प्राप्यान्ते चायं मानुष्यं राजा भवति च्छद्धिमान् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि शक्रसोकाधिकरणकदशयुग
शक्रवदास-तदुत्तरमर्त्यलोकीयसमृद्धिमद्वाजलवभवनकाम इममश्वं
यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्यशान्तम् ।

स्कन्दपुराणे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छेत हेमचिचं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा विप्र गान्धर्व्यं लोकमश्नुते ॥

यावन्ति तस्य सोमानि तावद्दर्शयतामि च ।

श्वेतश्च दत्त्वा विप्राय फलं दशगुणं लभेत् ॥

वडवायाः प्रदानेन श्वेततुल्यं फलं कृतम् ।

हेमचिचं हेमाभरणविचिचम् । पूजादि विधाय ॐ अद्ये-

त्यादि एतदश्वस्रोमसमसंख्यवर्षशतगन्धर्व्वलोकप्राप्तिकाम इममश्वं
हेमविचित्रं सुलक्षणं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्यर्शान्तम् ।

श्वेताश्वदाने,—

अथेत्यादि श्वेतेतरहयदानफलदशगुणफलप्राप्तिकाम इममश्वं
श्वेतं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्यर्शान्तम् ।

एवं वङ्गवादानेऽपि । अश्विसालोक्यमश्वद इति मनुवचना-
दश्विसालोक्यप्राप्तिकाम इति वा ।

याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितलकाम इति वा ।

१रथमश्वं गजं दासीं कन्यां गृहमथापि वा ।

भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् भूतलाधिकरणकराजलभवनकामो
वा । हयप्रतिग्रहस्त्वत्यन्तगर्हितः ।

यथा—तिलधेनुं गुडधेनुं धेनुञ्चोभयतोमुखीम् ।

कृष्णाजिनं हयं गृह्य न पुनर्मानुषो भवेत् ॥

कृष्णाजिनप्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य^१ मत्स्यपुराणे—

‘न सृष्टः स द्विजो राजंश्चित्त्यूषमो हि सः ।

दाने च आढ्यकाले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे—

किं कत्रिथ्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।

आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।

कृष्णाजिनस्य गृह्णाति तथैवोभयतोमुखीम् ॥

पापकृत् सोऽधमो लोके स प्रेतो जायते मृतः^१ ।

एकादशाहदेयशय्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

तेन कृष्णा तु सा शय्या न याच्या द्विजसत्तमैः ।

गृहीतायां तु शय्यायां पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदेषु च पुराणेषु शय्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतायान्तु जायन्ते सर्वे नरकगामिनः ॥

कृष्णा पापवङ्गला । सर्वे वंशा इत्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात् वृत्त्यर्थं साधुदातः ।

अव्ययधेतुमातङ्गतिललौङ्गांश्च वर्जयेत् ॥

शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।

नरकाच्च निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥

ब्रह्महत्यां सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।

आतुराद्यङ्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति ॥

आतुरान्मूर्षीः ।

तथा—वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः ।

न तु गङ्गातटे किञ्चिद्गृहीयादुद्धिमाक्षरः ॥

प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह दृढस्यतिः,—

तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् प्रायायामे व्यक्थिताः ।

नाश्रयन्ति हि विदांसो वायुर्मघानिवाम्बरे ॥

व्यवस्थिता इत्यनेन प्राणायामे .विशेषनिष्ठत्वप्रतिपादनात्
प्राणायामशतं, कार्यमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजापनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥

तुलापुरुषादि षोडशमहादानानि धान्याचलादिदशविधा-
चक्षदानानि मत्स्यपुराणोक्तानि महाराजेत्रासाध्यान्यत्रोपेक्षितानि
महादानपद्धतौ द्रष्टव्यानि । अन्यानि च दानानि यथायथ
माकरेषूक्तानि ।

अग्नौचान्तद्वितीयदिनविहितदाने मत्स्यपुराणे,—

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।

काक्ष्यं पुरुषं तद्वत् फलवत्स्वसमन्वितम् ॥

समूच्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कर्णूच्यो देया च कपिला शुभा ॥

अग्नौचान्तादिति । अग्नौचान्ताहादित्यर्थः । अतएवाग्नौचान्ता-
हाद्वितीयेऽङ्गौति प्रयोक्तव्यम् । स्वाधीने शब्दप्रयोगे वाक्यरचनायां
लक्षणाया अयुक्तत्वादिति । विलक्षणां विसिचां खट्वासन-पादप्रक्षा-
लनपाच-जलपाच-सताम्बूलपाचाच्छादनोपधानादि नानाविधोप-

करणान्वितामित्यर्थः । काञ्चनपुरुषदानन्तु शय्यादाभात् पृथगेव तद्दद्यादित्यभिसम्बन्धात् ।

द्विजदम्पतिपूजनमपि पृथगेव न तु वृषोत्सर्गस्याङ्गं प्रारस्करादि-
नानासुनिभिर्वृषोत्सर्गाभिधाने द्विजदम्पतिपूजानभिधानात् प्रधानी-
भूतशय्यादिमध्यपाताच्च ।

न च क्त्वाप्रत्ययेनोपकारकत्वबोधनात् “फलवत् सन्निधावफलं
तदङ्गम्” इति न्यायादङ्गत्वं वाच्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्थानन्तर्यार्थमात्राभि-
धायकत्वात् ।

न हि भुक्त्वा स्वपितीत्यादौ शयनस्योपकारकमङ्गं वा भोजनं
भवति । नचोपकारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं आरम्भनीयादौ व्यभि-
चारात् ।

किन्तुभयस्मिन् क्रियमाणे द्विजदम्पतिपूजनानन्तरमेव वृषोत्सर्गः
कार्य इति क्रम एव क्त्वाप्रत्ययार्थः ।

न च तच्च पाठक्रमानुरोधात् क्रमो लभ्यत एवेति वाच्यम् ।

क्त्वाबोधितानन्तर्यार्थवत्त्वात् “वृहस्पतिसवेनेद्वा सोमेन यजेतेति-
वत्कृतद्विजदम्पतिपूजनस्यैव एकादशाहवृषोत्सर्गाधिकारात् ‘उभय-
स्मिन् क्रियमाणे विश्वजिह्यायात् स्वर्गफलमुद्दिश्य द्विजदम्पती पूज-
यित्वैव वृषोत्सर्गः कार्यः, वृषोत्सर्गाशक्तौ तु निरपेक्षद्विजदम्पति-
पूजनं निर्विवादमेवेति श्रेयम् ।

नानाभरणभूषणैरिति, आभरणानि कुण्डलाङ्गुरीयशङ्खा-
दीनि । भूषणानि गन्धपुष्पवस्त्रादीनि । देयेति पृथग्विधानश्रवणात्
शृङ्गाद्यकपिलादानमपि पृथगेवेति ।

किन्तु विलक्षणशय्यादान-काञ्चनपुरुषदान-द्विजदम्पतिपूजानां
फलविशेषानुपदेशात् विश्वजिज्ञासेन स्वर्गफलमेव कल्पनीयम् ।
वृषोत्सर्गकपिलादानयोस्तु मुन्यन्तरोक्तः फलविशेषोऽस्त्वेव ।

यथा देवव्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

यान्नवस्त्वयः,—

कपिलाचेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुक्षम् ।

इत्यादि । अतएव वृषोत्सर्गशय्यादीनां काम्यतापि वक्ष्यते ।

ततो विलक्षणं शय्यां खट्वादिनानाविधोपकरणामानीय—

सोपकरणायै शय्यायै नमः,

उत्तानाङ्गिरसे नमः,

एतत्सम्प्रदानं ब्राह्मणाय नमः,

इति पाद्यादिभिरुदङ्मुखं समूज्य इमां सोपकरणां शय्यां तुभ्यं
ददानीति, द्विजकरे जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा शय्यां
प्रोक्ष्य वामहस्तेन शय्यां स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना कुशत्रयतिलजला-
न्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्ति-
कामोऽमुकगोत्रास्यामुकशर्मणे ब्राह्मणाय 'इमां नानाविधोपकरणां
विलक्षणं शय्यामुत्तानाङ्गिरोदैवतामर्चितां तुभ्यमहं संप्रददे ।
द्विजकरमध्ये सकुशं जलं दद्यात् । यद्दीताग्नेयतीर्थेन करमध्येन
स्पृष्ट्वा स्वस्तीति प्रतिवदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतत्तृविलक्षणश्रव्या-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्क्षणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । यहीता खसीत्युक्ता काञ्चनं स्पृशेत् ।
ततो गायत्रीं ॐ कोऽदादिति पठित्वा श्रव्येयमुत्तानाङ्गिरोदैवते-
त्युक्ता श्रव्यामारोहेत्^१ ।

ततः,—फलवस्त्रसमन्वितकाञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणञ्च समूज्य
पूर्ववत् कृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्क्षणः स्वर्गप्राप्तिकामो-
ऽमुकगोत्रायामुकशर्क्षणे ब्राह्मणाय इमं काञ्चनपुरुषं फलवस्त्रसमन्वितं
विष्णुदैवतं तुभ्यमहं सम्यददे इति कुग्रजसं ब्राह्मणकरे दद्यात् ।
काञ्चनदक्षिणादिकमपि सर्वं पूर्ववत् । करमध्येन प्रतिग्रहः ।

ततो द्विजदम्पती आनौय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्क्षणो मरणाशौचा-
न्नाद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्क्षणः स्वर्गप्राप्तिकामोऽहं
द्विजदम्पती पूजयिष्ये ।

इति संकल्प्य द्विजदम्पतिभ्यां नम इति गन्धपुष्पताम्रमूलनाना-
विधोपहारवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि कृतैतद्विजदम्पतिपूजाकर्षणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रनामभ्यां द्विजदम्पतिभ्यामहं सम्यददे ।
इति दक्षिणां दद्यात् ।

तदनन्तरं वृषोत्सर्गः ।

यद्यपि कस्यचित् स्त्रीकारासम्भवात् वृषोत्सर्गस्य न दानत्वं
किन्तु “एनं दधानं पतिं वो ददानि” इति मन्त्रलिङ्गेन वत्सतरी-
गतस्त्रलारोपणेन च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागो याग” इति यागलक्षणव्यापनात् यागत्वमेव । तथापि
प्रसङ्गात् सोऽपि निरूप्यते इति ।

‘श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय हृदयाम्बुजे ।

अत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वृषोत्सर्गो विविच्यते ॥

वृषोत्सर्गविधिमाह देवव्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकों परित्यज्य स्वर्गलोकों स गच्छति ॥

मासिके वा त्रिपक्षे वा षण्मासे चाब्दिके तथा ।

‘वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो याधन्न स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाहेऽग्रतौ मासिकादिक्रमिकः^१ कालः ॥ मासिकादावपि
एकादशाहेऽग्रतमेव फलं तस्यैव वैकल्पिककालत्वात् तत्राप्यग्रतौ
पारस्कराद्युक्तः कालः ।

पारस्करः,—

अथ वृषोत्सर्गो गोथङ्गेन व्याख्यातः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
रेवत्यामाश्रयजस्य^२ चेति ।

आश्रयजस्य पौर्णमास्यां रेवतीनक्षत्रयुक्तायामित्यर्थः ।

तथा च विष्णुधर्मात्तरे,—

अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदशां नराधिप ।

कार्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गञ्च कारयेत् ॥

ग्रहणे दे महापुण्ये तथाचैवायनद्वये ।

विषुवदितये चैव मृताहे बान्धवस्य च ।

मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि वाचरेत् ॥

अन्यस्य मृताहे अन्यस्य कथं न क्रियते इत्याशङ्क्यामाह
मृताह इति यस्मिन् दिवसे यस्य बान्धवस्य मृताहो मृततिथि
र्भवति तस्मिन्नहनि तस्यैवाचरेन्नान्यस्येत्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

कार्तिक्यामयमे चैव फाल्गुन्यामष्टकासु च ।

आषाढ्यां विषुवे चैव पौष्णे आश्वयुजस्य च ॥

सर्भानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

सप्तावरान् सप्तपूर्वान् सृष्टस्तारयते वृषः ॥

पौष्णं रेवती तद्युक्तायां पौर्णमास्यामित्यर्थः । वृषराभ्यन्तरे
मलमासादिदीपो नास्ति एकादशाहदौ नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्त्स्न्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षवचने नैमित्तिकपदेनागन्तुकनिमित्तोपनिपातविधि-
तस्य ग्रहणाद्युपरागमिमिकखानदानादिवदपाष्टवादिनिमित्तकग्रा-

निकर्षादिवच्च^१ मरणनिमित्तकैकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्यादाना-
दीनां कर्त्तव्यत्वाच्च ।

तथाच वृद्धस्यतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिस्रुचे ।

वृद्धगृहीतवचनञ्च,—

मलमासादिकः कालो वृषोत्सर्गे न दूष्यति ।

वत्सरोपरि कर्त्तव्ये कालशुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

वत्सरात् परन्तु मलमासादिवर्जनम् ।

तथाच ज्योतिःपराशरः,—

अन्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरणमेखलाः ॥

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।

अथ यद्यपि वृषस्यैवोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो वत्सतर्कस्था-
श्चालङ्कृत्येति पारस्करेणोपादानादेन युवानं इत्युत्सर्गमन्त्रलिङ्गाच्च ।

दिहायनीभिर्धन्याभिस्तुभिः सह रूपवान् ।

द्वाभ्यामथैकयाऽभावादुत्^१सृष्ट्यो दिहायनः ॥

यो वा हरति षण्डञ्च पिबेत् क्षीरञ्च तद्गवाम् ।

यावन्ति तस्य स्त्रोमानि तावद्धर्षाण्यधोगतिः ।

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ॥

इत्यग्निपुराणवचनाच्च वत्सतरीचतुष्टयसहितस्यैव वृषस्योत्सर्गः ।

१ ग पुस्तके, तावत् ।

२ ख पुस्तके, यो वाहयते । ग, यो वाहयति यन्त्रञ्च ।

अतएव वत्सतरीचतुष्टयसाहित्येन संकल्पवाक्यं सुगतिभोपानपद्धतौ लिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात्, मत्स्य-पुराणे कृष्णेनाप्यन्यजन्मन इति वृषस्य वर्णविशेषकथनाच्च ।

अतएव पारस्करे एतथैवोत्सृजेरन्निति एतथैव च्छ्वा नान्य वाक्येनेत्येवशब्दादाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च । उत्सृजेरन्निति चातुर्वर्ण्य-साधारणतया बह्वचनोपादानाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणापि एनं युवानमित्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च,—

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति ब्राह्मणद्वारा मन्त्रः पठनीय इति वाच्यम् ।

प्रधानस्य वृषगतस्वत्वध्वंसरूपस्य स्वयमेवानुष्ठेयस्य मुनिभिरेव तादृशवाक्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य वृषोत्सर्गस्याजातत्वात् ।

रुद्राध्यायजपादेस्तु अङ्गत्वेनाग्न्यर्च्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आङ्गाङ्गमन्त्र-वदन्यथासिद्धत्वमिति । अतएव मन्त्रपाठानधिकारात् तादृशविशेष-प्रतिपादकवचनाभावाच्च अनुपनीतस्य स्त्रियाच्च वृषोत्सर्गं नाधिकार इति ध्येयम् ।

अथ वृषवत्सतरीलक्षणम् ।

पारस्करः,—

एकवर्णां द्विवर्णां वा यो वा यूथं समाच्छादयति यं वा यूथं समाच्छादयेत् लोहित एव वा स्यात् सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्त्रिन्याः पुत्री यूथे च रूपवान् तमसङ्कृत्य यूथे मुख्यासुतस्त्रो वत्सतर्थ्यस्तास्यालङ्कृत्येति ।

एकवर्णो द्विवर्णो वेति सामान्यवर्णोपदेशात्तुर्वर्णिकएव ।

तथाच हृन्दोगपरिशिष्टम्—

एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादष्टकासुतः ।

यूथादुच्चतरो वापि समो वा नीच एव वा ॥

अष्टकासुत इत्यनेनाष्टमीजातस्य प्राशस्त्यकथनम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

स्निग्धरक्तेन वर्णेन चचियस्यापि शस्यते ।

काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति ब्राह्मणादौ वर्णविशेषकथनं तत्राशस्त्यार्थम् ।

यो वा यूयमित्यनेन यूथादुच्चतं यं वा यूयमित्यनेन च यूथा-
नीचत्वं न विवक्षितं किन्तु बलवत्त्वपुष्टाङ्गत्वादिकमेवापेक्षणीय-
मित्यर्थः । लोहितं एव वा स्यादित्येवकारेण मत्स्यपुराणोक्तनील-
वृक्षस्यातिप्राशस्त्यकथनम् ।

मत्स्यपुराणे,—

शरणानि शिरः पुष्कं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

साक्षारससवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

१देवीपुराणेषु,—

लोहितो यस्य वर्णेन शङ्खवर्णश्चरस्तथा ।

साङ्गुलशिरःसौख्यं स वै नीलवृषः स्मृतः ॥

१ म पुस्तके, कृष्णोदरः श्वेतपृष्ठः ।

२ ख पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

वृष एव स मोक्षयो न स धार्म्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टव्याः बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एनं वृषं लक्षणसन्निभं

गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।

मुक्ता न शोचेन्मरणं महात्मा

मोचे गतिञ्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र गयाआद्वाश्वमेधतुल्यतामभिधाय मोक्षफलकथनादेका-
दशाहदावपि मोक्षफलमेव नीलवृषोत्सर्गस्य । एतेन सर्व्वचैव
फलश्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्,—

मत्स्यपुराणे एकादशाहआद्भुतुल्यतयाभिधानात् शक्तेनावश्यं
कर्त्तव्य इति वदन्ति ।

तच्च ग्रन्थाकाञ्चनपुरुषदानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एका-
दशाहआद्भुतुल्यताशक्तं प्रत्यपि नित्यत्वनिश्चयात् तत्तुल्यताभिधानस्य
अशक्तं प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तितएव व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकाशाहआद्भुतुल्यताभिधानस्य फलमेवास्तीकम् ।

तथाहि किमिदमेकादशाहआद्भुतुल्यतयाऽभिधानफलं अनन्य-
कालीनत्वं वा^१ शक्तस्यावश्यानुष्ठेयमानत्वं वा अभिन्नकर्त्तृकत्वं वा ।

१ ग पुस्तके, अनित्यताकल्पनस्य ।

२ क पुस्तके, अभिन्नफलत्वं वा इत्यधिकपदमस्ति ।

नाद्यः— मांसिके वा चिपचे वा इत्यादि देवव्रतवचने काला-
न्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः—

एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-स्वर्गलोकगमन-
फलत्वेन नीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्त्तिक्यादौ पूर्वापर-
सप्तपुरुषतारणफलत्वेन श्रद्धाकाञ्चनपुरुषदानादीनाञ्च विश्वजि-
ज्यायात् स्वर्गमात्रफलत्वेन च एकादशाहश्राद्धस्य तु प्रेतत्वपरि-
हारमात्रफलत्वेन च पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः,—

एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमंशक्तं प्रत्यनित्यत्वमित्यदृष्टाश्रुत-
कल्पनाया हास्यास्पदत्वात् अन्यथा एकादशाऽश्राद्धस्यापि तुल्य-
न्यायादशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः,—

एवञ्च काम्यत्वे निर्णीते सति कामनावतः सर्वस्यैवाधिकारात् ।

ततश्च,—

महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ।

यानानि दासीर्दासांश्च राज्ञस्तस्योर्द्ध्वदेहिने ॥

इत्यादि रामायणोक्तवत् सर्वमेव नित्यकाम्यसामान्यमेका-
दशाहानुष्ठेयम् ।

मत्स्यपुराणे,—श्रद्धादानादिकमुक्तं तत्प्रकरणे च एकादशाहश्राद्धं
मोक्तं कथं वा तच्चुख्यताभिधानं इत्यसं बहूनां वृषाण्यकरणम्
स्वर्गश्रद्धाद्यन्यत्र दृष्टमेवात्र पाञ्चम् ।

तथा,—

चिमासादूर्द्धमेतस्य वृषलेनाधिकारिता ।
 यावद्दन्ता न ग्रीर्यन्ति यावत् सङ्गं न गच्छति ॥
 क्रीला वीरक्रयेणैव परिवर्त्योपपादिना ।
 धान्यक्रीतं गृहे जातं वृषभं तं समुत्सृजेत् ॥
 अग्रतो लोहिता पद्मी पार्श्वभ्यां नीलपाण्डरे ।
 पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य विमोक्षणे ॥

अथ यूपलक्षणम् ।

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञकाष्ठसमुद्भवः ।
 वर्तुलः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो वृषभौलिकः ॥
 सार्द्धहस्तद्वयं तच्च यूपमूर्द्धं प्रदर्शयेत् ।
 उपयूपपाश्च चलारो हस्तत्रयं विनिर्दिष्टाः ॥

अथ स्थाननियमः ।

गोशालायां वने गोष्ठे देवतायतनाङ्गने ।
 ग्रीहिच्छेत्रे कुशच्छेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे ॥
 गङ्गादिसरितां तीरे गयायां पुण्ड्रभूमिषु ।
 वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत शोधयित्वा वसुन्धराम् ॥
 चतुर्दारान्वितं तच्च हस्तैर्दादशभिर्गृहम् ।
 चतुर्हस्तमिता वेदी मध्ये कार्या परिकृता ॥

१ क पुस्तके, हस्तद्वय- ।

वत्सराभ्यन्तरे क्रियमाणे एकादशाह्यादिश्राद्धात् पूर्वमेव कार्यं
न तु परं देवकृत्यत्वेन पूर्वाह्नविहितत्वात् निषेधश्रवणाच्च ।

यथा शास्त्रज्ञानः,—

हृत्वेकादशिकं श्राद्धं वृषोत्सर्गं करोति यः ।

असिपत्रवने घोरे पितृभिः सह पच्यते ॥

अत्र गन्धेनाभ्युक्षणं गवामिति शूलगवोक्ताधिवासस्य—

“अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वादधिवासः कर्तव्य एव ।

अत्राधुनिकाः,—एकादशाहपूर्वदिनेऽग्नौचमद्वावात् संवत्सरा-
भ्यन्तरे मासिकादौ च^१ ।

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देहाशुद्धिविधानात् संवत्सरात् परमेव साङ्गस्य^२ कर्त्तव्य-
तावगमात् वृद्धिश्राद्धवदधिवासाभावः । अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे
वृद्धिश्राद्धस्यप्यनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारमुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति ।
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो वृषोत्सर्गोऽङ्गमित्यस्ति तदाग्नौचान्तपरदिने वृषो-
त्सर्ग इत्युपदिशन् विधिरेक तदङ्गान्यपि विदधातीत्यग्नौचेऽप्यधिवासो
वैधः । दाशाह्निकपिण्डदानवत्तत्राग्नौचमकिञ्चित्करम् । अनङ्गत्वे तु
कस्तत्र प्रसङ्गः कथं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

१ ग एतन्के मासिकादौ च नास्ति ।

२ क एतन्के माङ्गस्य— ।

न च पूर्वदिने प्रधानाधिकाराभावाच्चाङ्गेऽधिकार इति वाच्यम्,
श्वः कर्त्तव्यनिश्चयेनैव श्वः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारसम्भवात् ।
न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यम् । पूर्वदिनरूपप्राप्ताभावात् ।
न चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्तस्याङ्गविधे-
रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशाहश्राद्धे पूर्वदिने ब्राह्मणनि-
मन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

न च तत्रापि निमन्त्रणवाधइति वाच्यम् ।

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

श्वहं न कौर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोऽस्य सूतके ॥

इति मनुना एकोद्दिष्टस्य निमन्त्रणदिनमारभ्य त्वहमध्ययन-
निषेधात् ।

तथाच वराहपुराणे,—

अस्तङ्गते तथादित्ये गत्वा^१. विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पाद्यं विधिवन्ममस्त्रुत्य द्विजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाथोद्दिश्य यथार्थं विनियोजयेत् । .

श्वः करिष्य इति कृत्वा ब्राह्मणांस्य निमन्त्रयेत्^२ ।

गतोऽसि दिव्यलोकं तं कृतान्तविहितात् पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रेषु स्वं नियोजय ॥

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

१ ग पुस्तके, गत्वा तु विनिवेदनम् ।

२ ग पुस्तके, श्वः करिष्ये इत्यादि नियोजयेदित्यन्तं पङ्क्तिचतुष्टयं नास्ति ।

‘पाद’श्चरणं तेनैव प्रेतस्य हितकाम्यया ॥ इति

न च वचनबलादेव तच्च तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूल-
त्वेनान्यथागतिमूलभावात् बलकल्पनाया अथोगात् ।

किञ्च अग्नौचपतितआद्धस्य निरामिषभोजन-सकृद्भोजन-मैथुन-
वर्जनादिकमङ्गमपि न स्यात् । उक्तयुक्तिः पुनः सर्वसिद्धिकरीति
सेवोपासनीया ।

किञ्च अग्नौचापगमे सुस्नात इत्यादि विष्ण्वादिवचनेन दशा-
हात् परमग्नौचाभावप्रतिपादनादन्यथा सन्ध्यादीनामकरणप्रसङ्गात् ।

कालिकापुराणे,—

महाशुक्लनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । इति ।

लघुहारीतेन च

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

इति काम्यकर्म्माणामेव निषेधात् । तच्चापि च विहितानां
काम्यानां दानवृषोत्सर्गादीनां कर्त्तव्यतानियमात्तदङ्गानामधिवासा-
दीनां वत्सराभ्यन्तरे सुतरामेव कर्त्तव्यत्वमायातम् । अन्यथा तुल्य-
न्यायाद्धोमादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं वृषोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
न च तथा, सौङ्गस्यैव काम्यकर्म्माणः फलावश्यभावनियमात् । अतएव
यागे रागादङ्गे वैधी प्रवृत्तिरित्युक्तं पञ्चमाध्याये । वृद्धिआद्धस्य तु
वाचनिक एव निषेधः ।

मत्स्यपुराणे,— वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्य गृहस्यस्य ततो भवेत् ।

सपिण्डनान्तरं हारीतः,—

विन्दते पितृलोकञ्च ततः आहुं प्रवर्तते ।

उग्रनाः,—

नार्व्वाक् संवत्सराद्दृष्ट्विष्टोत्सर्गं विधीयते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दृष्ट्विष्टोत्सर्गं विधीयते ॥

इत्यलं वज्रना ।

अथाधिवासः ।

पूर्वदिने सायंसमये स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकं स्वर्गलोकगमनकामनया श्वःकर्त्तव्ये वत्सतरीचतुष्टयसहितंवृषोत्सर्गकर्मणि, तदङ्गभूतं वृषवत्सतरीयूपानामधिवासनकर्म करिष्ये ।

ततः स्वयं वा वृत आचार्य्या वा, रचोहनं पठित्वा वेतालांशेत्यादिना श्वेतसर्वपान् विकीर्य प्राङ्मुख उपविश्य कृतभूतशुद्धिमाह्वान्यासाङ्गन्यासप्राणायामः सामान्यार्थं विधाय ब्रह्माणं वास्तुपुरुषश्च समूष्य वेदीवह्निरैशान्यां “अश्वस्तूपरोगो ब्रजङ्गच्छेत्यृग्भ्यां” गोष्ठाद्वृषवत्सतरीरानीय “लाङ्गूलं परीरवदिति” भूमिं विशोष्य योगे योगे इति कुशानास्तीर्य्यं भद्रं कर्षेभित्ति भद्रपीठमारोप्य तच्च यूपं स्थापयेत् ।

ततोवृषवत्सतरीयूपान् आपोहिष्ठेति श्वक्षत्रेण द्रुपदादिवेति वेदादिमन्त्रचतुष्टयेन च स्थापयित्वा विष्णोरैराटमिति शितवाससा

जलमपनीय ब्रह्मघोषेण वेद्यामानीय योगे योगे इति कुशाना-
स्तौर्था विश्वतश्चरुरिति श्रय्यामास्तौर्था धूपव्रक्षेति धूपं स्थापयेत् ।

ततो यजमानो वृषपादौ गृहीत्वा पठेत्,—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

श्वस्तया मत्पितुः कार्यं कर्त्तव्यं वृषभेश्वर ॥

अद्य प्राप्तोऽसि देवेश नमस्ते परमेश्वर ।

अष्टभूर्त्तैरधिष्ठानं धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुरुर्वेदोऽपूर्वभागे घटमारोप्य गणेशं विष्णुमम्बिकां नव-
ग्रहान् दिकपालांश्च सम्पूज्य घटान्तरे रुद्रमग्निं पूषणश्चावाह्य
विशेषतः पूजयेत् ।

ततो वृषवत्सतरीयूपानां कोऽसीति तैलहरिद्राम् ।

त्वां गन्धर्वा, अंशुनाभे इति दाभ्यां गन्धम् ।

श्रीश्च इति पुष्पं समिन्धोऽञ्जित्यञ्जनम् ।

रूपेणैव इत्यक्षतकम् ।

युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

धुवा सुवासा इति वस्त्रम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् ।

वृहस्पते इति रुचं वसतोवा इति व्यजनम् ॥

धूरसीति धूपं, चन्द्रमा मनस इति दौप्रम् ।

अक्षममौमदन्त इति दूर्वाक्षतं, विश्वतश्चरुरिति श्रय्यां दत्त्वा

दीर्घायुहेति मार्जनं काण्डादिति चतुरः काण्डानारोष
सूचामाणमिति सूत्रेण संवेष्टयेत् ।

ततो वृषस्याङ्गे मन्त्रन्यासः ।

चत्वारि षट्केति षट्के, नमस्ते रुद्र इति कर्णयोः ।

याते रुद्र इति शिखायां, अस्मिन् महतीति शिरसि ।

असंख्याता इति ललाटे, व्यम्बकमिति चक्षुषोः ।

मानसोक इति नासिकायां, अवतत्य धनुरिति मुखे ।

नीलघ्नीवा इति कण्ठे, नमो वः किकिरेभ्य इति हृदये ।

ताम्रीशानमित्युदरे, हिरण्यगर्भ इति नाभौ ।

नमस्त आयुधायाना इति बाङ्गोः, प्रमुञ्च धन्वन् इति स्कन्धे ।

वांतोवाय इति पुच्छे, गन्धर्वरामिति, गुह्ये ।

य एतावन्तश्चेति दिग्बन्धनं ततो रुद्राध्यायं पुरुषसूक्तञ्च
पठित्वा वृषाय धर्मरूपिणे नम इति सम्पूज्य—

अधिवासितोऽसि देवेश सर्वलक्षणलक्षित ।

यथासुखमिह स्थाने गोष्ठे तिष्ठ सुमित्रक ॥

इति प्रणमेत् । ततः शिरोदेशे निद्राकलसं संस्थाप्य निद्रा-
रूपिण्यै नम इति सम्पूज्य वस्त्रेणाच्छाद्य निद्रासूक्तं पठेत् । ततो
वेदीबहिर्माषभक्तेन ॐ चां हां हीं ह्रीं रुद्रादानवाधिपतये ज्ञेच-
पास्त्राय एष माषभक्तवर्जिनम इति बलिं दद्यात् ।

इत्यधिवासविधिः ॥

अग्नौषान्ताहदितौद्यदिने स्नातः कृतशान्तिः कृतनित्यक्रियो
गोशालायां गोष्ठादौ वा गत्वा स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्माणो मरणाग्नौ चान्ताहाद्वितौयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्माणो प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकन्-स्वर्गलोकगमनकामगया पारस्करगृह्योक्तविधिना वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषोत्सर्गकर्षाहं करिष्ये ।

पाकयज्ञे स्वयं होता ब्रह्मैवैक ऋत्विगिति वचनात् स्वयमेव होता ।

वृषवत्सतरीणामलङ्करणं गां वाससौ च आचार्याय दद्यादिति हन्धोगपरिशिष्टवचनात् स्वयमग्नौ वाचाचार्यं वृणुयात् । तदा स एव होता तदा ब्रह्माणं सदस्यञ्च वृणुयात् ।

साधु भवानास्त्रामित्यादिना पाद्यादिना अभ्यर्च्य—

अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्माणो मरणाग्नौ चान्ताहान्ताद्वितौयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्माणः • प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकन्-स्वर्गलोकगमनकामगया क्रियमाणे वृषोत्सर्गकर्षणि अमुकगोचं यजुर्वेदान्तर्गतामुक्तशर्माख्यायिनममुक्तशर्माणं भवन्तमाचार्यत्वेन वृणे । वृतोऽस्मीति आचार्यः ।

तत इन्द्रघोषस्त्रेति वेदौमभ्युक्ष्य रक्षोहनं वेतास्त्रायेति श्वेतसर्षपान् विकीर्य पञ्चगव्येन वेदौमभ्युक्ष्य प्राङ्मुख उपविश्य भृतशुद्धिं मातृकान्यासमङ्गन्यासं प्राणायामत्रयञ्च कृत्वा सामान्यार्थं विधाय

गणेशं विघ्ननाशय सम्पूज्य पूजयेद्भूरिम् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ विफलं कर्म तद्भवेत् ॥

इति प्रथमं घटे गणेशं सम्पूज्य विष्णुं च सर्वतोभद्रमण्डले घटे वा सम्पूज्य तत्रैव 'लक्ष्मीं नवग्रहांश्च सम्पूज्य' दशदिक्षु घटेषु वेशामेकत्र वा रक्षार्थं दिक्पालान् सम्पूज्य होतृदेवानग्निं रुद्रं

सर्वं पशुपतिमुग्रमग्नानि भवं महादेवमौशनं पूषणञ्च मण्डले घटे
वा विशेषतः पूजयेत् ।०

ततोऽग्निकोणे हस्तपरिमितं वालुकाभिरङ्गुलोल्लास्य स्थण्डिलं
कृत्वा दर्भैः सप्तार्च्यं गोमयेनोपलिप्य कुशमूलेनोत्तरागामेकविंशत्य-
ङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि सप्ताङ्गुलान्तरितं द्वादशाङ्गुलप्रमाणं
प्रागयं विष्णुहृद्देवताकं रेखात्रयं कृत्वा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां
रेखोत्कीर्णमृत्तिकासुद्धृत्य उत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् । पञ्चगव्येन तीर्थै-
दकेन वा अभ्युक्ष्य स्थण्डिले कुशानास्तीर्थं सूर्यकान्तादिसम्भूतमग्नि-
मानौय क्रव्यादमग्निमिति क्रव्यादंशं दक्षिणस्यां दिशि त्यजेत् ॥

धेनुमुद्रया अमृतौकृत्य फडिति संरक्ष्य रं अग्नये नम इति
सम्पूज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा ॐ इहैवायमिति स्थण्डिलो-
परि त्रिः परिभ्राम्य ॐ भूर्भुवः खरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिमुखं
कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

चित् पिङ्गलं हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञा ज्ञापय
स्वाहा । इत्यग्निं प्रज्वाल्य—

ॐ इहै दधि सद्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीद । इति
दक्षिणावर्त्तेन गत्वा दक्षिणस्यां दिशि कुशानास्तीर्थं ॐ निरस्तः
पाश्चाहत तेन वयं द्विष इति मन्त्रेण कुशमेकं निरस्य—

ॐ इदमहं बृहस्पते सदसि सौदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा
तदग्नये प्रब्रवीमि तदायवे तत् पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणसुत्तराभिमुखमुपवेश्य

ॐ आब्रह्मण इत्यभिमन्त्र्य सम्पूज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं

तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागत्य जलपूर्णं प्रणीतापात्रं आपो-
हिष्ठेति संस्थाप्य सूत्रामाणमिति चमसी जलेनापूर्य-देवस्य त्वेति
मन्त्रेण षोडशभिर्दादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरौशानादितोऽयेण मूल-
माच्छादयन् चतुर्दिक्षु परिसरेत् । तत उत्तरे पश्चिमान्तात् पूर्वान्नं
थावत् कुशोपरि होमद्रव्यासादनम् ।

यथा,—पवित्रच्छेदनास्त्रयो दर्भाः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमाज्य-
स्थाली चरस्थालीद्वयं समार्जनकुशाः षट्, उपयमनकुशाः सप्त, पञ्च
समिधः शृङ्गश्रुवौ आज्यं उदूखलमुसले सूर्यस्तण्डुलाः यवपिष्टं दुग्धं
ब्रह्मदक्षिणा ।

इत्यादि स्थापयित्वा कुशपत्रद्वयं गृहीत्वा ॐ पवित्रे स्थो
वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण च्छेदनदर्भैः प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ
विष्णोर्मेनसा पूते स्य इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा
प्रणीतांजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्तेन प्रोक्षणीं संस्थाप्य तत्
पवित्रं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं
कृत्वा पवित्रं तच्चैव संस्थाप्य तज्जलेनासादितद्रव्याणि संग्रोह्य
स्त्रवामेऽसञ्चारस्थाने प्रोक्षणीं स्थापयेत् ।

अस्त्राय फडिति आज्यस्थालीं चरस्थालीञ्च प्रोक्षण्युदकेन प्रोक्ष्य
तत्राज्यं निक्षिप्य सूर्यगारि उदूखलं संस्थाप्य पूर्वसादिततण्डुलान्
ॐ अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मुष्टिमेकां गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वा
जुष्टं निर्वपामीति उदूखले निरूप्य ॐ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि
इति प्रोक्षणीजलेनाभ्युक्षेत् ।

एवं ॐ इन्द्राय त्वा ॐ शर्वाय त्वा ॐ पशुपतये त्वा ॐ उगाय त्वा

ॐ अग्रनये त्वा ॐ भवाय त्वा ॐ महादेवाय त्वा ॐ ईशानाय त्वा
ॐ अग्रये स्विष्टिहते त्वा तुष्णीञ्च वारदयं ग्रहण-निर्वपण-प्रोक्षणानि
कृत्वा ।

ॐ उदूखले मुसले इति मुसलेनावहत्य वातोवा इति
सूर्येण प्रस्फोट्य त्रिः प्रक्षाल्य एवं यवपिष्टस्यापि ॐ पूष्णे त्वा इत्येक-
मुष्टेर्यग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा “ॐ अग्रये स्विष्टिहते त्वा” इति
तथैवान्यमुष्टेर्यग्रहणादीनि कृत्वा चरुस्थालीदये दयं निधाय दुग्धं दत्वा
अग्रेरुत्तरतो घृतमधिश्रित्य अग्नमध्ये चरुं तदुत्तरे पौष्णचरुञ्च
प्रणीतोदकेनाज्येन चाभिषिच्य दर्भदयं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च
दक्षिणावर्त्तेन त्रिः परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् ।

पाणिभ्यां शुकशुबौ गृहीत्वा अधोमुखौ कृत्वा वारत्रयं प्रताप्य
समार्जनकुशैरयान्मूलपर्यन्तं सम्राज्यं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
सम्राज्यनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि शुकशुबौ स्थापयेत् ।

सुखिन्नमदग्धं चरुं स्थापयित्वा चरौ घृतशुवं दत्वा आज्य-
चरुदयं चावतारयेत् । ततः प्रोक्षणीस्यपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा ऊर्ध्वस्थितदक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
पवित्रायं गृहीत्वा “ॐ सवितुस्त्वा प्रसव” इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन
घृतस्योत्तोलनरूपमुत्पवनं वारत्रयं कृत्वा आज्यमवेचेत् । प्रोक्षणी-
पात्रस्यं जलञ्च ॐ सवितुर्व इति मन्त्रेण तदुत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।
उपयमनकुशांश्च होमसमाप्तिं यावदामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापतिं
मनसा ध्यात्वा तुष्णीमेव समिधः पञ्च जुह्यात् मूलाग्रघृतसंयुताः ।

तत उपविश्य दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा प्रोक्षणाः सपवित्रेण
जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणस्यां प्रागयां जलधारां दद्यात् ।

ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तराग्राम् ।

ॐ सरस्वत्यानुमन्यस्वेति उत्तरस्यां पूर्व्यायां जलधारां दत्त्वा

ॐ देव सवितः प्रसुवेति ईशानादि उदगन्तम् दक्षिणावर्त्तेन पर्युचेत् । ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्व-
वार्थमग्रेऽन्तरे स्थापयेत् ।

तथाचापस्तम्बसूचम्,—

अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ॥

सरस्वत्यानुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुव इति समस्तमिति ॥

यद्यपि सर्वत्र आचाराज्यभागहोमानन्तरमेव प्रकृतहोमस्तथा-
प्यत्र-मध्ये गवां सुसभिद्धमग्निं कृत्वा आज्यं संस्क्रत्य-इह रतिरिति
षडाहुतीर्जुहोति ।

इति पारस्करवचने क्वाप्रत्ययस्थानन्तर्याभिधायकत्वात् आज्यं
संस्क्रत्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च आज्यसंस्कारानन्तरं प्रथमत एवेह
रत्यादिहोमो नान्यहोम इति ।

न च पर्युक्षणमप्यादौ न स्यादिति वाच्यं, होमानन्तरस्त्वैव
बुदासादिति प्राचीनमतमेव प्रमाणमाधुनिकोक्तं हेयमिति ।

सूर्यनामानमग्निं कृत्वा आज्येन षडाहुतीर्जुहोतीति ।

ॐ इह रतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्वयन् स्वाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योषमस्मासु दीधरत् स्वाहा । इदमग्नये ।

सर्वत्र संस्वं प्रोक्षणां स्थापयेत् । ततो दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा ब्रह्मणोऽन्वारम्भपूर्वकमाज्येनाधाराज्यभागौ च जुहुयात् । तत्राधारौ प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणादारभ्याग्निकोणपर्यन्तं दधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

नैऋतकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्तं दधारां दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पश्चिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

श्रुवल्ग्नं हविःशेषं प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

अथ वृषोत्सर्गा गोयज्ञेन व्याख्यातः, इत्यतिदेशात् शूलगवोक्त-
नवदेवताभ्यः पायसेनावदानविधिना जुहुयात् ।

आज्यरुको होमपात्रे आघारः परिकीर्तितः ।

यश्चरावाज्यसेकश्च प्रत्याघारः स उच्यते ॥

साज्ये हवनपात्रे च प्राग्दानमवदानकम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् स्यात् प्रत्यवदानकम् ॥

हव्ये हविषि यद्दानं क्षताघारः स उच्यते ।

चते चरौ च यद्दानं चताभ्यङ्गः स उच्यते ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनादवदानविधिर्ज्ञेयः ।

यथा जुह्वां दत्तसुखं दत्वा चरौ चापरं तस्मान्मेक्षणेनावदानद्वयं
गृहीत्वा जुह्वां दत्तसुखेणभिघार्य चरुञ्चाभिघारयेत् ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्मध्ये अन्वारम्भत्यागेन जुह्व-
यात् । एवं रुद्राय शर्वाय पशुपतये उषाय अशनये भवाय
महादेवाय ईशानाय ।

अत्र चाशनिशब्द इकारान्त एव अकारान्तस्तु गङ्गुरिकाप्रवाहेण ।

अत्र काण्वशाखीयश्रुतिः प्रमाणम्,—

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयागेण पशुपतिं हृत्तद् हृदयेन भवं यक्षा
शर्वमन्त्रस्त्रायुभ्यामीशानं सन्युना महादेवमन्तःपश्व्येनोद्यं देवं वनि-
ष्टुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्यामिति ।

तथैव पौष्णचरोरवदाय एकामाहुतिं जुहोति ।

ॐ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्तः ।

पूषा वाजं सनोतु नः स्वाहा । इदं पूष्णे ।

अर्थार्थः,—

पूषा देवता नोऽस्माकं गाः पशून् अन्वेतु अनुगच्छतु पालयतु
पूषा अर्वातोऽश्वान् रक्षतु पूषा वाजमन्नं नोऽस्माभ्यं सनोतु ददातु
इति ।

अथ रौद्रात् पौष्णचरोश्च प्रत्येकमेकैकं भूयिष्ठमवदानं मेक्षणेन
जुह्वां निधाय । ॐ अग्नये स्विष्टिहते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टिहते ।

तत आज्येन महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्निवायुसूर्यभ्यः ।
इति ।

ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः ।

ॐ त्वन्नोऽग्ने इदमग्नीवरुणाभ्यां । अग्नये वा सर्वं च ।
ॐ सत्वन्नोऽग्ने इदमग्निवरुणाभ्यां । ॐ अयाश्चाग्ने इदमग्नये ।
ॐ ये ते शतं इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो
मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं इदं वरुणाय ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

इति होमं समाप्य अग्निमभ्यर्च्य पूर्णाहुतिं दत्वा ब्रह्मणे काञ्चन-
दक्षिणां दत्वा ।

होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं काञ्चनञ्चैव, दक्षिणाम् ।

इति विष्णुवचनात् होमरूपाङ्गसमापनीं होमदक्षिणां दद्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया कर्त्तव्यवृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्मणि
ब्रह्मकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणामिदं काञ्चनमसुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । एवं पूर्ववद्वाक्यं कृत्वा कर्त्तव्यवृषो-
त्सर्गाङ्गहोमकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणामिदं वस्त्रयुगकांस्यकाञ्चनं
तुभ्यमहं सम्यददे इति ।

अचाधुनिकोः,—

ब्रह्मकर्मणः कृताकृतावेक्षणरूपस्य दक्षिणायां मानाभावात्

तद्वक्षिणा पृथक् नास्ति होमस्य तु कर्माङ्गत्वेऽपि होमरूपतापस्य
साङ्गस्यैव प्रधानाङ्गत्वात् वृद्धिआङ्गवत् पृथग्दक्षिणेति सा च
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपाचादिका भवेत् । इत्याहुः । तदङ्गद्वयम् ।

ब्रह्मादक्षिणायां हयग्रीर्षपञ्चरात्रमेव प्रमाणं यथा,—

प्रणिपत्य ततो दद्याद्गुरवे दक्षिणां सुधीः ।

सुवर्णसहितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्तकम् ॥

ब्रह्मणे कनकं दद्यात् मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ॥ इति ।

तथा,—

होतुर्वस्त्युगं कांस्यं काञ्चनञ्चैव दक्षिणाम् ।

इति वृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्माणो विष्णुना विशिष्य दक्षिणाया
विहितत्वेन होमस्य कर्माङ्गत्वेऽपि वृद्धिआङ्गवत् वाचनिक्येव
पृथग्दक्षिणा । अन्यथा अङ्गस्योपाङ्गापेक्षया प्राधान्येन दक्षिणा-
प्रसङ्गेऽधिवासगणेशपूजादीनामपि दक्षिणाप्रसङ्गः स्यात् ।

नवा,— कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपाचादिका भवेत् । इत्यलं वक्तुम् ।

वृद्रान् जपित्वेति पारस्करे सामान्योपदेशेऽपि “आवधेद्रौद्रौश्च
संहितां” इति वृन्दोगपरिविष्टवचनात् वृषवत्सतरीसमीपे समस्त-
वृद्राध्यायजपं कुर्यात् । ततो वत्सतरीसहितं वृषमर्द्धैवतैर्मन्त्रैः
कुग्रैः सोदकविन्दुभिर्मार्जयेत् ।

अर्द्धैवतमन्त्रो यथा,—

शन्न आप्सु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽथमर्षणम् ।

एतैरर्द्धैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥

शन्न आपो धन्वन्याः शमनः सन्तु नूय्याः ।

शक्रः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कूपाः ॥
 ॐ-द्रुपदादिव सुसुचानः स्त्रियः स्नातो मलादिव ।
 पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुन्धन्तु मेनसः ॥

आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयम् ।

ॐ-ऋतञ्च सत्यञ्चाभीध्यान्तपसोऽध्यजायत ततो राश्चजायत
 ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत ।
 अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ
 धाता यथापूर्वमकल्पयद्विद्वञ्च पृथिवीञ्चान्तरीचमथो स्त्रः ॥
 यद्यपि पारस्करेऽङ्को नोक्तस्तथापि परिशिष्टवचनानुसारादङ्कनं
 यथा—

ततोऽहणेन गन्धेन मानस्तोक इतीरयन् ।
 दृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्गं समुल्लिखेत् ॥
 दृषाञ्चामीति सव्येऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत् ।
 तप्तेन पश्चादथवा स्फुटौ तावेव कारयेत् ॥
 अथैनं कलसस्थामभिरङ्गिरेको दृषेण वा ।
 सव्यैषधिमुगन्धाभिः स्नापयेदक्षिका अपि ॥

इत्यहणगन्धेन दक्षिणपार्श्वे ॐ मानस्तोक इति कुशमूलेन
 त्रिशूलम् ।

वामपार्श्वे,—

ॐ दृषाञ्चामि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवंमानः सुवर्चसम् ।
 इति मन्त्रेण चक्रं, चरणद्वयमूले विलिख्य पश्चात् तप्तलोहेन
 कर्षकारेण स्फुटौ कारयेत् ।

ततः सुगन्धिभिरङ्गिः सवत्सतरीकं वृषं स्नापयेत् ।

शन्नोदेवी । आपोहिष्ठादिऋक्षयम् । ०

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमाः ।

तास्ते कृण्वन् भेषजम् ।

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञी धिष्ठिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता

इति सव्यौषधिभिः ।

ये तीर्थानीति तीर्थादकेन स्नापयित्वा जलमपनीय—

पारस्करे तास्त्रालङ्कृत्येत्युपदेशात् ।

वृषं वत्सतरीञ्च वस्त्रादिभिरलङ्कृत्यात् ।

ॐ युवा सुवासा इति वस्त्रम् । गन्धद्वारामिति गन्धम् ।

ग्रीष्म ते इति पुष्पम् । धूरसीति धूपम् ।

मनोज्योतिरिति दीपम् । समिन्धोऽञ्जलित्यञ्जनम् ।

वातोवेति व्यजनम् । बृहस्पते इति कचम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् । युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

चत्वारि शृङ्गेति सुवर्णशृङ्गम् । अक्षरपङ्क्तिरिति रजतखरम् ।

असौ यस्तास इति ताम्रपृष्ठम् । नभ उदर्यणेति कांस्यक्रोडम् ।

नमो धृष्णवे चेति रजतचिशूलम् । इदं विष्णुरिति सुवर्णचक्रम् ।

आह्वणेनेति दर्पणम् । वातोवेति चामरम् ।

भद्रं कर्णेभिर्निभिः प्रवालम् । नमोऽस्तु नोलघीवायेति सुवर्ण-
पट्टम् । मनो नयेति घण्टाम् । वृषाच्च दत्त्वा यथाग्रक्ति वत्सतरी-
रप्यलङ्कृत्यात् ।

अथ यूपारोपणम् ।

आचारादेशान्यां हिंशि यूपमारोपयेत् । तत्र प्राचीनपद्धत्यनु-
सारेण तत्प्रक्रिया लिख्यते ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
इति स्वनिचयहणम् ।

ॐ आददेऽग्रेष्वाख्येन प्राश्नामि वृहस्पतेर्मुखेन ।

इति गर्त्तं खनेत् ।

ॐ यवोऽसि यवयाऽस्मद्द्वेषो यवयाऽरातीः ।

इति अप्सु यवान् दद्यात् ।

ततो यवोदक्तेन यूपस्य— ॐ दिवे त्वेत्यथं, ॐ अन्तरीचाय
त्वंति मध्यं, ॐ पृथिव्ये त्वेति भूलं प्रोक्ष्येत् ।

ॐ शुन्धन्तां लोकाः, पितृषदना इति यवोदकं गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ पितृषदनमसीति प्रागयान्, द्रुमान् गर्त्तं क्षृणुयात् ।

ॐ अयेणीरसि स्वावेग्न उन्नेदणामेतस्य वित्तादधीत्वा स्थास्यति ।

इति गर्त्तसमीपे यूपमानयेत् ।

ॐ देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधिभ्यः ।

इति मधुना दृतेनाभ्यञ्जयात् ।

ॐ दिवमयेणासृच अन्तरीचं मध्येनायम् पृथिवीमुपरेणादृङ्हीः ।

इति यूपसुष्कृतं कुर्यात् ।

ॐ याते धामान्युशसि गमध्वे यत्र गावो भूरिष्टृङ्गा अयासः ।

अचाह तदुहंगायस्त्र विष्णोः परमं पदमाव भारि भूरि ॥

इति गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ ब्रह्मवर्निता चचवनि रायस्योषवनि पर्यूहामि ।

इति दृतप्रक्षेपः ।

ॐ ब्रह्मदृंह, चचदृंहायुदृंह प्रजादृंह । इति दण्डेन दृढीकरणम् ।

ततो यूप स्पृष्टा—

ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो प्रतानि पश्यन्ते ।

इन्द्रस्य युज्य सखा ।

इति जपेत् ।

ॐ यदावध्वन्दाद्यायणा हिरण्यं शतानीकाथ सुमनस्यमानाः ।

तन्म आवध्वामि शतशारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथासम् ।

इति वृषं यूपे वध्नीयात् । उपयूपेषु वत्सतरीश्व ।

अथ केचित्,—

वृषस्य दक्षिणे कर्णे-गायत्रीं ऋतस्य सत्यस्य इत्याद्यध्वमर्षणं
यद्देवां देवहैलनमित्यादि कुष्माण्डीसंज्ञकमृक्चयस्य जपन्ति ।

तच्च पारस्करेण रुद्रजपमात्राभ्यनुष्ठानादप्रमाणकमिति ।

ततो दधिलाम्बितविग्रहान् वस्त्राच्छादितांश्च सर्वान् कृत्वा
तिलकुसुमजलान्यादाथ वत्सतरीश्वतुष्टयसहितं वृषसमुत्सेत् ।

ॐ अथेत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणो मरणाग्रौचा-
न्नाहाद्वितीयेऽहनि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामनया स्वर्णशृङ्गायलङ्कृतं वासोयुगा-
च्छादितं दधिलाम्बितविग्रहं रुद्रदेवतं वृषम्—

एनं युवानं पतिं वीं ददामि तेन क्रीडन्तीस्वरंय प्रियेण ।

मानः साप्तजलुषा सुभगा राधप्योषेण समिषा मदेम ॥

इति मन्त्रेणैव वाक्यप्रविष्टेनोत्सृजेत्^१ ।

अथ पारस्करे एतथैवोत्सृजेरन्निति एतथैव च ऋचा नान्यवाक्ये
नेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजेरन्निति बह्व-
वचनाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणाप्ययं मन्त्रः पठनीय एवेति प्रागेव
विवृतम् ।

न च मासपक्षतिथ्यादीनामप्युल्लेखो नास्त्विति वाच्यम्,—

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्वयान्वितः ।

इति गौतमवचनाच्च मासपक्षतिथ्यादीनामुद्देश्यगतफलस्य चोल्लेख-
नियमात् । ततश्च उत्सृगमन्त्रे एनमित्यनेन निर्दिष्टस्य दृषस्य
विशेषणतया तद्वैवताद्युल्लेखं कृत्वा षोडशप्रतिपादिकया ऋचैव वाक्यं
समापनीयं न क्लृप्तवाक्येनोत्सृग इति पारस्करसूचार्थः ।

अगर्थस्त्वयम् ।

हे वत्सतर्था वो युष्माकमेनमुपस्थितं पतिं ददामि' त्यजानि
स्वत्वध्वंसविषयं करोमि तेन दृषेण पत्या सह क्रीडन्तीः
खेलन्त्यो यूयं परथ भूमय क्रीडन्तीश्चिति प्रथमायां द्वितीया
तृतीया यूयमपि नोऽस्माकं माना अस्मात्स्वत्वविषयास्तृतीया इत्यर्थः ।
एतेन वत्सतरीणासुत्सृगः प्रतिपादितः । मयीत्सृष्टास्त्वया सहेति
लिखित्यमाणवचनाच्च ।

फलमाह धैर्येव साप्तं स्वार्थं अन् अनुजन्म सप्तजन्मना विशिष्टे-
नेति विशेषेण तृतीया सप्तजन्मभाविना राक्षो धनस्य पोषेण पुष्ट्या
समृद्ध्या इषा अन्नेन च वयं सुभगाः सन्तः सं सम्यक् मदेम पुष्टा
भवेम इषु इच्छायां इक्ष्यते सर्वैरिति कर्मणि क्तिप् कान्दसः ।

मध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ।

इति पारस्करवचनात् सवस्तरीकं वृषमभिमन्त्रयेत् ।

ॐ समुद्रोऽसि नभस्नानार्द्रदानुःशम्भूर्मयोभूरभिमावाहि
स्वाहा ।

मावतोऽसि मरुताङ्गणः शम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

अवस्युरसि दूरस्थान् शम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

यास्ते अग्ने सूर्य्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ॥

ताभिर्नो अद्य सर्वाभीरुचे जनाय नृक्कृधि ।

या वो देवाः सूर्य्ये रुद्रो गोव्यशेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो धत्त वृहस्पतेः ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नृक्कृधि ।

रुचं वैश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

तत्तायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणेह नोऽधुक्कृशम् स मा न आयुः प्रमोषीः ।

स्वर्णधर्मः स्वाहा, स्वर्णार्कः स्वाहा, स्वर्णशूकः स्वाहा, स्वर्णज्योतिः

स्वाहा, स्वर्णसूर्य्यः स्वाहा ॥

इत्यनुवाकशेषः ।

अथ प्रचालयेत् यथेष्टं यूथं पर्यटत ।^१

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनादेशान्यां दिशि सवत्सरीकं वृषं
किञ्चिच्चालयित्वा वृषं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

ॐ धर्माऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रो प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।

भूतानां त्वन्निजननास्त्वया सार्द्धं व्रजन्विमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि मुक्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

मा मे षणोऽस्तु दैवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः ।

धर्मस्त्वं त्वत्प्रपन्नस्य या गतिः साऽस्तु मे ध्रुवा ॥

यावन्ति सन्ति लोमानि तव तासाञ्च गोपते ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥

मोचितोऽसि मया नाथ स्वकृन्दा गतिरस्तु ते ।

मत्पितुः स्वर्गमिच्छयै तस्त्वं भवसागरे ॥

१ न खादेः परशस्यानि नाक्रामेर्गभिर्लौञ्च गाम् ।

इति वृषं आवयेत् ।

तत आचाराद्यस्य वृषस्योत्सर्गस्तस्य पुच्छेन तर्पणम् । सतिल-
मोटकवृषपुच्छमादाय कृतापस्यो दक्षिणामुखः—

ॐ अमुकसगोत्र प्रेतामुकशर्मज्ञेतत्ते एतदुत्सृष्टवृषपुच्छ-
गलिततिलोदकमुपतिष्ठताम् ॥

ततः— ॐ स्वधा पित्रभ्यो मातरभ्यो बन्धुभ्यसापि दत्तये ।

पितृपत्न्या ये केचिद्ये चान्ये मातृपत्न्याः ॥

गुरुशृङ्गारबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आहूतवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां प्रीतिसुप्तमाम् ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलान्नतयुतं जलम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनाम्बुजाञ्जलिचयं दद्यात् ।

वृषोत्सर्गस्य गोयज्ञातिदेशात् वृषसमानोऽन्यस्तथाभरणयुक्तो
गौर्दक्षिणा देया ।

तथा मोयज्ञे पारस्करः,—

तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणेति ।०

तथा च विष्णुसंहितानां च वचनं पठन्ति ।

ब्राह्मणस्य वरो गौश्च त्रयो यामस्य भृशुजः ।

अथो विश्वसु सपदं पुराणशतमन्त्रिके ॥

ॐ अथेत्यादि अमुकसगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्माणो मरणा-
शौचान्तांशद्वितीयेऽहनि अमुकसगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्माणः प्रेत-
लोकपरित्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्करविधिना कृतै-
तद्वृषोत्सर्गकर्मणः प्रतिष्ठितं दक्षिणामिमां वृषतुल्यवयस्कामलङ्कृतां
गां वृषतुल्यवयस्कालङ्कृतगवीमूष्णं वा विष्णुदैवतममुकगोचाया-
मुकशर्माणे तुभ्यमहं सप्तददे ।

अथ वृषवत्सतरीनामलङ्कारं गां वाससी आचार्याथ दद्या-
दिति कन्दोगपरिशिष्टवचनाद्वक्षिणां गामात्राभ्याथैव दद्यात् ।

विष्णुः,—

अथस्कारस्य द्वातयं भोजनं मनसेषितम् ।

भोजनं बज्रसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥

व्यासः,—

क्रियमाणे वृषोत्सर्गे क्षोमदाहोऽभिजायते ।

वृषभः पीद्यते तेन ग्रास्यते द्विजभोजनात् ॥

पूर्ववदाक्यं कृत्वा कृतैतद्वृषोत्सर्गकर्मणि एतदुत्सृष्टवृषक्षोम-
दाहजनितपापक्षयकामो भोज्यान्धेतानि बज्रसर्पिष्काणि ब्राह्मणेभ्यः
सम्प्रददे । ततस्तु दक्षिणां काञ्चनमूल्यं दद्यात् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसृज्य अकिद्रं कुर्यात् ।

आचाराङ्गीत-वाद्य-लाजप्रक्षेपं कृत्वा गृहे समागन्तव्यम् ।

इति वृषोत्सर्गपद्धतिः ॥

अथ वृषोत्सर्गानन्तरं मत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधात् कपिला-
दानम् ।

सवत्सां कपिलां स्पर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां पाद्यादिभिः सम्पूज्य धेनुङ्गा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नमः, इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा कृताञ्जलिः
पठेत्—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावरोः ।
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मोर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 सर्वलोकमयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवमयीं तथा ॥
 सर्वलोकहितायैव सर्वलोकभवाय च ।
 प्रयच्छामि महाभागामचयाय शुभाय ताम् ॥

इति पठित्वा धेनुं देवतां सम्यदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 सम्पूज्य इमां धेनुं ते ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा ददस्वेति
 तेनोक्ते जलेन धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेण पुष्कं धत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्माणो मरणाशौचान्ता-
 षाद्वितीयेऽहनि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्माण एतद्वेनुलोमसंभित-
 वत्सरावच्छिन्नसर्गवासासप्तमकुलतारणकामोऽमुकसगोत्रायामुकशर्माणे
 ब्राह्मणाय इमां कपिलाधेनुं सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां
 कांस्थोपदोहामादर्शललाढां घण्टाघीवां चामरपुष्कां गन्धार्चितां
 पयस्विनीं तुभ्यमहं सम्यददे । पुष्के गृहीत्वा खस्तीति गृहीता
 वदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्माणो मरणाशौचान्ता-
 षाद्वितीयेऽहनि अमुकसगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्माण एतत्कपिलाधेनु-

लोमसञ्चितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवाससप्तमकुलतारणकामिवथा हते-
तत्कपिलाधेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुक-
गोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । .

ततो गृहीता स्वस्तीत्युक्त्वा काञ्चनं स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा कपिलाधेनुरिचं रुद्रदेवताकेति वदेत् ।

ततो दाता प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥

ततो घासघासदानम्—

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृह्णाण वरदे घासमीप्सितार्थं प्रदेहि मे ॥

पूर्वलिखितशिवपुराणवचनात्—

ॐ अद्येत्यादि एतत्कपिलाधेनुलोमकूपसंमसंख्यवर्षसहस्रा-
वच्छिन्नस्वर्गलोकवास-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिलाधेनुं
सौवर्णशृङ्गीमित्यादि वाक्यं वा ।

कपिलाभावे तदितरसालङ्कृतधेनुदाने तु—

ॐ अद्येत्यादि एतद्धेनुलोमसञ्चितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासकाम
इमां धेनुं सौवर्णशृङ्गीमित्यादि सर्वं पूर्वञ्च ।

वापीकूपतडागानां प्रतिष्ठा सर्वसम्पत्ता ।

यथामति विचार्य्यं विशेषेण विकिञ्चते ॥

वेदबोधितत्यागस्य यागो दानं होमो वा इति चित्तयान्यतर-
नियमात् सर्वसत्वसम्यदानककूपवाप्याद्युत्सर्गस्य—

मनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तो न तद्दानस्य विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनात्,—

प्रकृष्टचेतनमनुव्याद्यपेक्षया पश्चात् स्त्रीकारसम्भवात् उद्देश्यगतस्त्रा-
मित्यजनकख्यागो दानमिति लक्षणव्यापनाद्दानत्वं । निरुष्टचेतनमत्य-
पक्ष्याद्यपेक्षया तु वेदबोधितत्यागस्य तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयो
देवतेति निरुष्टचेतनानां देवतात्वत्वगमात् देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
याग इति यागलक्षणव्यापनादस्ति च यागत्वम् । यथा आद्वय
पिण्डुद्देश्यकतया यागत्वं ब्राह्मणसम्यदानकतया च दानत्वमित्युभय-
रूपता भ्रान्तिज्ञानस्येव न्यायनयेऽग्रभेदात्^१ प्रामाण्याप्रामाण्यम् ।

यथा च गुरुमतेऽनुमानस्य मेयांशे परोक्षतामिति माचंशे च
प्रत्यक्षतेति । अतएवोभयप्रयोगोऽपि दृश्यते ।

यथा हयग्रीर्वै,—

नास्ति तोयसमं दानं चैलोक्ये सवराचरे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥

वापीकूपतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

विन्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपाद्यैव प्रवर्तयेत् ॥

अथेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घट्टम् ।
जलदानन्तु कुर्वीत सर्व्वकामसमृद्धिदम् ॥
प्रपाथास्तु दानत्वं सुतरामेव ।

मत्स्यपुराणे यागपदप्रयोगो यथा,—

एतान् महाराज विशेषधर्मान्
करोति योर्व्यामथ शृङ्खबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमाशु पूतः
कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥
अनेकलोकान् स महर्भुवादीन्
भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमं पदं तत्
प्रयाति तद्वागबलेन भूयः ॥

उर्व्यामेतान् विशेषधर्महेतुभूतान् तडागादीन् यः करोति
तेषां तडागादीनां यागबलेन विष्णोः परमं पदं प्रयातीत्यर्थः ।
एवं सेलारामादिदानस्यापि यागदानोभयरूपतेति श्रेयम् ।

जलाशयस्य कूपवापीपुष्करिणीतडागनदीभेदात् पञ्चविधत्वम् ।

यथा ह्यग्नीष्वपस्तरात्रे वरुणप्रतिमास्तत्त्वकथने,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।
वरुणं तस्य संक्षेपास्तत्त्वं कथयामि ते ॥
झङ्गुलं निक्षिपेत् कूपे वापां तदक्षं झङ्गुलम् ।
पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥
पञ्चाङ्गुलं तडागेऽपि नद्यामथ षडङ्गुलम् ।

कूपादिलवर्णमुक्तं कपिलपञ्चरात्रे,—

पञ्चाशद्विर्भवेत्कूपः शतहस्ता तु वापिका ।

पुष्कनिष्पस्तदूर्द्धन्तु यावद्भुस्तशतदयम् ॥

तडागोऽष्टशतान्तःस्थो नदी च स्यात्तदूर्द्धतः ।

पञ्चाशद्विरिति पञ्चाशद्भुस्तपर्यन्तं कूपः स च सदारको निर्दारकश्चेति । वापी च पञ्चाशदूर्द्धं शतहस्तपर्यन्ता । एषाञ्च संख्यातारतम्येन गाम्भीर्यतारतम्येन च फलस्यापि तारतम्यं बोद्धव्यम् ।

अत्र केचित्,—

स्वस्र जलाग्रयजलोपभोगो विरुद्धः त्यक्तस्य पुनः स्वीकारानर्ह-
त्वात्, न चैकस्य एकक्रियायां दानकर्तृत्वं सम्यदानत्वञ्च सम्भवति ।
अतएव सत्रयागे यष्टृणांमेव स्वेष्टाष्टलिकत्वेन नास्ति दक्षिणेत्याहुः ।
तत्र,— त्यक्तजलस्यापि नद्यादिजलवदौषादानिकसत्त्वाविरोधात् ।

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

इति हयग्रीर्वै असङ्कुचितसर्वपदवलात् स्वस्यापि त्यागोद्देश्य-
वगोन्तर्भावाच्च ।

एकस्यापि प्रकारभेदेन भिन्नत्वात् सम्यदादत्तसम्यदानत्वयोरवि-
रोधाच्च अहन्त्वप्रकारेण सम्यदादत्तं सर्वभूतत्वप्रकारेण च सम्य-
दानत्वम् । यथा सत्र्यासिनामात्मश्राद्धे एकस्यैव एतच्छरीराधि-
ष्टायकत्वप्रकारेण दादत्तं पारलौकिकशरीरान्तराधिष्टायकत्वप्रकारे-
णोद्देश्यत्वमपीति नास्ति विरोधः । सत्रयागे तु स्वेष्टांमेव श्रद्धालिनां
सम्यदादत्तसम्यदानत्वयोः प्रकाराभेदात् दक्षिणाभावात् युज्यत एव ।

अतएव आह्विविवेके,—

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणङ्गाकिनीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां श्राद्धे तथा स सफलो भवेत् ।

इति वृहस्पतिवचने पुष्पादीनामानत्यर्थलाभावात् सचेऽप्यति-
देशागतदृष्टार्थदक्षिणाया बाधो नादृष्टार्थाया दक्षिणाया इत्युक्तम् ।

न च तिरश्चां प्रकृष्टचेतनाभावात् बधिरान्धमूकपङ्गूनां श्रवण-
वीक्षणोच्चारणप्रचरणविरहादिन्द्रादिदेवतानाञ्च स्वस्यैव^१ त्यागोद्देश्य-
त्वासम्भवात् यागानधिकार इति तिर्य्यगधिकरणविरोध इति वाच्यम् ।

साकाराणामिन्द्रादीनामधिकारे निरूपयितव्ये मन्त्रमयीणां
देवतानामुद्देश्यत्वारोपेण विरोधगन्धाभावात् तेषां यागेऽधिकार-
सम्भवात् गङ्गास्नानदानादावधिकारप्रसङ्गाच्च ।

वस्तुतस्तु वर्णाश्रमवतामेव कर्माधिकारनियमात् तदेभावेन
सुरेशादीनां तिरश्चामपि सर्वकर्मानधिकार इति तिर्य्यगधिकरण-
सिद्धान्तः ।

न च पुराणादाविन्द्रादीनामश्वमेधादिवर्णनविरोध इति वाच्यम् ।
श्रीरामचन्द्रादिवत् लोकप्रवर्त्तकतया तेषां तदनुष्ठानोपपत्तेः ।

अतएव भगवद्गीतायाम्,—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥

इति खजलांशयजलोपभोगो न विरुध्यते ।

एवं सेलारामादीनामपीति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥

कृपादिप्रतिष्ठाफलमाह हयग्रीर्वे,—

एवं विधिं विनिवर्त्य नृत्यगीतादि कारयेत् ।

एवं कृते फलं यच्च तन्निबोध सुरोत्तम ॥

सर्वकामसुसम्पूर्णं वैदूर्यमणिभूषितम् ।

सौवर्णं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीशतसङ्कुलम् ॥

विमानं शक्रलोके तु प्राप्नुयात् कूपकारकः ।

एवं वाय्वादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

कूपवापीतडागानां यः कर्त्ता नष्टकिष्किषः ।

नासौ वैवस्वतपुरं याति भूतनिषेवितम् ॥

शक्रलोके वसेत् ब्रह्मन् यावन्मन्त्रं नरः ॥

तदन्ते पृथिवीपालो जायते वा दिजोत्तमः ।

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥

कूपकारकः एवंविधानेन कूपदानकारक इत्यर्थः । एवं पर-
चापि ।

कृपादिप्रतिष्ठास्वरूपमाह हयग्रीर्वे,—

अब्देहं वरुणं बिद्धि नित्यं नारायणात्मकम् ।

वरुणस्य प्रतिष्ठा या सैवापां कीर्त्तयेन्नघ ॥

तथा तच्चैव—

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

ततो वरुणप्रतिमास्थापनानन्तरं तोयं तोयाशयं समुत्सृजेदित्यर्थः । कृपादिजलाशयानामेव दाने तत्तत्फलश्रवणात् ।

कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

इति पूर्वलिखितविधिवाक्यबलाच्च ।

सर्व्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्माच्चिफलमुच्यते ॥

इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।

अन्यथा तन्मात्रजलोत्सर्गं अन्येषामनुत्सर्गप्रसङ्गात् । तेन—

अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं तत्तोयं मूत्रवत् स्यात्तम् ।

इति कपिलपञ्चरात्रवचनस्वरसात् वरुणप्रतिमास्थापनकृतजलशुद्धिपूर्वकजलाशयोत्सर्गः कृपादिप्रतिष्ठापदवाच्यः ।

एतेन मत्स्यपुराणद्युक्तफलं वरुणयागस्यैव जलाशयदानस्य तु पृथगेव फलमिति यत् केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

यागस्यैव तत्फलत्वे अन्यथा वरुणयागानुष्ठानेऽपि तत्फलं स्यात् । जलाशयाधिकरणकवरुणप्रतिमास्थापनं जलाशयकरणं विना न घटते इति चेत् नद्यादौ परकृततडागादौ वा तत्सम्भवे तत्फलप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् पूर्वलिखितहयग्रीवादिवचनात् वरुणयागो जलाशयोत्सर्गस्याङ्गं फलमपि तस्यैवेति ।

तर्हि प्रतिष्ठाभावे जलाशयकरणस्य फलाभावप्रसङ्ग इति चेन्न अविधिज्ञतसुवर्णादिदानवत्तादृशं^१ वैधफलं नाम्न्येव किन्तु तदद्यात्—

किञ्चित् साधारणं फलं विद्यत एव इति न विवादः । एवं
सेलारामादिप्रतिष्ठायामपि तद्दानस्यैव फलं न तद्वन्नभूतयाग-
स्येति ध्येयम् । १.

वरुणप्रतिमालक्षणमाह हयग्रीर्वे,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य सङ्क्षेपात् लक्षणं कथयामि ते ॥

झङ्गुलं निक्षिपेत् कूपे वाप्यां तद्वच्च अङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥

पञ्चाङ्गुलं तङ्गाग्रेऽपि नद्याश्चाथ षडङ्गुलम् ।

द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

वामेन नागपाशान् धारयन्तं सुभोगिनम् ।

मौलिनं वा महाभागं कारयेत् यादसां पतिम् ॥

वामे तु कारयेद्द्विंद्विं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागैर्नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

फलवत्त्वपचे अभयनागपाशयुक्तहस्तद्वयं मौलिनं मुकुटालङ्कृत-
मल्लकं तत्पचे निधिपद्मयुक्तहस्तद्वयमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे,—

सौवर्ण्यै कूर्चमकुरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ।

ताम्रौ क्लृणीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः ॥

कपिलपञ्चरात्रे,—

नदी तु राजतौ ज्ञेया समुद्रः स्वर्णनिर्भिस्तः ।

अनन्ताद्यष्टनागास्तु अष्टधातुविनिर्भिताः ॥

धातवोऽष्टावन्यचोक्ताः ।

सुवर्णे रजतं तांशं कांश्चं पित्तलमेव च ।

रङ्गसीसकलौहानि धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

यूपलक्षणमुक्तं हयग्रीर्वे,—

चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्त्तितम् ।

आराध्यदेवताल्लिङ्गसूचितं मानसम्भितम् ॥

दशहस्तं न्यसेत् कूपे यूपं यज्ञीयवृत्तजम् ।

मूले हैमान् फलान् न्यस्ता वायां पञ्चदशाश्वितम् ॥

पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं विंशहस्तं सुरेश्वर ।

पञ्चविंशकरं यूपं तडागे विनिवेशयेत् ॥

अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते विप्र जलाशये ।

यथाप्रमाणं शोभन्तु यूपं सम्यङ्निवेशयेत् ॥

जलमध्येऽथवा^१ यागमण्डपस्थाजिरे गुरुः ।

यूपव्रत्तेति मन्त्रेण स्थाप्यं वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।

तथा,—

लौहजं शैलजं वापि कारयेत् षोडशाङ्गुलम् ।

अष्टारं द्वादशारं वा चक्रं मूर्त्तिसमन्वितम्^१ ॥

नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ।

ध्वजवृंशस्य कर्त्तव्यो निर्गणः शोभनो दृढः ॥

प्रतिष्ठाकालमाह तत्रैव,—

उत्तराशां श्रिते भानौ शुक्लपक्षे सुरेश्वर ।

कृष्णपक्षान्तिमव्यंशादुक्ते सुरगणार्चित ॥

शुक्लस्याद्यं परित्यज्य प्रतिष्ठां कारयेद्बुधः ।

शुक्लस्याद्यं व्यंशमित्यर्थः ।

तथा,—

प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

सप्तमी दशमी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥

अष्टमी पौर्णमासी च प्रतिष्ठायां सुशोभना ।

गुरुः सोमो बुधः शुक्रः प्रतिष्ठायां शुभावहाः ॥

नेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटो वृश्चिकस्तथा ।

शिंहः कन्या च सततं विज्ञेयाः शार्ङ्गिकारकाः ॥

उत्तरासु तथा मूले रौद्रं पुष्ये च शस्त्रते ।

वैष्णवे चानुराधे च रेवत्यां रोहिणीषु च ॥

अश्विन्यामथ चित्रायां भरण्याञ्च पुनर्वसौ ।

प्रतिष्ठां कारयेद्दिद्वान् नक्षत्रे मृगशीर्षके ॥

अथने विषुवे चैव षडशीतिमुखे तथा ।

मिचं परममिचञ्च सप्तत् जेमञ्च साधकम् ॥

तारापञ्चकमेतच्च प्रतिष्ठायां प्रशस्यते ।

गरं विष्टिं ह्यकिन्तुन्नं शकुनं सचतुष्पदम् ॥

वर्जयेत् सर्वशस्त्रेण प्रतिष्ठायां सुरेश्वर ।

विष्कृभमतिगण्डञ्च शूलं परिघमेव च ॥

गण्डं व्याघातकञ्चैव वैधृतिं वज्रमेव च ।
व्यतीपातं हर्षशञ्च योगानेतान् विवर्जयेत् ॥
लग्ने च सुस्थिरे कार्यं स्थिरांशे सुरसत्तम ।

तथा,—

कूपवापीतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्यात् यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
यथाक्रमेण कूपादिक्रमेण । कन्यसं कनीयासं कनिष्ठमित्यर्थः ।
कन्यसं दशहस्तान् कूपे शस्तं तथानघ ।
दिषद्गं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ॥
द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ।
मण्डपस्यार्द्धभागेन चतुरस्रा तु वेदिका ॥
तदष्टांशोऽङ्किता सम्यक् वेदिका सुमनोहरा ।
पूर्ववत् कारयेत् कुण्डान् तोरणानि तथैव च ॥ •
वारुण्यां वा^१ न्यसेत् कुण्डं तथावत् कलसान्वितम् ।
पूर्ववत् प्रासादप्रतिष्ठाप्रकरणे चक्रान् चतुरः कुण्डान् ।

यथा,—

चतुष्कोणं भवेत्कुण्डं पूर्वस्यां दिशि सर्वदा ।
अर्द्धचन्द्रं भवेद्याम्ये वारुण्यां वर्तुलं भवेत् ।
पद्माभमुत्तरे भागे कुण्डं स्थाद्विजसत्तमम् ॥
अशक्त्वा वारुण्यां दिशि वा एककुण्डं बरुणकलसान्वितं गुरुः
कुर्यादित्यर्थः । •

तथा,—अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्याच्च देशिकः ।

अरण्यान्तु समुत्थाप्य मणिजं वाऽङ्गताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे अग्न्याधानं गुरुः कुर्यात् । कुण्डचतुष्टयपक्षे
तमग्निमन्येषु कुण्डेषु त्रिषु निनयेत् ।

तथा तत्रैव,—

अश्वत्योडुम्बरौ चैव न्ययोधः श्वच एव च ।

तोरणार्थेषु कथिताः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ॥

सुशोभनं भवेत्पूर्वं सुभद्रं दक्षिणे भवेत् ।

सुकर्मा पश्चिमे भागे सुहोचन्तु तथोत्तरे ॥

एकहस्तं खनेद्भूमौ चतुर्हस्तं समुच्छ्रयेत् ।

दिहस्तान्तरमन्योन्यं तोरणानां प्रकल्पयेत् ॥

तिर्य्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्द्धमानतः ।

• सोना पृथिवीति मन्त्रेण स्थाप्याः पूज्याश्च तोरणाः ॥

तोरणस्तम्भमूले तु कक्षयान् मङ्गलाङ्कुरान् ।

तत्रैव,—

• मण्डलस्यालिखेत् वेद्यामर्द्धचन्द्रं सुशोभनम् ॥

लिखित्वा भद्रकं पूर्वं चतुरस्रं सुसूचितम् ।

आग्नेयेशानकोणाभ्यां लाङ्कयेद्दक्षिणोत्तरे ॥

उत्तरादौ दक्षिणान्तं तत्पूर्वं भ्रमियेद्बुधः ।

अर्द्धचन्द्रवदेवं स्यात् मण्डलं भद्रगर्भितम् ॥

अथवा पद्मगर्भन्तु भद्रस्यैव सुरोत्तमा ।

अर्द्धचन्द्रोपमं कुर्यादिवं स्यादर्द्धचन्द्रवत् ॥

भद्रकं सर्वतोभद्रमण्डलं पूर्वस्थां मण्डलमध्ये तैत्परिमितं सूत्रं
विन्यस्य भ्रामयेत् ।

तथा,—

स्थापयेत् कलसं तत्र द्वारे द्वारे यथाविधि ।

तथा,—

अष्टाविंशधिकशतपलपूरांश्च सृज्यान् ॥

आहृत्य कलसान् वस्त्रपूततोयेन पूरयेत् ।

सच्चिरण्यान् वस्त्रयुग्मबद्धकण्ठाभिवेशयेत् ॥

तोरणाच्च बहिः स्थाप्याः प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैरावाह्यं दिक्पतीन् ॥

तथायं क्रमः ।

चतुर्द्वारोपेतं मध्ये वेदीषमन्वितं चतुर्दिक्षु चतुःकुण्डयुक्त-
मशक्तौ पश्चिमे एककुण्डयुक्तं मण्डपं विधाय प्रतिष्ठापूर्वसप्तमदिने
यथाविधि अङ्कुरारोपणं^१ कुर्यात् । ततो मण्डपचतुर्दिक्षु यथासंख्यं
चतुरस्रमूर्द्धचन्द्रं वर्तुलं पद्मसदृशं कुण्डमशक्तौ पश्चिमस्थानेकं कुण्डं
वा कुर्यात् । मध्ये वेदिकायां सर्वतोभद्रमण्डलगर्भितमूर्द्धचन्द्र-
मण्डलं निर्माय दक्षिणे तु चतुष्कोणं सपद्मं खस्तिकमण्डलं
लिखेत् ।

अथाधिवासः ।

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वार्धिकीः क्रियाः ।

याथादृक्कृतौ मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥

मण्डपदारेः आगत्य हस्तपादान् प्रचाख्याचम्य सामान्यार्थं
विधाय पूजयेत् ।

अस्त्रेण पाचं प्रचाख्या हन्मन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ।

दर्शयेद्देतुमुद्राञ्च सामान्यार्थमिदं स्मृतम् ॥

ततो दारं अस्त्राय फड़िति संप्रोक्ष्य दारखोर्द्ध्वं विघ्नं महाकक्षीं
सरस्वतीञ्च पूजयेत् ।

दक्षिणपार्श्वे—विघ्नं गङ्गां । वामपार्श्वे—चेचपालं यमुनाञ्च पूजयेत् ।
देहल्यामस्तं पूजयेत् ।

दिव्यदृष्ट्या दिव्यान्, अस्त्राय फड़ित्यम्बुभिश्चान्तरीचगान्,
पार्ष्णिघातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नानुत्सारयेत् । ततः किञ्चिदामशाखां
सृष्ट्वान् यजमानसहितो गुहर्देहक्षीं संलङ्घ्य दक्षिणपादपुरःसर-
मन्तः प्रविश्य,—

पञ्चगव्यार्घ्यतोयाभ्यां प्रोचयेद्यागमण्डपम् ।

मूलमन्त्रेण वीक्षणं, अस्त्राय फड़िति प्रोक्षणं, अस्त्राय फड़िति
दर्भैस्ताडनं कृतमित्यभ्युक्षणम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरैर्मण्डपं धूपयेत्ततः ।

स्नाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकुशाचताः ।

विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः ॥

एतान् मूलमन्त्रेणाभ्यर्च्य चतुर्मिति नरसिंहमन्त्रेण सप्तवार-
मभिमन्त्र्य नरसिंहं ध्यायन्—

ॐ वेताकाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्व्वे नृसिंहास्त्रेण ताडिताः ॥
 क्षौमिति नरसिंहमन्त्रेण निक्षिपेत् ।
 वौमिति मूलमन्त्रो द्वाचरो हयग्रीर्वै उक्तो यथा,—
 अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन तु ।
 अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥
 ततोऽस्त्राय फडिति जपितदर्भमुष्टिना तान् विकिरान् मार्ज्य-
 यित्वा ईशानदिशि वर्द्धन्या आसनाय स्थापयेत् ।
 अत्र केचित्,—
 श्वो धियक्षुणाऽधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तद्दीजभृतकाम्यप्रधा-
 नाधिकारसम्पादकः कुशतिलजलत्यागसहितः काम्याभिंक्षापः कार्य्यः ।
 न त्वधिवासस्य पृथक्^१ संकल्प इति वदन्ति ।
 वाक्यमपि वर्णयन्ति—अमुककामः श्वो वरुणयागेनाहं यच्छे इति ।
 तदयुक्तम् ।
 अथ सोमार्कग्रहणसंक्रान्तादौ सुतीर्थके ।
 इत्यादिपूर्व्वलिखिताग्निपुराणादिवचनानुरोधेन अथपदप्रयोग-
 स्थावश्यकत्वात् ।
 मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।
 इति तिथ्याद्युल्लेखनियमाञ्च अद्यामुक्ततिथौ श्वो यच्छे इति
 वाक्यान्वयात् ।
 किञ्च—अङ्गं हि द्विविधं भवति उपरञ्जकमुपनायकञ्च पर-
 स्परौपकारकमुपरञ्जकमाहृत्यौपकारकमुपनायकम् । तत्र देवता-

वाहनरूपस्य पूर्वार्धेनविहिताधिवासस्योपरश्चकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरण-
माचत्वेन वाह्यात्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदङ्गत्वेऽपि प्रधानाभिलाषे
तदनुष्ठाने विरोधाभावात् । न चाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादकः,
नित्यकर्माणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति कर्माणां प्रतिपाद-
यतीति हारीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्माणां पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्ववचनञ्च निमित्तनिश्चयाधिकरणकेन असुककामनया
मयेदं कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण मनःसंकल्पेनैव सम्पादितस्याधि-
कारित्वस्यानन्तरं काम्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया कर्त्तव्यत्व-
नियमं बोधयति ।

अतएव स्पष्टाश्लेषभक्त्यागे 'निमित्तनिश्चयाभावेनैव संकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्वार्धेनेऽधिवासबाधः ।

एवञ्च अङ्गानां बाधकं विना प्रधानदेशकालान्वयानियमात्
वाचाऽभिलपति कर्माणां प्रतिपादयतीति वचनेन प्रधानाभिलाषा-
नन्तरमेवावहत्योपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठाननियमविधानात् ।

अन्यथा कर्माङ्गाचमन्नाभ्युदयिकश्राद्धादेरुपरश्चकाङ्गस्यापि तत्-
परतः प्रसङ्गात् । प्रधानानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः । तच्च
हारीतवचनस्वरथात् ।

अथोगे क्लेशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

अत्रह्यसर्वं चर्या च चयं स्यात् कुम्भसंज्ञितम् ॥

इति हरिवंशवचनाच्च प्रधानाभिलापवदुपरञ्जकाङ्गानामपि
पृथगभिलापस्य कर्त्तव्यत्वमायातम् ।

यथा आहुपूर्वदिनेऽह्मतेऽपि प्रधानाभिलापे ब्राह्मणानुमति-
रूपस्य उपरञ्जकस्य निमन्त्रणस्यानुष्ठानम् ।

यथा चाभ्युदयिकआहुमाहपूजादीनामुपरञ्जकाङ्गानां प्रधाना-
भिलापात् पूर्वं पृथगेवाभिलापः ।

यथा च शारदीयदुर्गापूजायां प्रधानाभिलापस्य पूर्वं बोधन-
पञ्चीस्थापनादीनामुपरञ्जकाङ्गानां पृथगेवाभिलापस्तथाऽधिवासस्या-
पीति । अन्यथा एव्यपि स्थानेषु निमन्त्रणाद्युपरञ्जकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यात् ।

.एवञ्च,—

नानिद्वा तु^१पितृन् आहुः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति शातातपवचने^२ क्वाबोधितानन्तर्यवशाद्यस्मिन् दिने प्रधान-
कर्मारभस्तस्मिन् दिने माहपूजाभ्युदयिकआहुतादिकं कर्त्तव्यं विशेष-
विधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्त्तव्यत्वमिदमाह । अतो
दृषोत्सर्गादौ पूर्वदिनकर्त्तव्याधिवासस्य पृथगभिलापानुष्ठानरूप-
प्राचीनशिष्टाचारोल्लङ्घनी दुर्व्यक्तिप्रत्याशा हातव्येत्यलं वदन्ना ।
तच्चेदृशोऽभिलापः—

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुसंपूर्णवैदूर्यमणिभूषित-सौवर्णकाम-
गदिव्यस्त्रीशतसङ्कुल-शक्रलोकावस्थितविमानप्राप्ति-नष्टकिञ्चिदल-
भुतनिषेवितवैवस्वतपुरानभियान-मन्वन्तरावच्छिन्नशक्रलोकवास-
तदुत्तरसर्वलक्षणसंपूर्णसर्वैश्वर्यसमन्वितपृथिवीपालद्विजोत्तमान्य-

तरत्त्वकामनया अथग्रीष्मपञ्चरात्रोक्तविधिना श्वः कर्त्तव्ये वाय्यादि-
जलाशयप्रतिष्ठाकर्षणधियासकक्षाऽहं करिष्ये ।

ततो गुरुर्ध्वज्यायत इति पठेत् । ततो गुरुं वृणुयात् ततः सित-
पुष्पैर्वस्त्रयुग्मेरङ्गुलीयैश्च चीन् मूर्त्तिपान् ब्रह्माणश्च वृणुयात् ।

ततो गुरुः शुक्लाम्बरधरः सोष्णीवः साङ्गुलीयहस्तः शुचि-
रलङ्कृतो वरुणरूपमात्मानं ध्यात्वा पञ्चगव्यार्थतोयाभ्यां—

ॐ वेद्या वेदिरिति मण्डपं वेदींश्च चिः प्रोक्ष्य पूर्वदक्षिणोत्तर-
कुण्डेषु स्थापयेत् पश्चिमकुण्डे तु स्वयमेव ।

ततः पूर्वदारे दिहस्तान्तरमुभयपार्श्वे हस्तैकनिजगर्भे वारि-
यवतण्डुलयुते अश्वत्यतोरणद्वयं षट्सुहस्तोच्चायं स्थोना पृथिवीति
मन्त्रेण संस्थाप्य स्थिरो भवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्वा
स्थोना पृथिवीति मन्त्रेण समूज्य सुशोभनतोरणं दहागच्छेत्यावाह्य
पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

दक्षिणदारे ऊडुम्बरतोरणद्वयं स्थोना पृथिवीति मन्त्रेण
संस्थाप्य स्थिरीभवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्वा स्थोना-
पृथिवीति मन्त्रेण समूज्य सुभद्रतोरणं दहागच्छेत्यावाह्य पूजयेत् ।
एवं पश्चिमदारे पूर्ववद्वटतोरणद्वयं संस्थाप्य सुकर्माणं तोरणं
पूजयेत् । तथैवोत्तरदारे पर्कटीतोरणद्वयं संस्थाप्य सुहोत्रं तोरणं
पूजयेत् ।

वाह्यतोरणसंज्ञासूत्रे कक्षयान् मङ्गलाङ्गुरांश्च पञ्चघोषपुरःसरं
संस्थाप्य मण्डपवाङ्मे तोरणाभ्यन्तरे पूर्वादिकक्षत्रेषु दिक्पालानां-
वाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।

यथा हेयशीर्षे,—

पूर्वादिषु घटमारोप्य ॐ आयाहीन्द्र महाराजाधिराज खड्गहस्त खड्गवाहनादृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पूर्वद्वारमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ चातारमिन्द्रमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धाद्यैरर्चयेत् ।

आग्नेये,—

ॐ आयाहि चित्रभानो महाराजाधिराज शक्तिहस्त खड्गवाहनादृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ आग्नेयीं दिग्मभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ अग्निर्मूर्द्धित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

दक्षिणे,—

ॐ आयाहि यम महाराजाधिराज दण्डहस्त खड्गवाहनादृत रक्तान्नायतलोचन इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ दक्षिणां दिग्मभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ असि यम इत्यर्थं दत्त्वा गन्धादिभि रर्चयेत् ।

नैर्ऋत्याम्,—

ॐ आयाहि नैर्ऋत महाराजाधिराज खड्गहस्त खड्गवाहनादृत महाबल इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ नैर्ऋतीं दिग्मभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ एष ते निर्वर्तते भाग इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

पश्चिमे,

ॐ आयाहि वरुण महाराजाधिराज पाशुहस्त खड्गवाहनादृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पश्चिमद्वारमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ उहं हि राजा वरुण इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

वायव्या,

ॐ आयाहि पवन महाराजाधिराज ध्वजहस्त^१ खबलवाहना-
वृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ वायवीं दिशमभिरच रचे-
त्यावाह्य ॐ वात आवातु भेषजं इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभि-
रर्चयेत् ।

उदीच्या,

ॐ आयाहि सोम महाराजाधिराज शङ्खहस्त खबलवाहनावृत
इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ उत्तरद्वारमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ सोमं
राजानमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

ऐशान्या—ॐ आयाहीश महाराजाधिराज मूलहस्त खबल-
वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऐशानीं दिशमभिरच
रचेत्यावाह्य ॐ ईशानमस्येति^२ मन्त्रेणार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

इन्द्रे शानयोर्मध्ये,—

ॐ आयाहि चतुर्मुख महाराजाधिराज सर्वलोकाधिपते
मुकुन्दवहस्त खबलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऊर्द्धां
दिशमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ हिरण्यगर्भ इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

१ ख पुस्तके, पाशहस्त ।

२ ख पुस्तके, वात आवातु भेषजं ग्रन्थमर्थयोसु

नो हृदे प्राग्य आर्यं वि तारिषत । इति पूर्वमन्त्रमुद्धृतम् ।

३ ख पुस्तके, ॐ ईशावास्येति ।

नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये,—

ॐ आयाङ्मन्म महाराजाधिराज खवलवाहनावृत क्षात्रसहस्र
इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ अधोदिशमभिरक्ष रुन्धेत्यावाङ् ॐ
ममोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् । ततो ध्वजान्
पताकाञ्च पूजयेत् ।

ततो मण्डपं प्रविश्य पश्चिमकुण्डोत्तरभागे ताद्यमथं दृढमथं वा
कुम्भं संस्थाप्य वरुणं तच्च गन्धादिभिरर्चयेत् । तत ऐशान्यां पूर्वस्था-
पितविकिरोपरि शतधारां स्थापयित्वा अस्त्राय ऋद्धिति मन्त्रेणा-
स्त्रदेवतां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमस्थां समूज्य
सक्त चलेत्युच्चार्य तां गृहीत्वा तद्वस्त्रिधधारया तत्पश्चात् वरुणकुम्भं
गृहीत्वा प्रदक्षिणमीशानादितो, भो भोः शक्रादिशोकपासाः
श्रीवरुणस्याज्ञया यागं रचत रचत इति मण्डपं सिञ्चेत् ।

शतधारां कुम्भञ्च खंस्त्रस्थाने निवेश्य कुम्भे पुनर्वरुणं शत-
धारायाञ्च पुनरस्त्रदेवताञ्च समूज्य वस्त्रयुग्मेन कलसं वस्त्रैकेन
शतधाराञ्च वेष्टयेत् ।

ततः पञ्चगव्यं शोधयित्वा गायत्र्या यागभूमिं सम्रोक्ष्य घटैकं
स्थापयित्वा तच्च गणेशं ग्रहाञ्च स्त्रीः स्त्रीर्मन्त्रैः पूजयेत् ।

ततो दक्षिणे पूर्वलिखितमण्डले ॐ योगे योग इति कुशाना-
स्त्रीर्यं गन्धतोयेन सम्रोक्ष्य तच्च शय्यामास्त्रीर्यं शोभनमुपधानद्वयं
दत्त्वा ॐ ऊर्जं उषुण इति वितानं बद्ध्वा पुष्पाणि विकिरेत् ।
ऐशान्यां स्नानमण्डपे भद्रपीठमारोप्य सर्व्वद्रव्याष्टानौघ यथास्थानेषु
यथाद्रव्ययुतान् कलसान् स्थापयेत् ।

इयग्रीर्वे,—

वासुद्रं पूर्वकुम्भे तु आग्नेये जाग्रधीजसम् ।
 दक्षिणे वर्षतोयन्तु नैर्ऋते निर्ऋरोदकम् ॥
 नदीतोयं पश्चिमे तु वायव्ये तु नदोदकम् ।
 औक्लिदं चोत्तरे स्थाप्यं ऐशान्या तीर्थसम्भवम् ॥
 औक्लिदं नारिकेलायुदकमित्यर्थः ।

तथा,—

अस्त्राभे तोयजातीनां नादेयैः पूर्य कल्पयेत् ।
 रत्नानि तेषु निक्षिप्य पक्कवं नीलमेव च ॥
 एकाग्रीति घटांश्चान्यान् सर्वौषधियुतानपि ।
 चासां राजेति मन्त्रेण अभिमन्त्र्य सक्तत् सक्तत् ॥

तथा,—

तत आनीय वरुणं स्नानपौठे निवेशयेत् ।
 ये ते गतेति मन्त्रेण देवं दर्भैश्च मार्जयेत् ।
 घृतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चान्मूलमन्त्रेण देशिकः ॥
 गन्धो देवीति मन्त्रेण चालयेदुष्णवारिणा ।
 शुद्धोदकेन वरुणं शुद्धवत्याऽभिषेचयेत् ॥

तथा,—

सप्तदेवां सदाभद्रां कुशायान् रजनीं तथा ।
 निर्मञ्जराय देवस्य गिरीषं सूर्यवर्णिनम्^१ ॥

देवे नीराज्य निर्मञ्ज्य दुर्मित्रेति विचक्षते ।
 चित्रं देवेति मन्त्रेण नेचे चोन्मीलयेद्बुधः ॥
 तच्चचुरिति मन्त्रेण दृष्टिं कृत्वा तु पूरयेत् ।
 मधुरचित्तयेनैव सौवर्णकशलाकया ॥
 हेमशङ्खीं गुरोर्दत्त्वा कलसैरभिषेचयेत् ।
 समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण^१ सामुद्रेणाभिषेचयेत् ॥
 समुद्रं गच्छामन्त्रेण जाह्नव्येनाभिषेचयेत् ।
 वर्षतोयेन वरुणं सोमो धेन्विति सेचयेत् ॥
^२पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 पञ्चनद्येति नादैर्यैर्दत्तोयैस्तथैव च ॥
 तदादित्येति मन्त्रेण अग्निदेनाभिषेचयेत् ।
 तीर्थतोयेन वरुणं पावमान्याभिषेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 हिरण्यवर्णां मन्त्रेण स्वर्णतोयेन सेचयेत् ॥
 वापीतोयेन देवेश आपो अस्मेति सेचयेत् ।
 कौपेन क्षापयेद्देवं व्यासत्या देशिकोत्तमः ॥
 तडागस्य तु तोयेन वरुणस्येति वै चक्षुः ।
 पल्लोदककुम्भेन सुवसास्त्राऽभिषेचयेत् ॥
 गिरिनिर्झरतोयेन आपोदेवौति सेचयेत् ।

१ क पुस्तके, समुद्रज्येष्ठ ।

२ ख पुस्तके, पञ्चगव्येनेत्यादिस्थाने-

निर्झरोदककुम्भेन देवीरापेति सेचयेत् ।

वरुणस्त्रेऽङ्गि मन्त्रेण एकाग्रौतिघटेस्तथा ॥

ततः शुक्लवाससा जलमपनयेत् ।

तथा,— त्वञ्जो अग्रे वरुणेति अर्थं पाद्यं प्रदापयेत् ।

व्याहृत्या मधुपर्कञ्च मूलेनाचामयेत्ततः ॥

वृहस्पतेति वस्त्रन्तु वरुणेति पविचकम् ।

प्रणवेनात्तरीयञ्च गन्धं गन्धवतीति च ॥

पुष्पं दीपं तथा धूपं नैवेद्याभरणादिकम् ।

चामरं व्यजनं क्वचं दर्पणं वैजयन्तिकाम् ॥

रोचनामञ्जनं माख्यं दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

त्वञ्जो अग्रे वरुणेति मूलमन्त्रेण वा बुधः ॥

उत्तिष्ठेति समुत्थाप्य ग्रन्थायां विनिवेशयेत् ।

मूलमन्त्रेण कुर्वीत सजीवकरणं गुरुः ।

‘मूलमन्त्रेण देवेशं गन्धपुष्पादिनाऽर्चयेत् ॥

तद्यथा,—

समस्तयादोगणसहितं ग्रन्थायामारोप्य वैँ वरुणाय नम इति
पुष्पाञ्जलिं दत्वा कुशयुक्तासने प्राङ्मुख उपविश्य तालचयं दिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय मातृकान्यासं कृत्वा वाँ वाँ वूँ वैँ वाँ वः
इति करन्यासं षडङ्गन्यासञ्च विधाय वैँ इति मूलमन्त्रेण प्राणायाम-
पथं कृत्वा आधारग्रन्थादि-चन्द्रमण्डलान्तं पौठन्यासं कुर्यात् ।

इत्यग्रीर्वै,—

ततो विचिन्तयेद्देवं परमात्मानमीश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः । .

राजहंससमारूढं पाशव्ययकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कान्था चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
तदुत्तरे पाद्यपात्रमाचमनीयपात्रं अर्घ्यदक्षिणे प्रोक्षणमपात्रं तोये-
नापूर्व्यं गन्धपुष्पे दत्त्वा अस्त्राय फडिति संरक्ष्य अर्घ्यादकं किञ्चि-
न्निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं मूजोपकण्ठमाभ्युचेत् ।

ततः प्रतिमायां पूजयेत्,— .

आधारशक्तये नमः प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै चौर-
सिन्धवे श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नसिंहासनाय नमः ।

सिंहासनस्याग्रेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिषतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं बलि-
मण्डलाय ।

पुनर्वरुणं धीत्वा मनसा पाद्यादिभिः पूजयित्वा प्रवक्ष्यासापुटेन
पुष्पाञ्जलीं निःसार्य प्रतिमायां स्थापयित्वा मूलमन्त्रेण सावयवीकृत्य
ॐ वरुणस्येति प्रतिमायां सान्निध्यं कल्पयित्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

तद्यथा,—

मातृकान्यासं षडङ्गन्यासञ्च विधाय हृदये हस्तं दत्वा
ॐ वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जपित्वा— ॐ आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ
वं ग्रँ षँ सँ हँ हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः । आँ ह्रीँ क्रौँ
यँ रँ लँ वँ ग्रँ षँ सँ हँ हंसः श्रीवरुणस्य सर्वेन्द्रियाणि । आँ ह्रीँ
क्रौँ यँ रँ लँ वँ ग्रँ षँ सँ हँ हंसः श्रीवरुणस्य वाक्पद्मश्चक्षुःश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति पठित्वा
भगवन् श्रीवरुण इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सन्निहृद्धो भव इत्यावाहन्यादिसुद्राः प्रदर्श्य पुनरपि देवताङ्गे
षडङ्गन्यासं कुर्यात्,—

वाँ हृदयाय नमः वौँ शिरसे स्वाहा वूँ शिखायै वषट् वैँ
-कवचाय ऊँ वौँ नेत्राभ्यां वौषट् वः अस्त्राय फट् । ॐ वौँ वरुणाय
नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा भगवन् श्रीवरुण स्वागतं ते इति
स्वागतं पृच्छेत् ।

मूलमन्त्रेण चासनं पद्मश्यामालतादूर्वापराजिताकुशाग्र-
सहितं पाद्यं यवसिद्धार्थगन्धाकृतपुष्पतिलदूर्वाकुशाग्रसहितमष्टाङ्गाद्यं
जातीफललवङ्गकङ्कोलमिश्रमासमनीयं मधुपर्कं पुनरपि तथैवाच-
मनीयं वस्त्रमाभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरगुग्गुलिर्गन्धं पुष्पमास्त्र-
धूपदीपनैवेद्यानि पुनराचमनीयं चन्दनञ्च दद्यात् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

ऊर्द्धं उषुन इति मन्त्रातपं दद्यात् ।

गौर्यै नम इति कान्त्यै नम इति पत्नीदयं पूजयित्वा—

ॐ अनन्ताय नम ॐ वासुकये ॐ पद्माय ॐ महापद्माय

ॐ तच्चकाय ॐ कुलिकाय ॐ कर्कटाय ॐ शङ्खाय नम इति ।

नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय उण्डुभाय कुलीराय मण्डूकाय

शिग्रुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति पूजयेत् ।

हयग्रीर्षे,—

मण्डले मूलमन्त्रेण पूर्वोक्तविधिनाऽर्चयेत् ।

पूर्वलिखितसर्वतोभद्रगर्भाङ्गमन्त्रमण्डले पीठपूजां विधाय
तत्र श्रीवरुणमावाह्य मूलमन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्ध-पुष्प धूप-
दीप-वस्त्र-यज्ञोपवीताभरण—मैवेद्य पुनराचमनीय-ताम्बूल-चन्दन—
पुष्पाञ्जलिभिः पूजयित्वा ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

वां दद्याय नमः वीं शिरसे खाहा वूं शिखायै वषट् नै
कवचाय हूं वौं नेचाभ्यां वौषट् ।

दिक्केशरेषु—वः अस्त्राय फट् ।

पूर्वादिदिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमायं निर्वृतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशा-
नाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तेषां बहिः—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पद्माय अङ्गुशाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

समस्तयादोगणपरिवारसहिताय श्रीवरुणाय नम इति
पुष्पाञ्जलिं दत्वा नागयष्टावपि वरुणमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
हयग्रीवं,—

अम्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्यात्तु देशिकः ।

अरण्यान्तु समुद्राय मणिजं वा ऊताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे गुरुर्म्याधानं कृत्वा अन्येषु त्रिषु कुण्डेषु तमग्निं
जयेत् ।

वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डः यथावत् कलसान्वितम् ।

इति पूर्वलिखितवचनादशक्तौ पश्चिमकुण्ड एव गुरुर्जुह्यात् ।

तत्रादौ कुण्डसंस्कारं कुर्यात् तन्मध्ये यवचरं प्रपयेत् ।

यवतण्डुलानां,—

ॐ भूर्स्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ भूर्स्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ भूर्स्वा जुष्टं
प्रीक्षामीति ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् ।

एवं ॐ भुवस्वा ॐ स्वस्वा ॐ सवित्रे त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ
अग्नये त्वा ॐ सूर्याय त्वा ॐ प्रजापतये त्वा ॐ द्यौस्वा ॐ अक्षरी-
न्वाय त्वा ॐ पृथिव्यै त्वा ॐ इह रत्यू त्वा ॐ उषाय त्वा ॐ भीमाय
त्वा ॐ महारौद्राय त्वा ॐ विष्णवे त्वा ॐ वरुणोमातरन्वयन्
रायसोषाय त्वा ॐ इन्द्राय त्वा ॐ अग्नये त्वा ॐ यमाय त्वा ॐ नैर्ऋ-
ताय त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ वायवे त्वा ॐ कुबेराय त्वा ॐ ईशाना-

यत्वा ॐ अगन्तायत्वा ॐ ब्रह्मणेत्वा ॐ महाराजाधीत्वा, ॐ विष्णु-
वेत्वा इति वारचयं १ ॐ सोमायत्वा इति वारषट्कं ॐ वरुणायत्वा
ॐ अन्नस्त्रा ॐ रुद्रायत्वा निर्वपामीति निर्वापादिङ् कृत्वा तुष्णीं
वारढ्यं निर्वपेत् ।

ततो सुसस्तेनावहृत्य सूर्येण प्रस्फोद्य प्रक्षाल्य पेषयित्वा चरु-
स्थाल्यां निक्षिप्य पूर्वादिचतुर्दिक्षु गङ्गादिसंज्ञिकाश्चतस्रो धेनूः
संस्थाय गायत्र्या दोहनं कृत्वा तेन दुग्धेन सपवित्रं चरुं सपयित्वा
ॐ तन्नो अग्ने वरुणेत्यभिघार्य्यावतारयेत् ।

ततश्च कुण्डिकां समाध्याघाराज्यभागौ च कृत्वा व्यक्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोमं कृत्वा पूर्वस्थापितवरुणकुण्डे वरुणं सम्यूज्य
स्ववेदादिमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं पलाशसमिधो कृत्वा महाव्याहृतिभिश्च
तिलानष्टोत्तरशतं कृत्वा वरुणघटे सम्पात^२विधिना ॐ वौ स्वाहेति
मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं घटेन कृत्वा वरुहोमं कुर्यात् ।

तत्रायं क्रमः,—

चरौ घृतक्षुवं दत्वा जुह्वाञ्च क्षुवमेकं दत्वा वारचयं चरुं
गृहीत्वा पुनश्चरौ क्षुवमेकं जुह्वाञ्च पुनः क्षुवमेकं दत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रैर्होमयेत् ।

यथा हयग्रीर्वे,—

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वविधिना समिदादिकम् ।

वेदादिमन्त्रैः पश्चाच्च चरुं कुर्वीत वारुणम् ॥

पूर्वविधिना विष्णुप्रतिष्ठाकविधिना समिदादिकमित्यादि-
शब्दान्तिलघतपरिग्रहः ।

तथा,—

गङ्गाद्या धेनवः स्थाप्याञ्चतुर्दिक्षु यथाविधि ।

गङ्गा च यमुना गोदावरौ चैव सरस्वती ॥

गायत्र्या तु दुहेद्गावः स्वपेद्यवमयं चरम् ।

त्वन्नो अग्ने वरुणेति^१ अभिघार्यावतारयेत् ॥

व्याचक्ष्या विधिवद्भुत्वा मन्त्रैरेभिस्तु होमयेत् ।

गायत्र्या होमयेच्चापि मूलमन्त्रेण चाप्यथ ॥

ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा
ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा
ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ महारुद्राय स्वाहा
ॐ विष्णवे स्वाहा ॐ वरुणो मातरन्धयन्नायस्योषाय स्वाहा
ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा ॐ यमाय स्वाहा ॐ नैर्ऋताय
स्वाहा ॐ वरुणाय स्वाहा ॐ वायवे स्वाहा ॐ कुवेराय स्वाहा
ॐ ईशानाय स्वाहा ॐ अनन्ताय स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा ।

इदं विष्णुवर्ति जुह्यात् तद्विप्रासेति वै बुधः ।

सोमो धेन्विति षड् ऊला इमर्षेति च होमयेत् ॥

आपोहिष्ठेति तिसृभिरिमा रुद्रेति होमयेत् ।

१. मूलप्रसङ्गे, त्वन्नो वरुणमन्त्रेण अभिघार्यावतारयेत् ।

तत आच्येन महाव्याहृतिहोमं कृत्वा होमं समाप्य चतुशेषेण
दशदिक्षु बलिं दद्यात् । ततः पुनर्देवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यमाह्वैः
पूजयेत् ।

यथा ह्यग्नौर्वै,—

दशदिक्षु बलिं दद्यात् गन्धपुष्पादिनार्चयेत् ।
कर्त्ता च देशिके दद्यादधिवासनदक्षिणाम् ॥
सुवर्णमङ्कितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्त्रकम् ।
ब्रह्मणे कनकं दद्यान्मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ।
देशिकः कर्त्तृणा साङ्गं नयेद्रात्रिं हविष्यभुक् ॥
इत्यधिवासविधिः ।

अथ प्रातर्निर्वर्त्तितनित्यकृत्ये यजमानः,—

अक्षप्राग् च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेङ्गप्रवेशने ॥
सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिआङ्गं प्रकौर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् मातृपूजां वृद्धिआङ्गं निर्वर्त्य
स्नानं वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणिभूषितसौवर्णकामग
दिव्यस्त्रीशतसङ्कुलशक्रलोकावस्थितविमानप्राप्तिं नष्टकिष्किषल भूत-
निषेवितवैवस्वतपुरानभियान मन्त्रभारावच्छिन्नशक्रलोकावास तदुत्तर-
शर्वलक्षणसम्पन्नसर्वैश्वर्यसमन्वितपृथिवीपालदिजोत्तमान्यतरत्वकामो
ह्यग्नौर्वैपश्चराचोक्तविधिना वाय्वादिजलाशयप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं करिष्ये ।

गुरुयज्जायत इति पठित्वा ॐ उन्तिष्ठेति प्रतिमान्मुत्थाप्य तच्च गर्भिताङ्गचन्द्रमण्डले स्थापयित्वा गन्धपुष्पादिभिः पूर्व्ववत् पूजयित्वा हेमपुष्पाञ्जलिं, दत्त्वा जलाशयाष्टदिक्षु शिकतामयान् हस्तप्रमाणानष्टौ स्थण्डिलान् कृत्वा कुण्डादग्निमानीय ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण प्रत्येकमाज्येनाष्टोत्तरशतं कृत्वा पुनरपि कुण्डे यवमयं चरुं कृत्वा वरुणस्येति मन्त्रेणाष्टौ आहुतीकृत्वा वरुणकलसे शान्तितोयं कृत्वा ॐ श्रीसु ते इति देवमभिषिञ्चेत् ।

हयग्रीर्वै,—

ततः प्रभातसमये कृतरक्षः कृताङ्गिकः ।

प्रतिमान्तु समुत्थाप्य मण्डले विन्यसेद्बुधः ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्हेमपुष्पादिभिः क्रमात् ।

जलाशयाष्टदिग्भागे वितस्तिद्वयसंस्थितान् ॥

कृत्वाऽष्टौ स्थण्डिलान् रम्यान् सैकतान् देशिकोक्तमः ।

वरुणस्येति मन्त्रेण आज्यमष्टशतं बुधः ॥

जुह्यात् कारयेद्देवचरुं यवमयं पुनः ।

चरुं कृत्वा विधानेन शान्तितोयं समारभेत्^१ ॥

शान्तितोयप्रकार उक्तस्तत्रैव,—

तच्च पीठे समारोप्य स्थापयेच्छुद्धवारिणा ।

देवकुम्भे शान्तितोयं कुर्यात्तच्च विचक्षणः ॥

मन्त्रयेत् शतधारांसु मूलमन्त्रेण देशिकः ।

सेचयेद्देवतामूर्द्धि औस्रतेत्यनयानघ ॥ ७

ततः शुक्लवाससा जलमपनीय पुनर्मण्डले स्थापयित्वा भूतशुद्धि-
मादृकान्यासपौठन्यासान् विधाय पूर्ववद्देवं चिन्तयित्वा मनसा
पाद्यादिभिः सम्यूज्य प्राणायामत्रयं कृत्वा अर्घ्यपाद्याचमनीयानि
स्थापयित्वा पुनर्भगवन्तं वरुणं विचिन्त्य वरुणामापुटेन निःसार्य
प्रतिमायां वै इति मूलमन्त्रेण स्थापयित्वा ॐ वरुणस्येति साक्षिध्वं
कृत्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

हृदये हस्तं दत्वा वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा ॐ आँ ह्रीँ
क्रौं यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः ।
आँ ह्रीँ क्रौं यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य सर्व-
न्द्रियाणि । आँ ह्रीँ, क्रौं यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।

हयग्रीवः,—

सजीवकरणं कृत्वा ध्यायेत् सकलनिष्कलम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणैः श्रौतलेः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तरपयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमादृतं पाशव्ययकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कल्या चातुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्धनं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिसंहारकर्तारं नारायणमिवापरम् ॥

मूलेनैव स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः समूच्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा अनन्ताद्यष्ट-
नाग कूर्म-मकर-मत्स्य-डूण्डुभ-कुलीर-मण्डूक-शिशुमार समुद्रादी-
नपि गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत् । ॐ उक्तिष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टनाग-
सहितं सद्यूपं वरुणमुत्थाप्य जलाशयस्थाभितो भ्रामयेत् ।

हयग्रीवैः—

उत्थापयेद्देवदेवं शङ्खन्तुर्यादिनिखनैः ।

गीतवादिचनिर्घोषैः काहलादन्धुभिःखनैः ॥

नागपृष्ठे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेशं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

त्रिकूलः सप्तकूलो वा स्वमथो खलिलाशयम् ।

परिभ्राम्य समानीय पश्चिमायां दिशि दिजः ॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना गुरुः ।

अनन्ताद्यष्टनागदिपरिवारयुतं ततः ॥

त्रिमध्वजे घटे कृत्वा ताम्ने रौप्येऽथ मृन्मये ।

जलाशयस्य मध्ये तं सुगुप्तं विनिवेशयेत् ॥

निश्चिद्य वरुणं ध्यायेत् देगिकः सुसमाहितः ।
निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमां ब्रह्माण्डसंज्ञिताम् ॥
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थितासू ।
घनं विचिन्त्य बीजेन श्रावयेद्धारिणा पुनः ॥
सर्वमापोमयं लोकं ध्यायेत्तत्र जलेश्वरः ।
पूर्वरूपेण मन्त्रज्ञस्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः शुचिः ।
कूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः साङ्गैः यजमानः सबान्धवः ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेद्यूपं खदिरादि^१तद्भुवम् ।
चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्तुषां वा सुवर्तितम् ॥
जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।
यूपवस्त्रेति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।
गन्धादिभिः पूजयित्वा नमस्कृत्यात् पुनः पुनः ॥

ततो धेनुं जलाशयं सन्तारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेदशब्दैश्च गान्धर्वैर्वाद्यैश्च^२ विविधैः पुनः ।

कनकाण्डूतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥

सामगाय तु सा देया ब्राह्मणाय विश्राम्यते ।

ततो ब्राह्मणभोजनत्रयमुत्सृज्य जलाशयं समुत्सृजेत् । ॐ अद्ये-
त्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकशर्मा सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणि-
भूषितशैवर्णकामगदिव्यस्त्रीशतसङ्कुशकलोकावस्थितविमानप्राप्ति-
नष्टकिम्बिषल-भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभियानमन्मन्तरावच्छिन्न
शकलोकवास तदुत्तरसर्वसन्नपसम्पन्नसर्वैश्वर्यसमन्वित पृथिवीपाल-
द्विजोत्तमान्तरत्वकामो वाय्याद्याख्यमिमं चतुःसेत्वच्छिन्नं वरुण-
दैवतं जलाशयं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

इयश्रीर्षि,—

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सृजेत्ततः ।

सर्वान् भूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मसम्पत्त्यन्तं ये दोचित् सलिलार्थिनः ।

ते तन्निमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

तच्च तडागपदस्थाने पुष्करिण्यादिपदोहो न कार्यः प्रकृतावूह-
कल्पनाया अयोगात् विहृतावेव हि तत्सम्भवात् । अजहत्स्वार्थ-
लक्षणया तडागपदस्य जलाशयपरत्वेनान्वयसम्भवात् ।

ततः पूर्णां दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् ।

तथा,—

अवधार्य जगच्छान्तिं दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

वस्त्राद्यैः पूज्य भक्त्या च कर्त्ता शार्थविवर्जितः ॥

भूमिं भूमिपतिर्दद्याद्विदितरो गामलङ्कृताम् ।

हेमशृङ्गौ मूर्त्तिपेभ्य आद्यपाचं सकाङ्गनम् ॥
 द्विजेभ्यो दक्षिणा देया पूजयेदागतांस्तथा ।
 अनिवारितमन्नाद्यं सार्वजन्यञ्च कारयेत् ॥

तथा,—

आपोहिष्ठेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनक्षिपेत् ।
 तीर्थतोयं तथा पुष्टं शान्तिनोयं द्विजैः कृतम् ॥
 गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
 ततो गुह्यरश्मिं विस्तृज्य ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसर्ज्य-
 येत् ततोऽष्किद्रं कुर्यात् ।

इयश्रीर्षे,—

नास्ति तोयसमं दानं जैलोके सचराचरे ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥
 कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तितः ।
 वित्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपास्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥
 अथेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।
 जलदानम् कुर्वीत सर्वकामसमृद्धिदम् ॥

इति इयश्रीर्षीक्तजलाशयप्रतिष्ठापद्धतिः ॥

अथ वारुणविधिः ।

तडागाद्दिवदुत्सृष्टं विधिवच्छ्रद्धयान्वितैः ।

पिष्टदेवमनुष्याणां तच्छलं त्वभिनन्दितम् ॥

अनुत्सर्गितवापीनामपेयं सलिलं भवेत् ।

इति देवीपुराणे ।

उत्सृष्टन्तु भवेत्पूतमनुत्सृष्टन्तु मूत्रवत् ।

इति भविष्ये अनुत्सृष्टवाप्यादीनामव्यवहार्यतोक्ता अव्यवहार्यत्वे
च निष्कलत्वापत्तिरित्याकाङ्क्षायां—

कल्पतरुधृतगृहपरिशिष्टम् यथा,—

अथातो वारुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

पुष्टे तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिशमवस्थाप्य प्राक्प्रवण
उदक्प्रवणे वा कूपसमीपे अग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं अर्पयित्वा
आज्यभागान्तं कृत्वा आज्याहुतीर्जुह्यात् ।

समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यृचं ततो हविषाष्टाहुतीर्जुह्यात् ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च ।

त्वष्टोऽग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ।

इममे वरुणप्रधीति च खिष्टकृतश्च नवमं ।

नव वै प्राणाः प्राणा वै आपस्तस्मादपो नवभिर्जुहोति ।

मार्ज्जनान्ते धेनुं तारयेत् । श्वतीर्थ्यमानामनुमन्त्रयेत्,—

ॐ इदं सलिलं पवित्रं कुरुस्व शुद्धः पूतोऽमृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्ती सर्वतीर्थाभिषिक्तं लोकालोकं तरते तीर्थते च ॥

पुष्पाये स्वयं लघोऽकारश्च उच्यते—

ॐ आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्वित्यनया अपराजितायां
दिशुत्यापयेत् ।

ॐ सूयवसाङ्गवती हि भूयां अथो वधं भगवन्तः स्यामः ।

अद्धि त्वणमसु विश्वादीनां पिव शुद्धसुदकमाशरन्ती ॥

हिङ्कृतं चेत्— ॐ हिङ्कृतती वसुमती वसुनामिति ।

सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं वृषप्रजां रौषखुरां ताम्रपृष्ठां
कांक्षोपदोहां विप्राय दद्यादितरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च । तम
उत्सर्गं कुर्यात् ।

देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तामिति यक्षोत्सृजेदिति शौनकः । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदिति ।

वापीकूपतडागथञ्जमित्यनेन,—

उत्सवानन्दसन्तानैः यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृद्धिआद्धमच दर्शितम् ।

एतेन वरुणप्रतिमास्थापनाभावात् प्रतिष्ठापदानभिधेये जन्ता-
ग्रयोत्सर्गमात्रे कथं वृद्धिआद्धमिति श्रमो निरस्तः ।

वारुणं चरुमिति यज्ञेनेति शेषः वारुणं यवमयं स्नातोपाकं
अपचित्वेति कात्यायनपरिशिष्टैकवाक्यात् ? आज्यभागान्तमिति
आज्यभागान्तं कर्षं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभूते वावत्य ऋषस्तासां
प्रत्यृचं आज्याहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । *

तच्च,—

समुद्रज्येष्ठा सखिलस्वेति प्रथमा ऋक् ।

इदंभापः प्रवहतेति द्वितीया ।

आपोऽस्मात्मातर इति तृतीया ।

उरुं हि राजेति चतुर्थी ।

वरुणस्योत्तमनमसीति पञ्चमी ।

यासां राजेति षष्ठीति ।

ततो हविषाव्याहुतीर्जुहुयादिति । तत आज्यहोमानन्तर-
मष्टाभिर्वक्ष्यमाणश्चग्निर्हविषा पूर्व्यप्रपितथवचरुणापि जुहुया-
दित्यर्थः ।

न च हविःपदेनात्र घृतमुच्यते अनन्तरोक्ताव्याहुतीर्जुहुयादि-
त्यनेनैव प्रसूतौ ततो हविषेति वैयर्थ्यापत्तेः प्राक्प्रपितचरो-
र्होमान्तरानभिधानादनियुज्यमानत्वापत्तेश्च ।

अष्टौ चक्षो विवृणोति । तत्प्रायामीत्यादि ।

त्वक्षोऽग्ने । मत्वक्षोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्प्रायामि । ये ते
शतम् । अथास्याग्ने । उदुत्तमं । उरुं हि राजा । इत्यष्टौ ।

इति कात्यायनसूक्तोक्तेषु अष्टवरुणहोमेषु यास्तत्प्रायामीत्यादयः
पञ्च चक्षुःस्ताः प्रथमं होतव्याः ।

यथा,—

ॐ तत्प्रायामीति । ॐ ये ते शतमिति । ॐ अथास्याग्ने इति ।
ॐ उदुत्तममिति । ॐ उरुं हि राजेति । पञ्च ।

ततः,—

ॐ त्वक्षोऽग्ने इति । ॐ मत्वक्षोऽग्ने इति द्वे ।

पश्चात् इमं मे वरुणमिति मिश्रित्वा अष्टौ ।

ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति नवमं जुहुयादित्यर्थः ।

तत्र नवाहुतिषु हेतुमाह नव वै प्राणा इति ।

वै त्वयं प्रसिद्धौ देहे नवक्षिद्रप्रसारित्वाच्च प्राणुन्नायवो भवन्ति तेन नवप्राणा आप एव अङ्गिस्तर्पणेन प्राणानां स्थितिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन नवसंख्याभिधानेन होमान्तरव्युदासः कृतः सर्वहोमान्तविहितस्य स्विष्टिकृद्धोमस्य नवमत्वाभिधानाच्च ।

मार्जनान्त इति ।

ग्रन्ध आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैरब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥

इति वचनोक्ताभिर्ह्यग्निः 'सुग्रीर्जलविन्दुप्रक्षेपरूपमार्जनं तच्च गुरुकर्त्तृकं यजमानकर्त्तव्यम् । '

धेनुरत्र पुंवत्सा वृषप्रजेत्यगतोऽभिधानात् । यद्ययत्र वरुणप्रतिमा-
स्थापनानभिधानात् जलशुद्धिर्नाभिहिता तथापि इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्वेति सूत्रोक्तमन्त्रलिङ्गात् धेनुसन्तरणेनैव जलशुद्धि-
र्ज्ञातव्या । स्वयं यजमानोऽन्वारब्धो गुरुणेत्यर्थः । आपोऽस्मान्मातरं इति मन्त्रेण जलाग्रयमुत्तीर्य इत्यन्वयः । अपराजितायामैशान्यां दिशि सूयवसादिति मन्त्रेण धेनुमुत्थापयेदित्यन्वयः ।

कूपे तु गोसन्तरणं नास्ति अयोग्यत्वम् किन्तु तत्समीपे तां भ्रामयित्वा मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्यम् ।

हिंक्रतश्चेदिति यदि सा धेनुर्हि कुरुते तदा यजमानः प्राच-
क्षितरूपतया हिं कुरुतीति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । सामगाय विप्राय तां दद्यात् ।

यथा मत्स्यपुराणे,—

सामगाय तु सा देया ब्राह्मणाय विशांमते । इति ।

इतरां केति केवलमनलज्जुतामशक्तौ दद्यादित्यर्थः । नत इति
उत्सर्गं जलाशयस्येत्यर्थ । स चोत्सर्गः सर्वभूतोद्देशक एव ।

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मसाम्पर्थ्यन्तं ये केचित् सल्लिखार्थिनः ।

ते त्वन्निमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इति हयग्रीर्षवचनात् ।

यद्यपि वारुणविधौ फलं नोक्तं तथापि काम्यत्वेन फलाकाङ्क्षा-
या विश्वजिज्ञायादश्रुतस्वर्गकल्पने गौरवात् नृन्दिपुराणादौ श्रुतमेव
फलं साङ्गम् ।

यथा नृन्दिपुराणे,—

यो वापीमग्निषाच्छेपे विधिवत् प्रतिपादयेत् ।

कोणेषूदकसंख्यांस्तु समुद्रानर्ह्यं भक्तिः ॥

चतुरस्रतुरर्णान्ता तेन दत्ता मही भवेत् ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् ॥

जलाशयकोणेषु जलसंख्यांस्रतुरः समुद्रानर्ह्यं धित्वा अग्निषाच्छेपे
कुण्डस्थापिताग्निहोत्रेण विधिवत् वारुणादिविधिना यः प्रतिपादयेत्
स चतुरर्णवान्तमहीदानफलं लभते दिव्यकामसमन्वितवर्णलोक-
कञ्च यातीत्यर्थः । चतुरर्णान्तेति वक्ष्येप्युपार्थः । एतच्च फलद्वयं
समुचितं न तु पुण्यम् । तेनेति स यातीत्येककर्तृकमिर्द्देशात् ।

इत्यञ्च चतुर्णवान्तमहीदानफलसमफल-दिव्यकामसममित
वरुणलोकप्राप्तिकाम इति वाक्यं । एवमुत्सृज्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां
यस्योत्सृजेत् सोऽपि प्रीयतामिति वदेत् । अथञ्च प्राभ्रान्तेन निर्देष्टः ।
हयग्रीर्वै सर्वभूतान् समुद्दिश्येति सामान्यतोऽभिधानात् सामान्वा-
भिज्ञाप एव न्याय्यः ।

अन्ये तु—यस्योत्सृजेत् सोऽनेन वाक्येन उत्सृजेदिति व्याचक्षते ।
इति श्रौतक इति आहेति श्रेषः । ब्राह्मणान् भोजयित्वेति कर्मा-
न्ते ब्राह्मणभोजनमुक्तं स्वस्त्ययनं स्वस्त्यस्त्विति पुण्याहमस्त्विति चद्धि-
रस्त्विति च चयं ब्राह्मणान् वाचयेत्

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या 'पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

इति आथर्वणपरिशिष्टवचनात् ।

अष्टवेदिनामेवायं विधिः बह्वृचगृह्योक्तत्वात् यजुर्वेदिनाम्
कात्यायनपरिशिष्टोक्तविधिरेव खगृह्योक्तत्वात् । सामगेनामपि
खगृह्ये विशेषानभिधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च खगृह्योक्तसमानतन्म-
त्वेन कात्यायनपरिशिष्टोक्त एव विधिः ।

कात्यायनपरिशिष्टं यथा,—

अथातो वायौऋषतडागपुष्करिणीनां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः,
उदगधने आपूर्व्यमाणपत्रे पुण्याहे तिथिकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते
वारुणं चवमथं स्थास्त्रीपाकं अपचित्वा नवघटान् दिग्देवान् वरुणञ्च
आपचित्वा आच्यभानाविद्धा आभ्याहृतीर्बुधोति ।

त्वज्जोऽग्ने । सत्वज्जोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्वायामि । स ते
शतम् ।

अथाद्याग्रे । उदुप्तमं । उरुं हि राजा । वरुणस्योक्तं भगवसि ।
अग्नेरनीकमिति दशर्चं ।

स्थालीपाकस्य जुहोति—ॐ नमो वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा
उषाय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति
स्विष्टकृतं यथोक्तञ्च वासोयुगं धेनुर्दक्षिणेति ।

प्रतिष्ठापनं सविधिकोत्सर्जनमित्यर्थः । प्रतिष्ठापनमित्यभि-
धानात् तद्ब्रह्मवृद्धिश्चाद्भुतं दर्शितम् । आपूर्यमाणपत्रे शुक्लपत्रे
पुण्याहे शुक्लास्तादिदोषरहितदिने । गुणान्विते अदुष्टे तिथ्यादि-
चिके वारुणमित्यनेन वरुणनाम्ना ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा
वरुणमन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं । स्थालीपाकं अपयित्वा ग्रहान्
दिग्देवान् वरुणञ्च स्थापयित्वा •आज्यभागविद्धेति क्त्वाभिधानात्
पर्युक्षणात् परमाज्यभागहोमात् प्राक् ग्रहादीनां स्थापनमवगम्यते
स्थापनस्य च पूजाङ्गत्वात् प्रधानभूतपूजाचिष्यते तत आधाराज्य-
भागौ कृत्वा आज्येन दशाङ्गतीक्ष्णरूपा च षडाङ्गतीः स्विष्टकृतञ्च
जुहुयादित्यर्थः ।

अत्र च बह्वृचगृह्यात् होममात्रे विशेषः । यथोक्तञ्चेति प्रति-
ष्ठापनं व्याख्यास्याम इत्यनेन प्रतिज्ञातं सविधिजलाशयोत्सर्जनं
कुर्यादित्यर्थः । विधिस्तु मार्जनान्ते धेनुं तारयेदित्यादिना प्रागुक्त-
बह्वृचगृह्यपरिशिष्टसूत्रोक्तो याज्ञः स च •मार्जनधेन्ववतारणकृत-
जलशुद्धिपूर्वको जलाशयोत्सर्गः • । ततस्तद्वर्षिणा वासोयुगं धेनुञ्च
देयेत्यर्थः ।

तदयं कात्यायनपरिशिष्टोक्तवारुणकल्पप्रयोगः ।

तत्र प्रथमं जलाशयस्य पश्चिमदिशि कूपे दशहस्तं वापां द्वादशहस्तं पुष्करिण्यां चतुर्दशहस्तं तडागे षोडशहस्तं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये अर्द्धभागेन चतुरस्रां वेदीं तदष्टांशोच्छ्रितां कृत्वा—

पश्चिमदिशि हस्तमात्रं चतुरस्रकुण्डं यथाविधि कुर्यात् ।

यूपञ्च चतुरस्रमष्टास्रं वर्त्तुलं वा खदिरादियज्ञियवृक्षजं मूले फणाकारं कूपे दशहस्तं वापां पञ्चदशहस्तं पुष्करिण्यां विंशतिहस्तं तडागे पञ्चविंशतिहस्तं अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते तु यथाशोभं कुर्यात् । ध्वजवंशञ्च यथाशोभं शुक्लपताकाञ्च लौहचक्रं षोडशाङ्गुलमष्टास्रं मध्ये नरसिंहमूर्त्यन्वितं कुर्यात् ।

ततः शुद्धकाले शुभदिने निर्वर्त्तितनित्यकृत्यो यजमानः मातृपूजा-वसुधारादान-वृद्धिश्राद्धानि कृत्वा खस्ति वाच्यं संकल्प्य कुर्यात् ।

अथेत्यादि असुकगोत्रोऽसुकग्रन्थाहं चतुरर्णवान्तमहीदान-फलसमफल-दिव्यकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामो वारुणविधिना जलाशयोत्सर्गकर्म्म करिष्ये । इति संकल्प्य ब्राह्मणत्रयमुदङ्मुख-मुपवेश्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य—

पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ।

ते च ॐ पुण्याहमिति ब्रूयुः । ततः खस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ते च खस्तौति चिर्ब्रूयुः । ततः अर्द्धं भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ते च ऋक्षतामिति चिर्ब्रूयुः ।

तत आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यञ्च आसन-पाद्यार्घ्याचमनीय-मधुपर्कं
वासोद्युगालङ्कारैर्दृणुयात् ।

ततो गुरुः पञ्चगव्यं साधयित्वा मिमन्त्र्य कुशचयेण मण्डपं
वेदीञ्च—

ॐ वेद्या वेदी समाप्यते वह्निषा वह्निरिन्द्रियम् ।

यूपेण यूप आरोप्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥

इति मन्त्रेण संप्रोक्ष्य शेषपञ्चगव्यं वाप्यादौ प्रक्षेपार्थमवस्थापयेत् ।

ततो वेद्यां पञ्चवर्णरजोभिः सर्वतोभद्रमण्डलं लिखेत् । तच्च,—

गणेशं विघ्ननाशाय पूजयित्वा हरिं यजेत् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म्म विफलं भवेत् ॥

इति वचनात् वेद्यामेकस्मिन् घटे गणेशमभ्यर्च्य अपरं घटे
विष्णुमभ्यर्चयेत् ।

ततः कुण्डसंस्कारं कुर्यात् ।

रौ अस्त्राय फडिति प्रोक्षणं तेनैव दर्भैस्ताडनं ऊमिति पुन-
रभ्युक्षणं कृत्वा पञ्चगव्येनाभिषिष्य,—

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चाला राजा ।

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण कुशान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवदेतन् देवा सञ्जलमा वधम् ।

अग्निर्मा तस्मादेतस्यो विश्वान् सुस्रवंहसः ॥

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा,—

ॐ मानसोके तन्मये मान आयुषि मानो

गोषु मानो अश्वेषु रौरिषः ।

मानो वीरान् रुद्रभामिनोवधी

हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपस्थिय

ॐ त्वां वृजेष्विन्द्र सत्पतिं नवस्त्वां काष्ठास्त्र्यर्धतः ।

इति कुशमूलेनोत्तराणामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदु-
परि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितं प्रागद्यं ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेव-
ताकं रेखात्रयं कृत्वा ।

ॐ सदस्यस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामयाग्रिस्वाम् ।

इति मन्त्रेण रोखोत्कीर्णमृन्मिकामुद्धृत्य उत्तरस्थां दिशि
प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अन्नस्य कौशालमुपहृतो गृहेषु नः ।

जेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ।

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डे कुशानास्तीर्थं कांस्यपात्रेणाग्निमान्नीय—

ॐ क्रथादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेकं दक्षिणस्थां नदिशि त्यक्त्वा रं अग्नये
नम इति सम्यूज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा—

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्थोपरि त्रिः परिभ्राम्य—

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेणात्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञाज्ञापय
स्वाहा । इति मन्त्रेणाग्निं प्रज्वालयेत् ।

ॐ इहैदं सद्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीद ।

इति दक्षिणावर्त्तनावच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणदिशि आसने
प्रागयकुशानास्तौर्ध्वम् ।

ॐ निरस्तः पाप्माहतस्तेन वयं द्विजः ।

इति मन्त्रेण वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां कुशमेकं निरस्य ।

ॐ इदमहम् बृहस्यते सदसि मीदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तद्गन्धे प्रब्रवीमि ।

तदायवे, तत् पृथिव्ये ।

इति मन्त्रेण कुशोपरि ब्राह्मणमुत्तरामुखमुपवेश्य,—

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायतामाराद्रे राजन्यः ।

शूरं इषव्योतिव्याधीमहारथो जायताम् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य सम्युज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं
संस्त्राय तेनैव पथा प्रत्यागच्छेत् ।

उत्तरे जलपूर्णं चमसादिपात्रं प्रणीतासंज्ञकमापोहिष्ठेतिमन्त्रेण
स्त्रापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सर्वितुः प्रसवेऽश्विनो बाङ्गभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्द्वादशभिर्वा दभैरौशानादितोऽप्येण मूल-
माच्छादयन् चतुर्दिक्षु द्वितीयमेखलोपरि परिसरेत् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागन्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
सादनं पवित्रकृदेनास्तथो दर्भाः पवित्रे दे प्रोक्षणीपाचमाव्यस्थाली

चरुस्थाली सस्मार्जनकुशाः षट् उपयमनकुशाः पञ्च समिधः सुक्-
सुवौ आज्यं दुग्धं यवतण्डुलाः ब्रह्मादक्षिणा ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ “इति मन्त्रेण पवित्रच्छेदनदर्भैः प्रादेश-
प्रमाणं पवित्रं कृत्वा “ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः” इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणी-
पात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्ते
प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा
तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा पवित्रं तत्र स्थापयित्वा तज्जलेन
सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य असञ्चरे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च
स्थापयेत् । आज्यचरुस्थाल्यौ प्रोक्ष्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निक्षिप्याग्ना-
वधिअयेत् ।

वरुणाय त्वा जुष्टं गृह्णामि वरुणाय त्वा जुष्टं निर्वपामि
वरुणाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति, षष्ठां यवतण्डुलमुष्टीनां ग्रहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा ॐ अग्नये, स्विष्टि॒कृते त्वा जुष्टं गृह्णामी-
त्यादिना स्विष्टिकृतस्य ग्रहणादीनि कृत्वा ।

ॐ वरुणस्योत्तमममसि वरुणस्य स्कन्धसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋत-

सदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनीमांसीद ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वारदयं प्रक्षाल्य चरुस्थाल्यां दुग्धे
निक्षिप्याधिअयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्त्तेन त्रिः
परिभ्राम्य दर्भञ्च तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । सुक्सुवावधोमुखौ कृत्वा वारदयं
प्रताप्य कुशैरग्नौ लप्यन्तं समृद्ध्य प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
सस्मार्जनकुशाग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि सुक्सुवौ स्थापयेत् ।

सुखिभं चहं ज्ञात्वा चरौ दृतस्तुवं दत्त्वा आज्यं चरुसोदासयेत् ।
 प्रोक्षणीपाचक्षपविचं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
 तदुपरिस्थित दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्राद्यं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुणाम्यकिद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति दृतोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा आज्यमवेचेत् । प्रोक्षणी-
 पात्रजलञ्च—

ॐ सवितुर्वः प्रसव उत्पुणाम्यकिद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । इति ।

तथैवोत्पूय तत्रैव तत् पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशान् वामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापतिं मनसा
 ध्यात्वा तुष्णीं पञ्च समिधो हुत्वा उपविश्य दक्षिणजातु भूमौ
 पातयित्वा प्रोक्षण्याः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

अदिते अनुमन्यस्वेति प्रागयां जलधारां दक्षिणयां दद्यात् ।

अनुमते अनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायाम् ।

सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरे प्रागयां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतस्रः पुनातु वाचस्यतिर्वाचं नः स्रदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादितदन्तं दक्षिणावर्त्तेन पर्युचेत् । तत्
 पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संश्रवार्थमग्रेक्षतरे स्थापयेत् ।

तत एकस्मिन् घटे नवग्रहान् अपरघटे इन्द्रादिलोकपालान्
 आभ्यर्च्य सर्वतोभद्रमण्डले कुम्भे वा वरुणं सपरिवारमर्चयेत् ॥

तच्च भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासश्च कृत्वा वाँ वौं वूं वैं
वैं वः इति कराङ्गन्यासौ कृत्वा आधारशक्तादिचन्द्रमण्डलान्तं
पीठन्यासं कुर्यात् ।

ततो विचिन्त्येद्देवं वरुणं परमेश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं ह्रिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमारूढं पाशव्ययकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या कान्वा चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ॥

एवं ध्यात्वा अर्घ्यस्थापनं कुर्यात् । पाद्यमासनपीथपात्रश्च
स्थापयेत् ।

ततो मण्डले,—

आधारशक्तये नमः कूर्म्याय अग्न्याय पृथिव्यै सुमेरवे रत्न-
मण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

अग्न्यादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये-शेषाय पद्माय मं कर्त्तिमण्डलाय अं सूर्यमण्डलाय
उं सोममण्डलाय नमः ।

इति समुज्ज्व पूर्वोक्तं वरुणं चिन्तयित्वा तेजोरूपं वरुणाया-

पुटेन पुष्पाञ्जलिना मण्डले स्थापयेत् । ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण सन्निधं कल्पयित्वा षडङ्गन्यासं विधाय भगवन् श्रीवरुण इहा-
गच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्य मूल-
मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्वा भगवन् स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।

ॐ वौमिति मन्त्रेण श्रीवरुणाय नम इत्यन्तेन आसनं दत्वा पद्मश्यामाकदूर्वापराजिताकुशाग्रसहितं पाद्यं यवसिद्धार्थगन्धाक्षत-
तिलपुष्पकुशाग्रदूर्वासहितमष्टाङ्गार्घ्यं जातीलवङ्गककौलमिश्रमाच-
मनीयं दधिमधुघृतैर्मधुपर्कं तथैव पुनराचमनीयं स्नानजलं वस्त्र-
माभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरकालागुरुभिर्गन्धं पुष्पं माल्यञ्च
धूपदीपनैवेद्याचमनीयताम्बूलानि च दद्यात् ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा
मूलमन्त्रेण चन्द्रातपं दद्यात् ।

ॐ गौर्यै नमः ॐ कान्त्यै नम इति पृथ्वीद्वयं पञ्चोपचारैः पूज-
यित्वा अष्टौ नागान् पूजयेत् ।.

अनन्ताय वासुकये पद्माय महापद्माय तच्चकाय कुलिकाय
कर्कटाय शङ्खाय नमः ।

ततो नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय डुण्डुभाय कुलीराय
मण्डूकाय शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति परिवारान् पूजयेत् ।

ततो यूप्ते वरुणमावाह्य ॐ वरुणस्येति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पञ्चोप-
चारैरभ्यर्च्य यूपमाच्छादयेत् ।

तत आचाराव्यभागौ च जुहुयात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा इत्याचारौ ।

तथाव्यभागौ ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सोमाय स्वाहा ।

इति ऊवा महाव्याहतिहोमश्च ऊवा दशाव्याहतीर्जुहोति ।

ॐ त्वन्नाग्ने वरुणस्य विद्वान्

देवस्य हेतो अवयासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो बह्निमतमः शोशुचानो

विश्वाद्देवांसि प्रमुमुग्ध्यन्तस्त्वाहा ॥

इदं वरुणाय एवमुत्तरत्रापि सर्व्वत्र ।

ॐ सत्वन्नो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ अवयत्सुनो

वरुणं रराणो ब्रीहिमृङ्गीकं सुहवो न एधि स्वाहा ।

ॐ- इमं मे वरुणश्रुधी हवमद्याच मृडय ।

त्वामव स्युराचके स्वाहा ॥ .

ॐ- तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशस्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणैहवोऽध्वरुणं समान आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥

ॐ- ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता भवन्तः ।

तेभिर्नाऽद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥

ॐ- अयास्याग्ने स्यनभिशस्तिपाश सत्यमित्वमया असि ।

अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥

ॐ- उदुत्तमं वरुणपाशमस्रद्वाधमं विमध्यमं अथाय ।

अथावयमादित्यव्रते तवानागसोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

ॐ- उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामक्षेतरा ।

अपदे पादाः प्रतिधातवेह कुरुतापवक्ता हृदया विधक्षित् ॥

नमो वरुणाधिष्ठितो वरुणस्य पाशः स्वाहा ।

ॐ- वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्वम्भसर्जनीस्यः ।

वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि

वरुणस्य ऋतसदनीमासीद स्त्राहा ।

ॐ अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षसुख्यम् ।

दमे दमे समिधं यक्ष्मणे प्रतिते जिज्ञा हतमुच्चरणात् स्त्राहा ॥

एवं वरुणोद्देशेन दशाध्याऊतीऊत्वा चरुहोमं कुर्यात् । अन
वारुणं स्थाक्षीपाकमित्यभिधानात् वरुणोद्देशेन कुषा षडाऊतीऊ-
त्वात् ।

ॐ नमो वरुणाय स्त्राहा इदं वरुणाय । एवमुत्तरत्रापि सर्व्वच ।

ॐ यज्ञाय स्त्राहा ॐ उषाय स्त्राहा ॐ भीमाय स्त्राहा ॐ शतक-
तवे स्त्राहा ॐ भर्गाय स्त्राहा ।

तत आग्न्यचरुभ्यां- ॐ अग्नये स्निष्टिष्ठते स्त्राहा । इदमग्नये
स्निष्टिष्ठते । ततः पुनर्मन्त्राव्याहृतिहोमं कृत्वा ॐ प्रजापतये स्त्राहा
इदं प्रजापतये इति ऊत्वा ब्रह्मणे काश्चनदक्षिणां दद्यात् । ततो
धूपमारोपयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्वै,—

ततो निवेशयेद्यूपं खदिरादिषसुङ्गवम् ।

जलमध्वेऽथवा धागमण्डपस्थाजिरे गृहः ॥

धूपमस्तेति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ।

वैजयन्तीं चितां रम्यां धूपोपरि निवेशयेत् ।

गन्धादिभिः पूजयित्वा चक्रं मूर्द्धनि विन्यसेत् ॥

मन्त्रो यथा,—

ॐ धूपमस्ते उत ये धूपवाहास्तथासं ये अस्यधूपाय तन्नति ।

ये चार्च्येते पचनं सभवन्युतो तेषामभिपूर्तिर्भेद इत्यतः ॥

ततश्चूतपचाष्टके अग्निनाद्यष्टनागनामानि लिखित्वा घटाभ्यन्तरे
निक्षिप्य अनन्ताद्यष्टनागेभ्यो नम इति सम्पूज्य तस्मादेकं चूतपच-
माकृत्य यस्य नामपचमुत्तिष्ठति तं नागयष्टावावाह्य गन्धादिभिः
पूजयित्वा अमुकनागराज त्वमिमं जलाग्रथं रच इति वदेत् ।

ततो गुरुः सोदकविन्दुभिर्यजमानं मार्जयेत् ।

ग्रन्थ आपो धनन्याः ग्रामनः सन्त नूपाः ।

ग्रन्थः समुद्रिया आप ग्रामनः सन्त कूपाः ॥

ॐ-द्रुपदादिव समुचानः खिन्नः स्नातो मन्त्रादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाच्यमाणः शुन्ध्यन्तु मेनसः ॥

तत आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयेण । तत ऋतश्च सत्यछेत्येन
अथमर्षणेन मार्जयित्वा धेनुं नैर्द्धृतकोणे अवतारयेत् ।

अवतीर्थ्यमाणाश्च तां,—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो मृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्ती सर्वतीर्थ्याभिषिक्तं लोकाकोकं तरते तीर्थते च ॥

इति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।

यजमानोऽपि तत्पुष्कायलग्रो गुरुणा अन्वारभ्यः ।

ॐ आपोऽस्मात्मातरः शुन्ध्यन्तु घृतेन गो घृतपुः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवृहन्ति देवी रुदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ॥

इति मन्त्रं पठन् ऐशान्यां द्विषि उत्तीर्थ्य तज्जलं शुद्धं विभाज्य
स्नात्वा कृतापसंस्था धेनुपुच्छोदकेन षट् पितृन् सन्तर्प्य,—

१ ख नामं यद्यावावाह्य ।

येऽबान्धवा*बान्धवा वा येऽन्यजग्मनि बान्धवाः ।

ते दक्षिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोऽधकाङ्क्षिणः ॥

ॐ नरक्षेत्रेषु समस्तेषु यातनासु च संस्थिताः ।

तेषामापायनार्थैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इति पठन् जलान्नल्लिदयं दद्यात् । कूपे तु गोहन्तारणं नास्ति
अयोग्यत्वात् किन्तु समीपे गोभ्रामणं कार्यम् । स्नानं तर्पणञ्च तत्र
नास्ति ।

यथा हयग्रीर्वे,—

ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः शुचिः ।

कूपोदके तु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ॥

तत,—

ॐ—सूयवसात् भगवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः स्यामः ।

अद्वि तर्पणमप्यु विश्वादीनां पिव शृङ्खसुदकमाचरन्ती ।

इति मन्त्रेण ऐशान्यां दिशि गामुत्थापयेत् ।

*उत्थाप्यमाना सा यदि हिङ्करोति तदा तद्दोषप्रशमनाय

ॐ—हिङ्कृष्वती वसुमती वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयोऽग्नेः सा वर्द्धतां महते सौभगाय ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

ततो वस्त्रान्तरं परिधायाचम्य सचेत्तर्कपदां काञ्चनशृङ्गीं वृष-
प्रजां रौप्यसुरां तांघृष्टां कांस्थोपदोहां धेनुमश्रुतौ केवलां वा
सामग्राह्याण्य दद्यात् ।

ॐ धेनवे नमः ॐ रुद्राय नमः ॐ एतत्सम्यदानब्राह्मणाय

नम इति गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य इमां धेनुं ते ददानीति
ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ददस्वेति तेनोक्ते धेनुमभ्युक्ष्य कुशतिलज-
लान्यादाय ॐ अद्येत्यादि एतज्जलाशयतोऽर्गकर्म्मणि इमां धेनुं
सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गां रौप्यखुरां वृषप्रजां ताम्रपृष्ठां कांस्योप-
दोहामर्चितां रुद्रदेवतां असुकगोत्रायामुकशर्म्माणे सामगन्नाद्याय
तुभ्यमहं सम्यददे । इत्युत्सृज्य ब्राह्मणहस्ते मपुच्छं कुशत्रयजलं दद्यात् ।
काञ्चनशृङ्गाद्यसम्पत्तौ सचेलकण्ठामिमां धेतुमिति प्रयोगः । ततः
सामगो गृहीता गायत्रीं ॐ क इदं कक्षा इदं इति कामस्तुतिं पठेत् ।

ततो जलाशयस्याग्नेयादिकोणेषु जले यथाक्रमं पूर्वार्दिममुद्र-
चतुष्टयमावाह्य गन्धादिभिः सम्यूज्य भोज्यत्रयमुत्सृज्य ब्रह्मणेभ्यो दत्त्वा
जलाशयपश्चिमदिशि जलसमीपे उपविश्य ॐ जलाशयाय नमः,
वरुणाय देवाय नमः, एतस्म्यदानं सर्व्वभूतेभ्यो नमः । इति गन्धा-
दिभिरभ्यर्च्य जलाशयं सवस्त्रं कृत्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशत्रय-
तिलजलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकशर्म्माऽहं चतुरर्णवान्ममहीदानं-
फलसमफलदिव्यकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामश्चतुःसेत्नवच्छिन्नं
वरुणादिदेवतामिमं जलाशयमर्चितं सर्व्वभूतेभ्य उत्सृज्ये । कुशत्रय-
जलं भूमौ क्षिपेत् ।

यथा ह्यग्नौर्वे-

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सृज्यैततः ।

सर्व्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आजह्मन्तस्वपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते दन्तिमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इत्युच्चार्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां यश्चोत्सृजेत् सोऽपि वदेत् ।
अथ वाय्वादिषु तडागस्थेनेत्यथ नोदः कार्यः प्रकृतौ नोद इति
गोतमवचनात् किन्तु तडागपदमजहत्स्वार्थलक्षणाया जलाशयपरम् ।

तत ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचोऽमुकशर्माहं कृतैतज्जलाशयो-
त्सर्गकर्षणः प्रतिष्ठार्थं सवासोयुगधेनुं काञ्चनं वा दक्षिणाममुक-
गोपायामुकशर्माणे गुरवे तुभ्यं ब्राह्मणाय सम्प्रददे इति दक्षिणां
दद्यात् । ततो मूर्तिधराय काञ्चनदक्षिणा देया ।

इत्यग्नीर्वै,—आपोहिष्ठेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।

तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं दिजेः कृतम् ॥

गोमुखं पाययेत् पश्चाद्विजान् वेदविदस्ततः ।

ततः पूर्व्ववत् पर्य्युक्ष्य पूर्णां दद्यात् ।

यथा कपिलपञ्चरात्रे—

कृत्वा तु मृदुनामाग्निमभ्यर्च्य प्रयतः पठेत् ।

महातेजाः सहस्रार्चिर्नमस्ते सङ्करूपधृक् ।

सर्व्वाग्निने सर्वगतपावकाय नमोऽस्तु ते ॥

त्वं रौद्र घोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।

विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥

ततो घृतेन सुषमापूर्च्य तद्रूपरि अधोमुखं कुवं दत्त्वा समुटा-

कारकराभ्यां धृत्वा उत्थाय—

ॐ पूर्णां दत्त्वा परापत सुपूर्णां पुनरापतं ।

वस्त्रेव विक्रीणावहा इषसूयं गतक्रतो स्वाहा ॥

पुनस्तथैव हतं गृहीत्वा—

सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधूमप्रियाणि ।

सप्तहोत्राः सप्तधा त्वायजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व हतेन स्वाहा ॥

पुनस्तथैव हतं गृहीत्वा

पुनस्तदित्या इन्द्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीययज्ञैः ।

हतेन त्वं तनुं बर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ।

इति पूर्णाहुतिं समाप्याग्निं विसर्जयेत् ।

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा ॐ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा अन्न-
रीचं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ
स्वाहा कन्दांसि गच्छ स्वाहा । आशुपृथिवी गच्छ स्वाहा । सोमं
गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा । नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा अग्निं
वैशानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्दि गच्छ । इत्यग्निं विसृज्य

दिवस्ते धूमो गच्छ त्वत्तरीचं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति पृथिवीं ग्रीतकयेत् ।

ततो भोज्यानि यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा स्वस्वस्य पुण्याह-
मस्तु अद्विरस्त इति ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति पूजितदेवान् विसृज्य ब्राह्मणाग्नीष्वादी
कुर्यात् ।

इति कात्यायनपरिनिष्ठोक्तवाहणविधिः समाप्तः ॥

अथ सेत्वारामादीनां प्रतिष्ठा विविच्यते ।

इयशीर्वे,—

गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेक्षणाम् ।

नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥

आराम उपवनं । मठश्लाघादिनिलयः । वेष्टा ब्राह्मणसम्प्र-
दानकं विष्णुसम्प्रदानकञ्च । नियम एतावन्तं कालमेतच्च भोक्तव्य-
मित्यादिनियमः । व्रतं लक्ष्मीव्रत-विष्णुव्रतादि । कृच्छ्रं चाश्रा-
यणादि । एषां फलमाह तत्रैव ।

आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने मुचिरं वसेत् ।

मठप्रदानात् स्वर्गलोकमाप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकं प्राप्नोति मानवः ।

गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ॥

प्रपाप्रदानादरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ।

संक्रमाणान्तु यः कर्त्ता स दुर्गं तरते नरः ॥

स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृतथा ।

कृच्छ्रकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥

नियमव्रतकृच्छ्राति विष्णुलोकं नरोत्तमः ।

लक्ष्मीव्रतादीनान्तु तच्च तत्रोक्तं फलमन्वेष्ट्यम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकमृद्वदानफलमुक्तं इयशीर्वे,—

यथा,— प्रासादारभद्रव्याणां यावन्तः परमाणवः ।

तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक् ॥

तथा तच्चैव,—

गृहं सुशोभनं^० कृत्वा गृहोपकरणान्वितम् ।
 अन्नपानसुसम्पूर्णं सर्व्वकामगुणान्वितम् ।
 संस्क्रुर्वादिधिनानेन प्रदद्यात् ब्राह्मणाय च ॥
 एवं भूतं गृहं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
 विष्णवे च गृहं दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता सर्व्वसाधारणाऽनघ ।
 कर्त्तव्या देशिकेन्द्रैश्च प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
 सर्व्वेच्छितेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठाविधिना बुधैः ।
 फलार्थिभिस्त्वुप्रतिष्ठं यस्माद्विष्णुलमुच्यते ॥

तथा मत्स्यपुराणे,—

अप्येकमपि राजेन्द्र वृत्तं मंथ्यापयेच्च यः ।
 सोऽपि स्वर्गं वसेद् ब्रह्मन् यावन्मन्वन्तरं नरः ॥

अथ कृतनित्यक्रियो यजमानो मातृपूजां विधाय^१ वृद्धिआद्धं^२
 निर्वर्त्त्य संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अष्टेत्यादि गोलोके चिरक्रीडनकामो गोपथप्रतिष्ठामहं
 करिष्ये । एवं नन्दनवनाधिकरणकसुचिरवाचकाम आरामप्रतिष्ठा-
 महं करिष्ये । तथा,—

इन्द्रलोकप्राप्तिकामः सेतुप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।
 स्वर्गलोकप्राप्तिकामो मठप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

दुर्गतरण-स्वर्गलोकनिवास-कामः संक्रमणप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

तथा,—

वरुणलोकश्रमिकामः प्रपाप्रतिष्ठामहं करिष्ये । सर्वपापविवर्जितत्व-स्वर्गश्रमिकामस्यान्ध्रायणादिकृच्छ्रप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

व्रतानान्तु तत्तद्विहितफलकामनया संकल्पः । वेद्यप्रदानफलं विपुलगृहदानप्रकरणे लिखितम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतत् प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणु-समसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नविष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुसम्प्रदानक-गृहदानकर्माहं करिष्ये ।

तथा,— मन्त्रन्तरावच्छिन्नस्वर्गवासकामो बृहस्पतिष्ठामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य आचार्य्यन्त्रह्याणञ्च वृणुयात् । ततो यजमान आचार्य्य-पादौ स्पृष्ट्वा वदेत् ।

ॐ नारायणस्वरूपेण संसारात्ताहि मां प्रभो ।

त्वत्प्रसादाद्गुरो वाङ्मं प्राप्नोमि यन्मथोद्यतम् ॥

त्वं हि नाथ प्रसन्नो मां चाहि संसारसागरात् ।

? हरिस्थापरमुद्धृत्य मम शान्तिं कुरु प्रभो ॥

ततो गुरुर्धन्यमानमुत्तोल्य वदेत् ।

ॐ उत्तिष्ठ कस्य भद्रन्ते मत्प्रसादात्त्वयाऽनघ ।

प्राप्नुयां धर्मसर्वस्वं दुष्प्राप्यं यत्सुरासुरैः ॥

ततो गुरुः,— पञ्चमकार्थतोषाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमस्यपम् ।

तत एकस्मिन् घटे गणेशं सम्पूज्यपरघटे द्वादशदिशाष्टवक्त्रे-
कादशरुद्र-साध्यगण-विश्वदेवाग्निनीलामरादिवर्षीन् पूजयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्वै,—

‘आदित्या वर्षवो रुद्रा साध्या विश्वेऽश्विनौ ग्रहाः ।

क्षयस्य तथा सर्वे मानमर्हन्ति चोत्तमम् ॥’

ततः सर्वतोभद्रमण्डले घटान्तरे वा विष्णुं पूजयेत् ।

यथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय समूज्य पूजयेद्भूरिम् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्मा विफलं भवेत् ।

प्रथमं भूतशुद्धिं मातृकान्यासश्च कृत्वाङ्गन्यासं कुर्यात् ।

प्रजापतिर्धर्मस्तुते गायत्रीकन्दो मुखे श्रीवासुदेवो देवता
इदि श्रीवासुदेवपूजने विनियोगः०।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा, भगवते मध्यमाभ्यां
वषट्, वासुदेवाय अनामिकाभ्यां हुं, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्,
वासुदेवाय कवचाय हुं, समस्तेनास्त्राय फट्, तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च
कुर्यात् ।

मन्त्रवर्णाक्षरेन्मूर्द्धि भाले नेत्रे मुखे गले ।

हस्ते हृद्यदरे नाभौ लिङ्गे जानौ पदे क्रमात् ॥

ततः प्राणायामं कृत्वा पीठन्यासं विधाय देवं चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदां—

ममोजं दधतं सिताब्जनिलयं कान्ध्या जगन्मोहनम् ।

१ ख पुस्तके आदित्येत्यादि पूजयेदित्यन्तं पङ्क्तित्रयं नास्ति ।

आवङ्काङ्गदहरकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

इति ध्यात्वा मानसैर्गन्धादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यं पाद्यमाचमनीयञ्च
स्थापयेत् । ततो मण्डले पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः, प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीर-
सागराय श्वेतदीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आसनस्थायेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनेश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय ॐ सोममण्डलाय मं बह्मि-
मण्डलाय सं सलाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने ।

अष्टदिक्षु,—

विमलायै सत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञैः सत्यायै
ईशानायै । मध्ये,—अनुपमायै ।

ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभृतात्मने वासुदेवाय सर्वात्म-
संयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्ववद्भगवन्तं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना आवाह्य भगवन् श्रीवासुदेवं दद्यागच्छागच्छ
इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निद्धो भव इत्यावाहन-स्थापन-

सन्निधापन-संक्षिरोधन-परमीकरणाष्टतीकरणसुग्राः प्रदर्श्य द्वाद-
शाक्षरमन्त्रेण षोडशोपधारेः पूजयेत् ।

उपचारा यथा,—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमस्नान वसनाभरणानि च ॥

गन्धपुष्पे धूपदीपो नैवेद्यं वन्दनन्तथा ।

पूजायां श्रीहरेः प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ॥

अथावरणपूजा ।

अन्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्

वासुदेवाय कवचाय ॐ । चतुर्दिक्षु समस्तेनास्त्राय फट् ।

पूर्वादिदिक्पत्रेषु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय, अनिरुद्धाय ।

अन्यादिकोणपत्रेषु,—

ग्रान्थै अथै सरस्वत्ये रत्यै ।

चतुर्दिक्पत्रारोपे—वारचयभ्रमणेन द्वादशमूर्त्तीः पूजयेत् । केश-
वाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

१ क पुस्तके, अधिकः पाठः

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

पुनराचमनं मास्यं वन्दनञ्च नमस्कृतिः ॥

१दिक्षु—इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवे-
राय ईशानाय ।

निर्ऋतिवृक्षयोर्मध्ये—अनन्ताय ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—ब्रह्मणे ।

तदाहो—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पाशाय अङ्गुषाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो यथाशक्ति द्वादशाक्षरमन्त्रं जपित्वा प्रदक्षिणीकृत्य नम-
स्कुर्यात् । एवं व्रतविशेषे तु व्रतदेवतां विशिष्य पूजयेत् ।

ततः कुण्डे वा स्थण्डिले वापि यथाविध्यग्निसंस्कारं कुर्यात् ।
तन्मध्ये चवचरुं अर्पयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्ष,—

ततो बलिं समाधाय अपेक्षवमयं चरुम् ।

क्षीरेण कपिलायास्तु तदिष्णोरिति देशिकः ॥

प्रणवेनाभिघार्थैव द्रव्यां संघट्टयेत्ततः ।

साधयित्वावतार्याथ तदिष्णोरिति होमयेत् ॥

व्याहृत्या चैव गायत्र्या तद्विप्रासेति होमयेत् ।

विश्वतश्चक्षुरित्युक्ता वेदाद्यैर्होमयेत्ततः ॥

वेदादिमन्त्रचतुष्टयं यथा,—

ॐ अग्निमीळे, ॐ इषेला, ॐ अग्न आयाहि, ॐ शन्नो देवी ।

१ ख पुस्तके, दिक्षित्वारभ्य प्रधाप्य नम इत्यन्तमन्त्रमे

तदाहो इन्द्रादिकोक्तेष्वान् सम्पूज्य तदाहो वक्तादीन् पूजयेत् ।

तथा तच्चैव,—

ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा
ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ
पृथिव्यै स्वाहा ॐ महाराजाय स्वाहा ॐ सोमं राजानमिति
जुहुयात् । लोकपालेभ्यो गृहेभ्यश्च स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयात् ।

एवं कृत्वा चरोर्भागान् दद्यात् दग्निदिशां बलिम् ।
तेनेव चक्षुषेनैवेत्यर्थः ।

तथा,—

यथा,—ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रैराज्यन्तु होमयेत् ।

ॐ सहस्रग्रीष्वां ॐ पुरुष रवेदम् ।

ॐ एतावानस्य ॐ त्रिपादूर्द्ध्वम् ।

ॐ ततो विराडिति ॐ तस्माद्यज्ञादिति ।

ॐ तस्माद् यज्ञादिति ॐ तस्मादस्या इति ।

ॐ तं यज्ञमिति ॐ यत्पुरुषमिति ।

ॐ ब्राह्मणोऽस्येति ॐ चन्द्रमा मनस इति ।

ॐ नाभ्या आसीदिति ॐ यत्पुरुषेणेति ।

ॐ सप्तास्यासन्निति ॐ यज्ञेन यज्ञमिति ।

इति पुरुषसूक्तस्य षोडशच्छग्भिर्जुहुयात् ।

अथ तिलहोमः ।

ॐ इरावतीति विष्णवे आब्रह्मन्नमिति ब्रह्मणे ।

ॐ विष्णोरराटमिति विष्णवे, ॐ अन्नकमिति रुद्राय ।

ॐ देवानुयायिभ्यः स्वाहा । गृहेभ्यो दिक्पालेभ्यः स्वस्वमन्त्रै

जुहुयात् । ॐ पर्वतेभ्यः स्वाहा ॐ नदीभ्यः स्वाहा ॐ समुद्रेभ्यः स्वाहा इति । तिलहोमं समाप्य द्यतेन वौषडन्तवैष्णवमन्त्रेण पूर्णाहुतिचयं दद्यात् ।

यथा ह्यग्नौर्षः—

इरावतीति जुहुयात्तिलान् द्यतपरिभुतान् ।

हुत्वा तु ब्रह्मविष्ण्वीशदेवानामनुयायिनाम् ॥

यहानामाहुतीर्दत्त्वा लोकेशानामथो पुनः ।

पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥

हुत्वा तु इविषा दद्यात् सुचा पूर्णाहुतिचयम् ।

वौषडन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥

व्रते तु यत्र ये ये विशेषास्ते ते तथैव कर्त्तव्याः ।

तथा तत्रैव,—

गावः प्रीतिं समाद्यान्तु प्रचरन्त्वत्र हर्षिताः ।

इति गोपथमुत्सृज्य धूपं निवेशयेत् ॥

ॐ अद्येत्यादि गोलोके चिरक्रीडनकामो गोपथमिमं विष्णु-
देवतं गोभ्योऽहं ददे ।

गावः प्रीतिं समाद्यान्तु प्रचरन्त्वत्र हर्षिताः ।

इति पठेत् । एवं नन्दनवनाधिकरणकसुचिरवासकामो वन-
स्थतिदेवतमिममारामं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा वरुणेन्द्राणीकावाप्तिकाशः पूषदैवतमिमं सेतुं सर्वभूते-
भ्योऽहं ददे । तथा,—खर्षीकप्राप्तिकामो मठमिमं विष्णुदेवतं
सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा,— दुर्गतरण—स्वर्लोकनिवासकामः संक्रममिमं पूषदेवतं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । तथा वरुणलोकावाप्तिकामो वरुणदेवतामिमं प्रपां सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । विपुलगृहदानप्रक्षरस्तु पूर्वमेव लिखितः ।

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतन्प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणुसम-
संख्य वर्षसहस्रावच्छिन्नं विष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुदेवतमिमं
प्रासादं श्रीविष्णवेऽहं ददे ।

व्रते तु तत्तद्विहितफलकामनया कृतमिदममुकव्रतं श्रीविष्णवे
समर्पये । प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

यथा ह्यग्रीर्षे,—

प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृज्य व्रतं बुधः ।

तथा,—

सर्वपापविवर्जितल-स्वर्गलोकावाप्तिकामनयां कृतैतच्चाग्राय-
णादिकृच्छ्रं श्रीविष्णवे समर्पये ।

प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ह्यग्रीर्षे,— पञ्चगव्यं चरुं प्राश्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रां गामलङ्कृताम् ॥

दिजेभ्यो दक्षिणा देया ब्राह्मणे चैव काश्चनम् ।

अनिवारितमन्त्राद्यं सर्वेष्वेतेषु कारयेत् ॥

ततोऽग्निं विसृज्याह्निद्रं कुर्यात् ।

इति ह्यग्रीर्षोक्तसर्वसाधारणी प्रतिष्ठा समाप्ता ।

अथ प्रसङ्गादग्निसंस्कारो लिख्यते ।

कपिलकृतपञ्चरात्र-श्रीपारस्करमतानुसारेण ।

अथर्व्युक्तां तुष्टौ स्थापनमग्नेः प्रसङ्गतो वक्ष्ये ॥

तत्र पारस्करः,—

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ।

परिसमुद्धोपलिप्त्यो लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
ब्रह्मासनमासीर्य्यं प्रणीय परिस्तीर्य्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः
संज्ञत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरूप्याच्यमधिश्रित्य पर्य्यग्निं कुर्यात् । स्तुवं
प्रतप्य समृद्ध्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाच्यमुदास्य उत्पूयावेक्ष्य
प्रोक्षणींश्च पूर्व्ववत् उपयमनान् कुशानादाय तिष्ठन् समिधो-
ऽभ्यादाय पर्य्युक्ष्य जुहुयात् । एष एव विधिर्य्यं च कचिद्धोमः ।

एतदेव प्रपञ्चितं कपिलपञ्चरात्रे—

कपिल उवाच ।

वक्ष्येऽथ स्थालीपाकानां कर्म । प्रजापते इत्युपविशति देवस्य
लेति दर्भानासादयति । एष वः कुरवो दर्भं गृह्णाति । यद्देवा देव-
हेलनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोकेनोपलिप्त्य त्वां वृत्रेत्युलिख्य
सदस्यमिति मित्युद्धृत्य अथोऽन्नस्य कौलालमित्यभ्युक्ष्य देवस्यलेति
कुण्डे कुशास्तरणं क्रव्यादमित्यग्निं गृह्णाति ।

कामोन्मत्तं ततः कृष्णं लक्ष्मीमृतमतीं स्मरेत् ।

तथोः सङ्गमयोगेन बलिः संजातसंस्थितः ।

वैश्वानरो न जतय इत्यग्निं स्थापयति दक्षिणतो ब्रह्मासनं

आब्रह्मन् ब्राह्मण इति ब्राह्मणं स्थापयति । आपोहिष्ठेत्युत्तरे प्रणीतां स्थापयति । देवस्य लेति परित्तरणं कृत्वा पात्रासादनं पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली, शरस्थाली सव्या-
र्जनकुशा उपयमनकुशाः समिधः आज्यं तण्डुलाः पूर्णपात्रं दक्षिणा ।

अन्येषामप्यर्थवतामुपकल्पनं पवित्रकरणं पात्रेऽपि कृत्वा उत्पवनं मय्यहस्तकरणं दक्षिणेनोद्धमनं तासामेव ताभिः प्रोक्षणं यान्यासादि-
तानि पात्राणि तानि प्रोक्ष्य चासञ्चरे देशे प्रोक्षणीनिधानं । आज्य-
स्थास्यामाज्यनिर्वापः सोदके चरौ तण्डुलं प्रक्षिप्य आज्याधिअथणं
चरोऽध्याधिअथणं पर्यग्निकरणमुभयोः । सुवप्रतपनं सव्यार्जनकुशैः
सव्यार्जनं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निधानं । शृते चरौ
आज्यमुदास्य शरश्चोदास्य आज्योत्पवनं आज्यावेक्षणं प्रोक्षणाः
प्रत्युत्पवनं हविरासादनं । उपयमनकुशाभादाय तिष्ठन् समिधः
प्रक्षिप्य उपविश्य दक्षिणजानुनिपातनं सपवित्रप्रोक्षणुदकेन पर्युक्षणं
प्रणीतायां पवित्रस्थापनम् । यदि ब्रह्मां चक्षति यदि प्रणीतां चक्षति
यदि परित्तरणं दहति तदा स्नेन स्नेन मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समा-
हितः । तद्दोषप्रशमनार्थं दृताष्टाऊतीर्जु ऊयात् विष्णोरराटमन्त्रेणेति
ब्रह्मण्यन्वारब्धे होमः ।

मनसा-प्रजापतये स्वाहा इति पूर्वार्वाधारः ।

इन्द्राय स्वाहा इत्युत्तराधारः ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्याज्यभागौ ।

भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

त्वञ्जः, सत्वञ्जः, अयाद्याग्नेः, ये ते शतं, उदुत्तमं, प्रजाधतिः,

खिष्टिहृदिति । पृथक् पृथक् प्रणवेणाष्टाज्याहुतिभिर्वक्त्रेर्गर्भाधाना-
दक्रियाकरणम् ।

अग्निमूर्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्म्म समारभेत् ।

दधीचिगोत्रसम्भूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

लम्बोदरं चतुर्बाहुं पीनश्चैव सुशोभनम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकीर्त्तिताम् ॥

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धं शक्तिसमन्वितम् ।

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्रावगुण्ठितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ।

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ॥

अथ प्रयोगलिखनेनैव सूत्रार्थो विविच्यते ।

तत्र प्रथमं स्थानशुद्धिं विधाय उभयती हस्तप्रमाणं वालुका-
भिरङ्गुलोच्छ्रायं स्थण्डिलं कृत्वा कुण्डं वा यथाविधि विधाय
दर्भपाणिराचम्य कुशयुक्ते आसने—

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता वभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्यामः पतथो रयीनाम् ।

इति मन्त्रेणोपविश्ये ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्व्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण दर्भानामीय ।

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चाला राजा

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण दर्भान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेलनं देवासञ्चलमा वयम् ।

अग्निर्मां तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । ;

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा

ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषिमानो अश्वेषुरीरीषः ।

मानोवीरा रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिप्य ।

ॐ त्वां वृषेऽभिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठाध्वर्वतः ।

इति मन्त्रेण स्फ्येन कुशमूलेन वा उत्तराग्रामेकविंशत्यङ्गुल-
प्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्ताङ्गुलान्तरितं
प्रागयं विष्णुसङ्केतदेवताकं रेखाचयं कृत्वा ।

ॐ सदसस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सनिं मेधामग्रा शिखं स्वाहा ।

इति मन्त्रेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां रेखोत्कीर्णमृत्तिका-
सुद्रुत्य उत्तरस्थां दिशि प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अन्नस्य कीलालमुपहृतो गृहेषु नः ।

चेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शमं शंयोः शंयोः ॥

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येन तीर्थोदकेन वाऽभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्व्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण स्थण्डिले कुण्डे वा कुशानांस्तोत्र्यं तत्र च ।

वागीश्वरीन्ऋतुज्ञातां वागीश्वरेण संयुक्तां ध्यात्वा

वागीश्वर-वागीश्वरीभ्यां नम इति सम्पूजयेत् ।

विष्णुहोमे तु, २-

कामोऽन्नं ततः कृष्णं लक्ष्मीमृतमर्तौ यजेत् ।

तथोः सुक्रमयोगेन बह्विः संजातसंस्तितः ॥

सूर्यकान्तादिसंभूतं यदा ओचिद्यगेहजम् ।

आनीय बह्विं पात्रेण क्रव्यादंशं परित्यजेत् ॥

ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।
इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेकं गृहीत्वा दक्षिणस्यां दिशि त्यजेत् ।

ॐ—वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातु परापत ।

अग्निनः सुष्टभीरुपः ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य धेनुमुद्रयाऽमृतीकृत्य फडिति संरक्ष्य
ऊमित्यवगुण्ठय रं अग्नये नम इति दम्बज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा ।

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्योपरि चिः पत्रिभ्राम्य ।

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिसुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ षित् पिङ्गल हन हन पच पच दह दह सर्व्वज्ञा ज्ञापय
स्वाहा इत्यग्निं प्रज्वाल्य ।

ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं ऊताशनम् ।

सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्व्वतोमुखम् ॥

इति मन्त्रेणाग्निसुपतिष्ठेत् ।

ॐ इहैदधिसव्योदततिष्ठान्यस्य सदन आसीद योऽस्मात् पाकतरः ।

इति मन्त्रेण प्रदक्षिणावर्त्तनं अनवच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणस्यां दिशि
आसने प्रागयान् कुशानास्तीर्त्त—

ॐ निरस्तः पाप्माहत तेन वयं द्विजः ।

इति मन्त्रेण वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कुशमेकं निरस्थ,—

ॐ इदमहं वृक्षस्यते सदसि सौदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि ।

तदायवे तत्पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणसुत्तरामुखमुपवेश्य ।

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायतामाराधे

राजन्वः शूर इष्योतिव्याधी महारथो जायताम् ।

इत्यभिमन्त्र्य समूच्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं क्वच-
सुत्तरीयं कमण्डलुं वा तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागच्छेत् ।

तत उत्तरे जलपूर्णं चमसादिपात्रं प्रणीतासंज्ञकं ।

ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता, न ऊर्जं दधातन ।

अधेरणाय प्रचुमे ।

इति मन्त्रेण स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्दादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरीशानादितोऽप्येण
मूलमाष्कादयन् षट्पृष्ठं परिस्तरेत् । कुण्डे तु द्वितीयमेखस्योपरि
परिस्तरणम् ।

तत उत्तरे पश्चिमाङ्कात् प्रागन्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
सादनम् । यथा,—

अविश्वेदमास्तुतो दर्भाः सवित्रे द्वे प्रोचषीषात्रं आश्वत्थाली
यदि चरुहोमस्तदा चरुस्थाली समार्ज्यदर्भाः ऋद्, उपयज्ञमकुभाः

सप्त, पञ्च समिधः सुव आज्यं तण्डुला ब्रह्मदक्षिणा अन्यान्यपि
यागोपकरणानि द्रव्याणि स्थापयेत् ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ । इति मन्त्रेण पवित्रेदेनदर्भैः
प्रादेगप्रमाणं पवित्रं कृत्वा 'ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः' इत्यभ्युक्ष्य
प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा
वामहस्ते प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धत्वा तज्जलेनोत्तोलनरूपमुत्पन्नं कृत्वा पवित्रं तत्रैव
स्थापयित्वा तेनैव जलेन तज्जलमन्यानि च पूर्व्यासादितद्रव्याणि
संग्रोह्य असञ्चारे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च स्थापयेत् ।

ॐ फडिति मन्त्रेणाज्यस्थालीं चरुस्थालीञ्च प्रोक्षण्युदकेन संग्रोह्य
आज्यं निक्षिप्य वायुकोणे अङ्गारानुत्तोल्य तत्रैवाज्यमधिभ्रूयेत् ।

यदि चरुहोमस्तदा ॐ अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामि इति तण्डुलमुष्टिं
गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वाजुष्टं निर्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ
ॐ अग्नये त्वाजुष्टं प्रोक्षामीति संग्रोह्य एवं प्रतिदेवतानाम्ना ग्रहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा—

ॐ उदूखले मुसले यस्य सूर्प आग्निशेष दृषदियत् कपास्ते ।

उत पुरुषो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य स्वाहा ।

इति मन्त्रेणावहृत्य ।

ॐ वातोवावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति ।

तेऽग्नेऽश्वमयुञ्जं सोऽस्मिञ्चवमादधुः ।

इति मन्त्रेण सूर्पेण प्रक्षोभ्य वारज्यं प्रक्षाल्य चरुस्थाल्यां सोदके
सुगन्धे निक्षिप्याधिभ्रूयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्त्तनं त्रिः
परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैव क्षिपेत् । पाणिभ्यां सुकुसुवौ गृहीत्वा
अधोमुखौ कृत्वा वारत्रयं प्रताप्य समार्जनकुशैरग्रान्मूलपर्यन्तं संमृज्य
प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य समार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि
सुकुसुवौ स्थापयेत् । सुखिन्नमदग्धं चरुं अपयित्वा चरौ घृतसुवं
दत्वा आज्यं चरुञ्चोदास्य तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् ।

ततः प्रोक्षणीस्थपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
तदुपरिस्थितदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्राग्रं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यकिद्रेण ।

पवित्रेण वसेः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन एतोल्लोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा आज्य-
मवेचेत् । तथैव प्रोक्षणीपान्नस्यं जुह्वय

ॐ सवितुर्वः प्रसव ।

इति मन्त्रेणोत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशांश्च वामहस्ते गृहीत्वा चोत्तिष्ठन् प्रजापतिं मर्नसा
ध्यात्वा तुष्णीमेव—

समिधः पञ्च जुहुयात् मूलाग्रघृतसंश्रुताः ।

इति सारदातिलकवचनात् ।

पञ्चैव समिधो कृत्वा उपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
प्रोक्षण्याः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्यर्चन् ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्व इति प्रागयां जलधारां दक्षिणस्थां
दद्यात् । ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायां । ॐ
सरस्वत्यनुमन्यस्व इति उत्तरस्थां प्रागयां जलधारां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिम् ।
 भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुनातु ।
 वाचस्पतिर्वचनः खदतु ।
 इति मन्त्रेण ईशानादि तदन्नं प्रदक्षिणावर्त्तनं पर्युक्षेत् ।
 तथा चापस्तम्भः—

अथाग्निं परिषिञ्चति अदिते अनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।
 अनुमते अनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ।
 सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः प्राचीनम् ।
 देव सवितः प्रसुवेति समस्तम् ।

ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्कारार्थमग्ने-
 इक्षरे स्थापयेत् । ततः सुवं गृहीत्वा ब्रह्मणोऽम्बारम्भपूर्वकमाज्ये-
 नाघाराज्यभागौ च जुहुयात् ।

तत्राघारौ,—

प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा वायुकोणादारम्भाग्निर्कोणपर्यन्तं घृत-
 धारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

सुवलग्नं हविःशेषं सर्वत्र प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

तत इन्द्रं ध्यात्वा निष्कृतिकोणादारम्भ ईशानकोणपर्यन्तं ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ,—

अग्नेर्दक्षिणे पश्चिमान्तात् पूर्वान्नं यावत् ॐ अग्नये स्वाहा
 इदमग्नये इत्यग्नेर्दक्षिणलोचनं स्पष्टं भावयेत् ॥

अग्नेरुत्तरे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेर्वामलोचनं स्पृष्टं
भावयेत् ।

ततो महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ।
ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्नि-
वायुसूर्योभ्यः । अग्नये वा सर्वत्र ।

ब्रह्मणोऽन्वारम्भं त्यक्त्वा पञ्चवारुणहोमं कुर्यात् ।

ॐ तन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेतो अवयासिषीष्ठाः ।
यजिष्ठो बल्लितमः शोशुचीनो
विश्वादेवांसि प्रसुमुग्धस्यत् स्वाहा ॥

इदमग्निवरुणाभ्याम् ।

ॐ सलन्नो अग्ने वनो भवोती नैदिष्ठे
अस्या उषसो व्युष्टौ अवचक्ष्णनो ।
वरुणं रराणो ब्रीहि मृड्डीकम्
सुहवो न एधि स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।
ॐ अयास्त्राग्ने अगभिग्रक्षिपास्य
सलमिलमया अग्निः ।
अयानो यज्ञं वहस्ययानो
धेहि भेषजं स्वाहा ॥ इदमग्नये ।
ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रम्

यज्ञियाः पाशां धितता महान्तः ।

तेऽभिर्नो अथ सवितो विष्णु

विश्वे सुश्रुन्तु मरुतः स्वर्गाः खाहा ॥

इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्गैभ्यः ।

ॐ ऋद्धन्तं वरुणपाशमस्य

दबाधमं विमध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्यव्रते

तवानागसोऽदितये स्यामः खाहा ॥

इदं वरुणाय । अग्नये वा सर्वत्र ।

ततोऽग्नेर्गर्भाधानादिकाः क्रियाः प्रणवेन पृथक् पृथगष्टाभि
राख्याङ्गतिभिः कुर्यात् ।

प्रथममष्टाङ्गतीर्ज्ज्वा अग्नेर्गर्भाधानसंस्मृतिं वदेत् । एवमन्येषा-
मपि गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोत्सयन-जातकर्ष-नामकरण-मिश्रम-
णाक्षप्राशन-चूड़ोपनयन-विद्यारम्भ-समावर्त्तन-गोदानोद्वाहाश्च क्रियाः
कुर्यात् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्षं समारभेत् ।

दधौग्निगोत्रसम्भूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

सम्बोदरं चतुर्बाहुं पीनञ्चैव सुगोभनम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकल्पिताम्^१ ।

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धं अग्निसमन्वितम् ॥

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्राद्यगुह्यितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ॥

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोन्नेषु देशिभ्यः ।

शयानमाज्यहोमे तु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥

ततोऽग्नेर्नाम कृत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य मूलमन्त्रेणाष्टावाच्या-
ऊतीर्ज्जला अग्निदैवतधोरैक्यं विचिन्त्य प्रकृतहोमं कुर्यात् ।

तच्च यदि ब्रह्मा चलति प्रणीता वा चलति यदि वा परित्त-
रणं दग्धं भवति तदा,—

स्नेन स्नेनैव मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समाहितः । तद्दोषप्रशमनायं
घृताष्टाऊतीर्ज्जुहोति ॐ विष्णोर्ऱराटमसीति मन्त्रेणेति ।

ततः प्रकृतहोमं, समाप्य 'यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा
ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहा
इदमग्नये स्विष्टिकृते ।

ॐ वदस्य कर्मणोऽत्यरौरिचं

यद्वा न्यूनमिहाकरं ।

अग्निस्तत् स्विष्टकृदिदाम्

सर्वं स्विष्टं सुऊतं करोतु मे स्वाहा ॥

ततः पूर्ववत् पर्युत्थणं, अनुमन्यस्वस्थानेऽन्वमंस्थाः, प्रसुवस्थाने
प्रासावीतिपदोद्देन कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः—

पूर्ववत् परिषेचनं अन्वमंस्थाः प्रासावीति मन्त्रसंस्कार इति ॥

ततो मृडशामानमग्निं कृत्वा पूर्णं दद्यात् ।

कपिलपञ्चरात्रे,—

कृत्वा तु मृडनामाग्निमभ्यर्च्य प्रथतः पठेत् ।
 सहस्रांश्चिर्महातेजा नमस्ते बद्धरूपधृक् ॥
 सर्वाग्निने सर्वगत पावकाय नमोऽस्तु ते ।
 त्वं रौद्रघोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।
 विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमच प्रयच्छ मे ॥
 सर्पिषा स्तुचमापूर्य पुष्करोपर्यधोमुखम् ।
 सुगुपरि स्तुवं दत्वा पुष्पं क्वचं प्रदापयेत् ॥
 सद्योत्तरकराभ्यां वै सम्पुटाभ्यां च शङ्खवत् ।
 संमृष्टोत्थाय संलग्नौ नाभौ तिर्यङ्निधाय च ॥
 पूर्णां दर्शयति मन्त्रेण मूलेन च सुसंयतः ।
 दद्यात् पूर्णाङ्गतीक्ष्णः सर्वकामप्रपूरणीः ॥

ॐ पूर्णां दर्शय परापत सुपूर्णा पुनरापत ।
 वस्त्रेव विक्रीणा वहा इषमूर्ध्वं शतक्रतो स्वाहा ॥

ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः
 सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि ।
 सप्तदोचाः सप्तधा त्वायजन्ति
 सप्तयोनीराष्ट्रं हतेन । स्वाहा ॥

ॐ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः
 समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीय यज्ञैः ।
 हतेन त्वं तनुं वर्द्धयस्व
 सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ स्वाहा ॥

स्वाहान्तेन मूलमन्त्रेण च पूर्णाहुतिं समाप्य' ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा
अग्निं विसर्जयेत् ॥

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा, देवं सवितारं गच्छ स्वाहा, अन्नरीचं
गच्छ स्वाहा, मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा, अहोरात्रे गच्छ स्वाहा,
इन्द्रांसि गच्छ स्वाहा, द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा, सोमं गच्छ
स्वाहा, यज्ञं गच्छ स्वाहा, दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा, अग्निं वैश्वानरं
गच्छ स्वाहा, मनो मे हार्द्दि यच्छ ।

इत्यग्निं विसृज्य

ॐ दिवं ते धूमो गच्छत्वन्नरीचं व्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति दुग्धेन पृथिवीं श्रौतकथेत् ।

इत्यग्निसंस्कारविधिः ॥

अग्नेर्नामान्युक्तानि कपिलपञ्चरात्रे—

लौकिके पावको अग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मादतो नाम गर्भाधानेऽभिधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्षणि शोभनः ।

सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्षणि ॥

नाक्षि वै पार्थिवो नाम प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

सत्यनामाऽथ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥

'गोयज्ञे सूर्य्यनामेति विवाहे योजकः स्मृतः ।

चतुर्थ्यान् शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरैः ॥

आवसथ्ये भवो ज्यो वैश्वदेवे च पावकः ।
 पूर्णाहुत्यां मृदो नाम शान्तिके वरदक्षाय ।
 पौष्णिगे वलदस्यैव क्रोधोऽग्निरभिचारिके ।
 प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे ऊताग्रनः ।
 देवानां हव्यवाहस्तु पितृणां कव्यवाहनः ॥
 वश्यायै कामदो नाम वनदाहे तु मृतकः ।
 कोष्ठे तु जाठरोऽग्निस्तु क्रव्यादो मृतके तथा ॥
 समुद्रे बाड़वो ह्यग्निः क्षये सम्मर्त्तको भवेत् ।
 लक्षहोमे च बह्निः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्रनः ॥

मत्स्यसूक्ते,—

प्रतिष्ठायां लोहितस्तु वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जलाग्रयप्रतिष्ठायां वरुणः समुद्राद्भुतः ॥
 एतानि होमे नामानि ज्ञातव्यानि हविर्भुजः ।
 आहूय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
 गणपतिभट्टतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान् ।
 समस्त सन्तोषार्थं सत्वतां दानकौमुदीमेताम् ॥
 सर्वान्तर्यामिणे तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।
 अचानुरागं धाम्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकृष्णार्थविरचितायां
 क्रियाकौमुद्यां दानकौमुदी नाम द्वितीयो

धामः समाप्तः ॥

DR. ABU SALAM ZAMRUD